

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-३ इतिहास

सत्र-५ : पेपर-११ DSE-E65

इतिहासाचे सिद्धांत

(History : Its Theory)

सत्र-६ : पेपर-१६ DSE-E190

इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन

(Methods and Applications of History)

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

बी. ए. भाग - ३ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-92887-65-9

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी

प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : इतिहास ■

अध्यक्ष - डॉ. अवनीश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेठे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भरतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्यामार्फत जून २००७ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून दूरशिक्षण योजनेचा उपक्रम हाती घेतला आहे. सन २०२०-२०२१ पासून बी. ए. ३ इतिहास विषयाचा अभ्यासक्रम बदललेला आहे. सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. सदरच्या योजनेअंतर्गत बी.ए.भाग-३ इतिहास पेपर क्र. ११ व १६ (सत्र ५ व ६) या विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी सत्र ५ साठी इतिहासाचे सिद्धांत व सत्र ६ साठी इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन या पेपरच्या स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे. अभ्यासक्रमातील वेगवेगळ्या घटकांचे स्पष्टीकरण सुलभ भाषेतून केल्यामुळे विद्यार्थी वर्गाला विषयाची माहिती होण्यास अडचण राहणार नाही असे वाटते. प्रत्येक उपघटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे घटकाच्या शेवटी दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सारावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, सारांश व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादी दिलेली आहे.

या पुस्तकामध्ये इतिहासाचे सिद्धांत या पेपरची माहिती दिलेली आहे. या पेपरमध्ये सत्र ५ व ६ साठी प्रत्येकी ४ घटकांचा समावेश केलेला आहे. सत्र ५ मध्ये इतिहास : व्याख्या व व्याप्ती, इतिहासाच्या साधनांचे संकलन, इतिहास लेखन प्रक्रिया व सादरीकरण, इतिहास लेखनाच्या पद्धती आणि सत्र ६ मध्ये पुराभिलेखीय साधने, इतिहासातील नवीन प्रवाह, संग्रहालयशास्त्र, वारसा पर्यटनाचा अर्थबोध इत्यादी घटकांचा समावेश केलेला आहे. इतिहासचे सिद्धांत व इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन यांचा बारकाईने अभ्यास करणे गरजेचे असल्याने सदर पुस्तकाचे लेखन केलेले आहे.

पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या अनुषंगाने विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तरीही त्यामध्ये कांही उणिवा राहिल्यास प्राध्यापक व विद्यार्थी यांनी त्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित अद्यावत करण्यासाठी याचा उपयोग होईल. हे पुस्तक पदवी व विविध स्पर्धा परीक्षांच्यासाठी महत्वाचे ठरेल असा आम्हाला विश्वास वाटतो. सदरच्या पुस्तकातील विविध घटक लेखनाची जबाबदारी संबंधीत घटक लेखकांवर आहे.

सदर पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी पूर्ण केल्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाच्या प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठ आणि दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. अवनीश पाटील
इतिहास अधिविभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

इतिहासाचे सिद्धांत/इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन
बी. ए. भाग-३ इतिहास सत्र ५ व ६

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-५ घटक क्रमांक	सत्र-६ घटक क्रमांक
डॉ. संघमित्रा विठ्ठलराव सरवदे श्री. आण्णासाहेब डांगे आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, हातकणंगले	१	—
डॉ. रणजित माने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगांव	२	—
डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, ता. जि. सातारा	३	—
डॉ. धीरज शिंदे श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी	४	—
डॉ. अर्चना जाधव शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज, मिरज डॉ. मुफिद मुजावर दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	—	१
डॉ. सुरेश शिखरे श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	—	२, ३
डॉ. संजय नवले श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी, ता. शाहूवाडी	—	३
डॉ. शिवाजी जाधव श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	—	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. अवनीश पाटील
इतिहास अधिविभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
दसरा चौक, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-५ : पेपर-११ इतिहासाचे सिद्धांत		
१.	इतिहास : व्याख्या व व्याप्ती	१
२.	इतिहासाच्या साधनांचे संकलन	३०
३.	इतिहास लेखन प्रक्रिया व सादरीकरण	५९
४.	इतिहास लेखनाच्या पद्धती	८०
सेमिस्टर-६ : पेपर-१६ इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन		
१.	पुराभिलेखीय साधने	१११
२.	इतिहासातील नवीन प्रवाह	१३३
३.	संग्रहालयशास्त्र	१७०
४.	वारसा पर्यटनाचा अर्थबोध	२१५

घटक - १

इतिहास : व्याख्या व व्याप्ती

अनुक्रमणिका :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ इतिहास - व्याख्या, व्याप्ती आणि स्वरूप
 - १.२.२ इतिहासाचे प्रकार
 - १.२.३ आंतरशाखीय दृष्टिकोन
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ संदर्भ ग्रंथ

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस खालील माहिती स्पष्ट करता येईल.

- इतिहास म्हणजे काय? याचा अर्थ सांगता येईल.
- विविध इतिहासकारांनी केलेल्या इतिहासाच्या व्याख्यांचे चिकित्सक परिक्षण करता येईल.
- या व्याख्याद्वारे मानव इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन विविध कालखंडात कसा विकसित होत गेला हे सांगता येईल.
- इतिहास या ज्ञानशाखेचे स्वरूप समजावून घेता येईल.
- इतिहासाची व्याप्ती व प्रकार समजावून घेता येतील.
- इतिहासाचा सहाय्यकारी ज्ञानशाखा व इतिहास यांच्यातील परस्पर संबंध व महत्त्व अधोरेखित करता येईल.

- इतिहासाच्या सहाय्यकारी ज्ञान शाखांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना आंतरशाखीय दृष्टिकोनाचे महत्त्व विशद करता येईल.
- इतिहासाच्या आकलनामध्ये कलानुरूप झालेली स्थित्यंतरे लक्षात येईल.

४.१ प्रास्ताविक :

इतिहास या ज्ञान शाखेने मानवाच्या कल्याणाच्या व विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. इतिहास हा विषय मानवाच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित आहे. मानवी जीवन, मानवी मन व त्याचे बरे वाईट कार्य हा इतिहासाचा केंद्रबिंदु आहे. मानवाच्या भाव-भावना, त्याच्या जीवनातील चढ उतार, खाचखळगे, चमत्कृतीपूर्ण घटना याचा विचार इतिहासामध्ये केला जातो. थोडक्यात मानवाच्या प्रगतीची गोष्ट इतिहासात सांगितली जाते. मानव समाजाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेचा विचार केला जातो. घटना का घडली तिचे समाजजीवनावर पडलेल्या परिणामाचा विचारही केला जातो. म्हणूनच इतिहास भूतकाळ व वर्तमान काळ यातील अखंड संवाद आहे असे म्हटले जाते. एकंदरीत इतिहासामध्ये मानवी समाजाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण घटना, त्यामागील तत्व, विचार व व्यक्तीची वृत्ती यांचा विचार केला जातो. राजकीय घटनाबरोबरच मानवी संस्कृती, सामाजिक चालीरीती, रूढी, सामाजिक संस्था, आर्थिक स्थिती, धर्म इत्यादींचा विचार इतिहासात केला जाऊ लागला. आजच्या आधुनिक काळात तर इतिहासातील जुन्या त्रुटी टाळून वैज्ञानिक पद्धतीने इतिहासाचे लेखन केले जात आहे. त्यामुळे इतिहासात मानवी संस्कृतीच्या सर्व अंगाने विचार केला जात आहे.

मानवाला आपल्या भूतकाळाबद्दल जाणून घेण्याची उत्सुकता असते. आपल्या भूतकाळाबद्दल कुतुहल असते. आपल्या अस्तित्वाची माहिती पुढील पिढीला करून देण्याची धडपड तो त्याच्या अस्तित्वापासूनच करत आलेला आहे. त्याच्या या स्वभाव वृत्ती मधून इतिहासाची सुरुवात झाली आहे. त्याची जशी-जशी बौद्धिक प्रगती झाली तसे त्याचे इतिहासासंबंधित आकलन बदलत गेले आहे. मानवी विकासाच्या विविध टप्प्यावर इतिहासा संबंधित त्याच्या धारणा आकलन वेगळे असल्याचे दिसून येते. तसेच वेगवेगळ्या देशातही इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही भिन्न आहे.

म्हणून इतिहास या ज्ञान शाखेचे योग्य आकलन करून घेण्यासाठी त्या विषयाचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती व मर्यादा समजून घेणे आवश्यक आहे. इतिहासाच्या स्वरूपावरून त्याचे प्रकारही सामावून घेता येतील. इतिहासाच्या प्रकाराबरोबरच त्याचा इतर ज्ञान शाखांशी असलेला संबंधही समजावून घेता येईल. त्यामुळे इतिहासाचे एकंदरीत सम्यक आकलन होईल.

१.२ विषय विवेचन :

१.२.१ इतिहासाचा अर्थ, व्याख्या व्याप्ती व स्वरूप :

अ) इतिहासाचा अर्थ :

इतिहास म्हणजे काय? हे जाणून घेण्यापूर्वी इतिहास (History) या शब्दाची व्युत्पत्ती अथवा अर्थ पाहू.

इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ असे घडले, अशा प्रकारे घडले (इति + ह + आस) असा होतो. म्हणजे भूतकाळात जे घडले ते सर्व इतिहास विषयाच्या कक्षेत समावते. इंग्रजी भाषेतील History या शब्दाचे मुळ Istoria या ग्रीक शब्दात सापडते. या शब्दाचा अर्थ जिज्ञासेने केले जाणारे संशोधन व त्या द्वारा नव्या माहितीचा शोध असा आहे. तर जर्मन भाषेत इतिहासासाठी 'Geschichte' हा शब्द असून त्याचा अर्थ गतकालीन घटनांचे तर्कशुद्ध व अर्थ पूर्ण विवेचन असा आहे. इतिहासासाठी वापरलेल्या विविध भाषेतील शब्दांच्या अर्थावरून इतिहासाची व्याख्या स्थूलमानाने भूतकाळातील माहितीचा शोध घेऊन जे घडले त्याचे जसेच्या तसे वर्णन तर्कशुद्ध व अर्थपूर्ण रित्या करणे अशी केली जाऊ शकते. History या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर ग्रीक इतिहासकार हेरोडोटस याने केला. याला इतिहासाचा जनक मानले जाते. त्याच्या मते इतिहासाचा अर्थ जाणून घेणे अथवा ज्ञात होणे होय.

इतिहास लेखनाची सुरुवात इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात ग्रीकमध्ये झाली. हे लिखाण इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापर्यंत चालू होते. हिकाटिअस, डायोनियस, हेरोडोटस, थ्युसिडाईडस या ग्रीस इतिहासकारांनी इतिहास लेखनाची सुरुवात केली. हिकाटिअस म्हणतो इतिहास लेखनात परंपरागत मिथकांचा अंतर्भाव नसावा. जे प्रत्यक्षात घडले त्याचेच वर्णन इतिहासकारांनी करावे. डायोनियस यांच्या मते, इतिहास प्रत्यक्ष जीवनातील उदाहरणे पुढे मांडून धडे शिकवितो. म्हणजे इतिहास हे मौल्यवान ज्ञानभांडार आहे. त्यातून माणसाला अनेक महत्त्वाच्या बाबी शिकता येतील. (History is Philosophy Teaching by Examples.) तर थ्युसिडाईडस इतिहास म्हणजे संस्मरणीय घटनांचे निवेदन होय असे मानतो. ("History is Story of things Worthy to be Remembered.") अ‍ॅरीस्टॉटल हा ग्रीक तत्त्वज्ञ इतिहास न बदलणाऱ्या भूतकाळाची कथा आहे असे मानतो.

इतिहास लेखनाच्या दुसऱ्या टप्प्याचे (मध्ययुगीन समाजाचे) वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी विकासाच्या या टप्प्यावर हा ख्रिस्ती धर्माचा व पुढे सहाव्या शतकात इस्लाम धर्माचा झालेला उदय व संबंधीत धर्माचा समाजावर पडलेला प्रभाव. या प्रभावातून युरोपात झालेले इतिहास लेखन धार्मिक तत्त्वज्ञाने प्रभावित झाले होते. अशा इतिहास लेखनाची सुरुवात इ. स. च्या तिसऱ्या शतकापासून झाली. इस्लाम धर्मतत्त्वाचा प्रभाव अरब इतिहास लेखनावरतीही झालेला दिसतो. परमेश्वर सर्व व्यापी आहे, तो करता करविता आहे, विश्व निर्माता व विश्वचालक तोच आहे. ह्या पृथ्वीतलावरील जीव हे त्याच्या हातातील बाहुले आहेत तोच सूत्र संचालक असल्यामुळे मानवाला स्वतंत्र इच्छा शक्ती अगर कार्य कर्तृत्व नाही अशी वैचारिक धारणा काही अपवाद वगळता त्या काळातील इतिहास लेखनात प्रतिबिंबित झाली आहे. थोडक्यात इतिहासाचा हेतू विश्व नियंत्र्याचे हेतू आणि कर्तृत्व कथेद्वारा लोकांना समजावून सांगणे हा होता. मध्ययुगीन समाजाची इतिहासा संबंधित अशी धारणा १५ व्या शतकापर्यंत प्रभावी होती.

१५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगाच्या इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या तीन घटना घडल्या. त्या म्हणजे वैचारिक प्रबोधन, धर्म सुधारणा व अज्ञात जगाचा शोध. कॉन्स्टॅन्टिनोपल हे शहर तुर्कांनी जिंकून घेतले तेथे वसलेले ग्रीक पंडित युरोपात स्थलांतरित झाले. ग्रीक वाङ्मयाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तेथे प्रसार केला. युरोपात

विद्येच्या पुनरुज्जीवनाची लाट पसरली. प्राचीन ग्रीक विद्येच्या पुनरुज्जीवनामुळे ज्ञानाची नवी दालने खुली झाली. धर्माचा प्रभाव कमी होऊन नवे ज्ञान प्राप्त करण्याची जिज्ञासा, स्वतंत्र विचार शक्ती जागृत झाली. मानव हा सर्व विचाराचा केंद्रबिंदु बनला यातून मानवी जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी निर्माण झाल्याने त्याचा परिणाम इतिहासावर परिणाम झाला. मानवी कर्तृत्वाचे महत्त्व ध्यानात घेतले जाऊ लागले. इतिहासात मानवी कर्तृत्वाला स्थान मिळाले आणि इतिहास हे मानवाला उपयुक्त ठरणारे, शहाणपण शिकवणारे ज्ञानभांडार आहे असा विचार व्यक्त होऊ लागला. पुढे इतिहासाचा विचार हा मानवकेंद्रित होऊ लागला व त्या पद्धतीने इतिहासाच्या व्याख्याही पुढे येऊ लागल्या. १७ व्या शतकातील फ्रान्सिस बेकन याने 'इतिहास ही मानवाला सुज्ञ बनवणारी शाखा आहे' अशी इतिहासाची व्याख्या केली. सर वॉल्टर रेले याने गतकाळातील उदाहरणे देऊन माणसाला शहाणपण शिकविणे व मार्गदर्शन करणे हे इतिहासाचे उद्दिष्ट्ये असल्याचे मत मांडले.

१८ व्या शतकापर्यंत इतिहासाचा समावेश साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये केला जाई. या शतकात युरोपात बुद्धिप्रामाण्यवाद शिगेला पोहचला होता. प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या निकषावर तपासून पाहण्याची वृत्ती या काळात प्रचलित झाली होती त्यातूनच बुद्धिवादी विचारवंत इतिहासातील सत्याविषयी शंका व्यक्त करू लागले. त्यातून इतिहासाविषयी नकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला की इतिहासातून शिकण्यासारखे काहीही नाही.

- व्होल्टेअर या फ्रेंच तत्त्ववेत्ताला आपला सर्व इतिहास हा केवळ काल्पनिक आहे असे इतिहासासंबंधी नकारात्मक दृष्टिकोन मांडू लागला.
- अनेक असत्य गोष्टीतून सत्याशी सादृश्य असलेल्या बाबींची निवड करण्याची कला म्हणजे इतिहास अशी इतिहासाची व्याख्या रूसोने केली.
- गिबन हा ब्रिटिश तत्त्ववेत्ता इतिहासासंबंधी म्हणतो इतिहास म्हणजे मानव जातीने केलेले गंभीर गुन्हे, मूर्खपणा आणि दुर्दैव यांच्याकथे शिवाय काही नाही.
- हेगेल हा जर्मन तत्त्ववेत्ता इतिहासापासून कोणी काही धडे घेतल्याचे आढळत नाही असे विधान करून इतिहासाची निरूपयोगीता सिध्द करतो.

१८ व्या शतकात इतिहासातील घटनाकडे बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले. इतिहासातील त्रुटी दूर करून शास्त्रीय दृष्टिकोनातून इतिहास लिहिला जाऊ शकतो अशी भूमिका घेऊन १९ व्या शतकात इतिहासाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन निर्माण झाला. त्याच बरोबर या शतकात मात्र युरोपियन जगतात अनेक विचार प्रवाह प्रचलित झाले. त्याचा परिणाम इतिहासाच्या आकलनावर होऊ लागला. अठराव्या शतकातील निखळ बुद्धिवादा विरुद्धची प्रतिक्रिया म्हणून इतिहास लेखनात कल्पना शक्तीला स्थान मिळाले. साहित्य क्षेत्रातील रोमांटिसिझमचा प्रभाव इतिहास लेखनावर झाला. विज्ञानाच्या विकासाबरोबर इतिहासाचे शास्त्रीय लेखन व्हावे असा आग्रह धरणारे इतिहास तज्ज्ञ पुढे आले. लोकशाहीच्या विकासाबरोबरच मानवी प्रगतीचा व स्वातंत्र्याचा विचार प्रभावी ठरू लागला. वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, राष्ट्रवाद, अशा नव्या राजकीय विचारप्रणाली प्रचारात आल्याने राजकारणाचे महत्त्व इतिहासाच्या क्षेत्रात मांडले गेले आणि औद्योगिक व

श्रमिक वर्गाचे शोषण यामुळे इतिहासाच्या मांडणीत आर्थिक हेतुमूलकतेच्या सिद्धांताला व सामाजिक संघर्षाला स्थान मिळाले. आज मानवी जीवनाचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी राजकीय इतिहासाबरोबरच आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक घटकांचा विचार ही इतिहासात केला जात आहे. आज इतिहासाच्या व्याप्ती व स्वरूपातही मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत.

ब) इतिहासाच्या व्याख्या :

समाजाच्या घडणीमध्ये काळाच्या ओघात नवे विचार, नव्या चळवळी निर्माण होत असतात व त्याचा परिणाम मानवी जीवनावर होत असतो. आपण अडीच हजार वर्षांच्या इतिहासात मानवाच्या वैचारिक जडण घडणी मध्ये बदल होऊन काळाच्या ओघात इतिहासाविषयी विविध मते जाणून घेतली. मानवाच्या वैचारिक बौद्धिक विकास प्रक्रियेचा इतिहासाच्या आकलनावर पडलेला प्रभाव हा आपणाला त्याने केलेल्या इतिहासाच्या व्याख्या मधून समजावून घेता येईल. इतिहासाच्या व्याख्या मध्येही व स्वरूपामध्येही काळानुरूप झालेले बदल लक्षात येतील.

● इंग्रज इतिहासकारांनी केलेल्या इतिहासाच्या व्याख्या :

- १) फ्रान्सिस बेकन : मानवाला शहाणी बनवणारी विद्याशाखा म्हणजे इतिहास
- २) हेन्री जॉन्सन : ज्या घटनांचा मानवी मनावर खोल ठसा उमटतो त्याला इतिहास म्हणतात.
- ३) प्रो. फिंडले : अनेक घटनांमध्ये सुसंगती लावून त्यांचा परस्पर संबंध पाहतो.
- ४) प्रो. एच. डब्ल्यू. गेटलँड : मानवाने जे कार्य केले किंवा ज्याच्या संबंधाने त्याने विचार व्यक्त केले, त्या पेक्षा त्याने एकंदर परिस्थितीसंबंधी जे विचार व्यक्त केले त्याला इतिहास म्हणतात.
- ५) प्रो. मेटलँड : इतिहास ही एक वैचारिक प्रक्रिया आहे अशा प्रक्रियेमध्ये माणसाला स्वतःच्या मनाचे प्रतिबिंब दिसत असते. विविध घटना मध्ये असणारे संबंध इतिहासकार ज्ञानाच्या आधारे प्रस्थापित करीत असतो.
- ६) प्रो. जी. आर. एलटन : मानवाने जी आपली भावना व्यक्त केली, विचार व्यक्त केला किंवा जे कार्य केले अथवा त्याने जे आघात सहन केले ते सर्व म्हणजे इतिहास होय.
- ७) एडमंड बर्क : इतिहासात सतत घडणाऱ्या बदलांचा संबंध मानवी जीवनाशी असतो. इतिहासाचा संबंध वस्तूशी नसतो. एखाद्या घटनेचा परिणाम हा व्यक्तिसापेक्ष, स्थलसापेक्ष असतो. असा बदल कोणत्याही तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत बसविता येत नाही. ऐतिहासिक व्यक्तीने तत्त्वानुसार हालचाली केलेल्या नसतात तर प्रत्येक बदल हा गरजेतून निर्माण झालेला असतो. त्यामुळे इतिहास हा तत्त्वाचा मार्गदर्शक नसतो तर दूरदर्शीपणाचा मार्गदर्शक असतो.
- ८) ॲक्टन : इतिहास म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याची कथा आहे. साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवणे हा इतिहासातील श्रेष्ठ क्षण नव्हे तर ज्या वेळी मानवी स्वातंत्र्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जातो तो क्षण श्रेष्ठ

होय. प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी ही सुप्त शक्ती असते आणि अशा शक्तीचा विकास स्वातंत्र्यातच होत असतो. म्हणून इतिहास म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याची कथा होय.

१) प्रो. ए. एल. राऊस : इतिहास म्हणजे विशिष्ट अशा भौगोलिक व प्राकृतिक परिस्थितीमध्ये समाज करून राहणाऱ्या मानवी जीवनाची कथा आहे. त्या मानवी समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरणाची निर्मिती त्याच्या परस्परांतील आंतरप्रक्रियेतून आणि सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितीच्या देवाण-घेवाणीतून होत असते.

१०) प्रो. एडवर्ड कार : इतिहास हा गतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यात अखंडपणे चालणारा संवाद आहे.

● जर्मन इतिहासकारांच्या व्याख्या :

१) इमॅन्युल कांट : निसर्गाने मानवामध्ये काही शक्ती दिल्या आहेत. त्या शक्ती जरूर भासेल त्या प्रमाणे दृगोचर होत असतात. इतिहासाची कारक मानवामधील विवेक शक्ती आहे. म्हणून मानवाच्या विवेक शक्तीला आवाहन करणारा विषय म्हणजे इतिहास होय.

२) फॉन हार्डर : निसर्गाच्या उत्क्रांतीमधून इतिहास निर्माण होतो. इतिहासात घटनांची मालिका असते.

३) फेडरिच हेगेल : इतिहास म्हणजे मानवी समाज एका विशिष्ट ध्येयाप्रत जात असताना चढत्या क्रमाने प्रगती होते यालाच इतिहास प्रक्रिया म्हणतात.

४) लिओपोल्ड रॅंके : ऐतिहासिक घटना परमेश्वराच्या प्रेरणेने घडत असतात व्यक्ती व राष्ट्रे परमेश्वरी इच्छांचेप्रकटीकरण करीत असतात. जगात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेमागे अदृश्य शक्तीचा हात असतो.

५) कार्ल मार्क्स : इतिहास म्हणजे वर्ग कलह होय.

● फ्रेंच इतिहासकारांनी केलेल्या व्याख्या :

१) डी. व्हॉल्टेर : मृत व्यक्तीवर जिवंत व्यक्तीने केलेली किमया म्हणजे इतिहास. इतिहासामध्ये कल्पना शक्तीला जास्त वाव आहे. मानव कसा आहे हे आपणास शिकविले तो विषय म्हणजे इतिहास होय.

२) कॉन्डरसेट : इतिहास म्हणजे मानवाची बौद्धिक व कल्पनात्मक प्रगती नसून जागतिक मताधिकार व शिक्षण, भाषण व विचार स्वातंत्र्य, घटनात्मक ऐक्य व संपत्तीचे समान विभाजन करणारा विषय होय.

३) ऑगस्ट कॉम्ट : ख्रिश्चन धर्माचा त्याग करावा व त्या ठिकाणी विवेक शक्तीचा उदय व्हावा. कोणत्याही एका धर्मापेक्षा जगात सर्वधर्मसमभाव असावा. मानव जातीची प्रगती तीन टप्प्यांमधून होते.

● इतर देशातील इतिहासकारांच्या व्याख्या :

१) व्हिंको : मानवाची सामाजिक प्रगती म्हणजे इतिहास होय.

२) क्रोचे : सर्व इतिहास समकालीन असतो. इतिहासामध्ये भूतकाळ व वर्तमानकाळ एका विशिष्ट घटनाक्रमाने जोडलेले असतात अशा साखळीमुळे गतकाळातील घटना समकालीन वाटतात.

३) डॉ. आर .सी. मुजुमदार : इतिहास म्हणजे पुराण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र होय.

क) इतिहासाचे स्वरूप :

गतकालीन मानवी जीवनाची कथा म्हणजे इतिहास अशी साधी सोपी व्याख्या करता येते. इतिहासाच्या व्याख्येवरून इतिहासाचे स्वरूपही स्पष्ट होते. मानवाच्या प्रगती बरोबरच इतिहासासंबंधी अनेक कल्पना अस्तित्वात आल्या व त्यामध्ये बदलही होत गेले. मानव व राष्ट्र यांचे परस्पर संबंध काळानुरूप सतत बदलत राहतात त्यानुसार इतिहासाच्या स्वरूपामध्ये बदल होत राहतात.

मानवी जीवनाशी संबंधित भूतकाळात घडलेल्या घटना हा इतिहासाचा वर्ण विषय असल्याने इतिहास ही मानव्यशास्त्राची अविभाज्य शाखा आहे. गतकालीन मानवी जीवनाची रूपरेखांचा आलेख म्हणजे इतिहास होय हे इतिहासाचे पहिले वैशिष्ट्य होय.

इतिहासामध्ये मानवाच्या लौकिक बाजूचा विचार केला जातो. पारलौकिकतेला इतिहासात स्थान नाही. स्थळ व काळ हे इतिहासाचे दोन आयाम आहेत या मर्यादितच इतिहासाचे कार्य चालते. स्थळ व काळानुरूप इतिहासाचे स्वरूप ठरत असते.

मानवी जीवन हे परिवर्तनशील आहे. या मानवी जीवनाच्या परिवर्तनाचे स्थायी व गतिमान स्वरूप उलगडून दाखविणे हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. निसर्गातील विविध बाबींचा मानवी जीवनावर होणारा परिणामाचा अभ्यास इतिहासकार करतो परंतु त्या बाबींचा स्वतंत्र अभ्यास इतिहासाच्या कक्षेत येत नाही.

इतिहासामध्ये मानवी जीवनातील लक्षवेधी - संस्मरणीय घटनांचा अभ्यास केला जातो. सर्वसामान्य घटनाला इतिहासात स्थान नाही कारण अशा घटनापासून काही शिकवण मिळत नाही. म्हणजे इतिहासकार गतकाळात घडलेल्या घटनांमधील महत्त्वाच्या वाटनाच्या घटनांचे वर्णन करतो. म्हणून निवड हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. परंतु विसाव्या शतकात मानवी जीवनात सर्वसामान्य वाटनाच्या घटनांची वर्णने करू लागला आहे, त्यातून सर्व सामान्यांचे जीवन दर्शन घडवू लागल्याचे आढळून येत आहे.

घटनांचा अन्वयार्थ लावणे हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासाचे स्वरूप केवळ वर्णनात्मक अगर निवेदनात्मक नाही. इतिहासात वर्णन केलेल्या घटनांचे स्पष्टीकरण करणे, त्यावर भाष्य करणे, त्याचे मर्म उलगडून दाखविणे थोडक्यात त्या घटनांचा अन्वयार्थ इतिहासकाराला लावावा लागतो. म्हणूनच ई. एच. कार म्हणतात, घटना बोलत नाही तर इतिहासकार त्यांना बोलते करतो. घटनांच्या वास्तव स्वरूपाचे वर्णन हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासात वास्तव घटनांचे वर्णन पुराव्याच्या आधारे करावे लागते. ऐकीव काल्पनिक गोष्टींना, मिथकांना इतिहासात स्थान नाही. ज्या साधनांच्या आधारे इतिहासाचे लेखन करावयाचे त्याची सत्या

सत्यता पडताळून पाहून हाती आलेल्या सत्यच इतिहासात मांडावे लागते. म्हणजे सत्य-शोधन व सत्य कथन हा इतिहासाच्या स्वरूपाचा आत्मा आहे.

वस्तुनिष्ठता हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासात गतकालीन घटना वास्तवदर्शी मांडण्यासाठी इतिहासकारांमध्ये वस्तुनिष्ठता असणे महत्त्वाचे आहे. पण अशी वस्तुनिष्ठता प्रत्यक्षात शक्य होत नाही. कारण इतिहास म्हणजे गतकाळ व वर्तमान काळ यात अखंड चालणारा संवाद आहे. म्हणून इतिहास विषयाचा अर्थ लावत असताना वर्तमानात राहणारा इतिहासकार काही अंशी त्यात डोकावणे हे अपरिहार्य आहे. हा विचार इ.एच.कार यांनी मांडला. इतिहासाचे स्वरूप ठरवित असताना आपल्याला इतिहासा संबंधित पुढील संकल्पना समजावून घेतल्यास इतिहासाचा स्वरूपाची विविधता समजू शकेल.

१) इतिहासाची पुनरावृत्ती होते :

इतिहासाची पुनरावृत्ती होते या विचाराचे काही इतिहासकारांनी जोरदार समर्थन केले आहे, तर काही इतिहासकार हे अर्धसत्य मानतात. इतिहासाची पुनरावृत्ती होते याचा साधा अर्थ म्हणजे ऐतिहासिक घटनात साम्य दिसते. मात्र त्या घटना घडण्याचे मार्ग भिन्न असतात. तसेच एखादी घटना जगाच्या पाठीवर घडत असताना मानवी कृतीमध्ये एकवाक्यता असते. कारण कोणत्याही देशातील व्यक्ती ठराविक परिस्थितीमध्ये तशीच वागत असते.

२) इतिहासामध्ये मूल्यमापन असावे की नसावे ? :

इतिहास लेखन करताना इतिहासकार घडून गेलेल्या घटनांचे वर्णन करत असतो. पण त्या घटनेचे मूल्यमापन इतिहासकाराने करावे की नाही या संदर्भात मतभिन्नता आढळते. लॉर्ड अँकटन यांच्या मते, इतिहासामध्ये मूल्यमापन, चर्चा, निर्णय घेणे अनिवार्य असते कारण त्याचा त्या विषयाचा अभ्यास असल्याने तो त्या विषयाचा भाष्यकार असतो. अँकटन म्हणतो, इतिहासाची सर्वात मोठी कामगिरी कोणती असेल तर त्याने माणसाची सद्सद्विवेकबुद्धी ही सतेज केली पाहिजे. म्हणजेच प्रत्येक गोष्टीचे मूल्यमापन इतिहासकाराने करावे जेणे करून लोकांना योग्य मार्गदर्शन होईल. मात्र रँके आणि ब्यूटी या इतिहासकारांना इतिहासामधील मूल्यमापनाचा विचार मान्य नाही. संशोधकाने फक्त घटना मांडल्यात, त्यावर भाष्य करू नये त्यामुळे एखादे वेळी गैरसमज निर्माण होण्याची शक्यता असते. आधुनिक काळात मात्र इतिहासामध्ये मूल्यमापन असावे असा विचार पुढे आला आहे.

३) सर्व इतिहास समकालीन असतो :

इटालियन तत्त्ववेत्ता बेनोटो क्रोचे म्हणतो की, सर्व इतिहास समकालीन असतो. भूतकाळ व वर्तमान काळ विशिष्ट क्रमाने जोडलेले असतात अशा या साखळीमुळे गतकाळातील घटनासुद्धा समकालीन वाटतात. क्रोचे पुढे म्हणतो की, इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसते तर गतकाळातील घटना नव्याने सांगितलेल्या असतात. थोडक्यात याचा अर्थ असा की भूतकाळात घडलेल्या घटना या कालौघात घडत असल्या तरी त्याचे कारणे व परिणाम यामध्ये सारखेपणा दिसतो. इतिहासकार हा वर्तमान काळात राहून भविष्यकाळातील घटनांचे

मूल्यमापन साधनांच्या सहाय्याने करत असतो या घटनांचा अन्वयार्थ लावताना समकालीन विचारांचा प्रभाव पडत असतो.

४) इतिहासात भवितव्य वर्तविण्याची क्षमता :

इतिहास हा भूतकाळाचा अभ्यास असला तरी ती वर्तमान काळाची गरज असते. त्यामुळे भूतकाळाचा नवा अर्थ वेळोवेळी लावला जातो. इतिहासकाराला भूतकाळात जाऊन भूत व वर्तमान यांच्यात सुसंवाद साधायचा असतो. हा सुसंवाद साधत असताना त्याला भूतकाळात घडलेल्या घटना का घडल्या कशा घडल्या हे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्या घटनांचे विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावावा लागतो. २० व्या शतकात इतिहास हे एक शास्त्र आहे हा विचार सर्वश्रुत झाला आहे. अन्य शास्त्रे जशी नियम तयार करून भविष्य वर्तवितात तसे इतिहासात ही शक्य आहे हा विचार पुढे येत आहे. पण मानवी प्रवृत्ती गुंतागुंतीच्या असतात त्यामुळे त्याच्या मनाचा अंत आपणास लावता येत नाही परिणामी भूतकाळाचा मागोवा घेऊन भवितव्य वर्तविणे अवघड होणार आहे. असाही एक विचार मांडला जातो.

५) इतिहासाची गती सरळ की चक्राकार ?

इतिहासाची गती सरळ आहे की चक्राकार आहे हे ऐतिहासिक घटनेकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोन आहेत. इतिहासाची गती सरळ आहे या संदर्भात असे म्हणतात की, अज्ञात भूतकाळात इतिहासाची गती सुरू होते. ती वर्तमान काळातून भविष्यकाळात जात असते याला प्रगती असे म्हणतात. म्हणजेच असे म्हणता येईल की मानवाची बौद्धिक व भौतिक प्रगतीची दिशा ही चढत्या क्रमाने होत असते. दुसऱ्या चक्राकार विचार प्रवाहा प्रमाणे असे म्हटले जाते की, ज्या ठिकाणाहून गती प्राप्त होते तेथे ती पुन्हा येऊन मिळते. पण मानवी प्रगतीचा आलेख पाहिला तर इतिहासाची गती सरळ रेषेत आहे हे विधान अधिक योग्य वाटते.

६) इतिहास अनन्यसाधारण आहे :

गार्डीनर यांनी इतिहास स्वयंपूर्ण शास्त्र आहे असा विचार मांडला. आज इतिहासात शास्त्राचे निकष आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे म्हणजेच इतिहासात शास्त्रशुद्ध सिद्धांत मांडणे, विषयाच्या दृष्टीने साधने जमा करणे, त्याचे अंतरंग व बहिरंग परीक्षण करून त्या घटनांचा अन्वयार्थ लावणे व नंतर भवितव्यता वर्तविण्याचा प्रयत्न केला जातो हे इतिहासाचे स्वरूप आज निश्चित झाले आहे. आज इतिहासाला शास्त्राचे स्वरूप प्राप्त झाले असले तरी इतिहास स्वयंपूर्ण आहे. कारण त्याचा मुख्य आधार मानवी मन व मानवी चेतना आहे. शास्त्रा प्रमाणे इतिहासाला ठोकळबाज चौकट नसते. इतिहासातील विविधतेमुळे तो अनन्य आहे.

७) इतिहास स्वायत्त आहे :

इतिहासाचे स्वरूप खूप व्यापक आहे. त्यात विविधता आहे. इतिहासाचे सर्व व्यवहार मनुष्यनिर्मित, मनुष्यप्रेरित, मनुष्यपुरस्कृत असल्याने मानव समाज हाच इतिहासाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. इतिहास हा भूतकाळाचा अभ्यास असतो इतिहास हा विचारांचा असतो. इतिहास हा संस्कृतीचा असतो. इतिहास हा मानवी जीवनाच्या वाटचालीचा असतो. इतिहास हा भूतकाळ व वर्तमान काळ यांना जोडणारा दुवा आहे.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) हिस्ट्री या शब्दांचा सर्वप्रथम वापर कोणी केला?
- २) इतिहासाचा जनक कोणास म्हटले जाते?
- ३) इतिहास ही मानवाला सुज्ञ बनवणारी शाखा आहे ही इतिहासाची व्याख्या कोणी केली?
- ४) घटना बोलत नाही तर इतिहासकार त्यांना बोलते करतो असे कोणी म्हटले आहे?
- ५) इतिहासाची पुनरावृत्ती होते याचा अर्थ म्हणजे

ब) रिकाम्या योग्य शब्द लिहा जागी.

- १) इतिहासात मिथकांचा अंतर्भाव नसावा असे यांनी म्हटले आहे.
अ) हिकाटिअस ब) थ्युसिडाईडस क) हिरोडोटस ड) डायोनीयस
- २) मध्ययुगीन इतिहास लेखनाचा हेतू हा होता.
अ) विश्वनियत्याचा हेतू व कर्तृत्व कथेद्वारे सांगणे ब) मानवाचे कर्तृत्व सांगणे
क) सत्य घटनेचे वर्णन करणे ड) मनोरंजन करणे
- ३) अठराव्या शतकापर्यंत इतिहासाचा समावेश क्षेत्रांमध्ये केला जाई.
अ) कला ब) विज्ञान क) पुराण ड) साहित्य
- ४) इतिहासाचा अर्थ लावताना वर्तमानात राहणारा इतिहासकार काही अंशी त्यात डोकावणे हे अपरिहार्य आहे असा विचार यांनी मांडला.
अ) फ्रान्सिस बेकन ब) हेगेल क) प्रो. ई.एच.कार ड) कार्ल मार्क्स
- ५) इतिहास हा गतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यात अखंडपणे चालणारा संवाद आहे असे यांनी म्हटले आहे.
अ) प्रो. ई.एच. कार ब) हेगेल क) हिरोडोटस् ड) यापैकी नाही.

१.२.२ इतिहासाचे प्रकार :

इतिहास या विषयात मानवाच्या जीवनासंबंधित सर्व बाबींचा विचार केला जातो. त्यामुळे मानवाच्या प्रत्येक पैलू विषयीचा अभ्यास करण्यासाठी गरजेनुसार इतिहासाचे प्रकार पाडले जातात. पूर्वी राज्यशास्त्र व इतिहासाच्या प्रकाराविषयी प्रो. रेनियर म्हणतात, इतिहासाच्या वर्ण विषयात विभाजन अतिशय आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे मानवी जीवनाचे नवे पैलू डोळ्यासमोर येऊ शकतात. ज्या वेळी एखाद्या विषयाचे सर्वसाधारण

ज्ञान मिळविले जाते, तेव्हा त्या ठिकाणी तंतोतंतपणा किंवा टिकात्मक प्रवृत्ती यांचा अभाव असतो. जर विभाजन केले तर एखाद्या बाबीवर विशेष भर दिला जातो. असे विभाजन अभ्यासकाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. म्हणजेच इतिहास तज्ज्ञ आपल्या सोईनुसार व गरजेनुसार इतिहासाचे विभाजन करत असतात. मात्र बॉअन या इतिहासकाराने मानवी जीवनाची वस्तुनिष्ठता लक्षात घेऊन इतिहासाचे दोन प्रकार सांगितले आहेत; वर्णनात्मक व तत्वाधिष्ठित. काही इतिहासकारांनी इतिहासाचे विभाजन काळाला महत्त्व देऊन प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक असे केले आहे. तर काहींनी इतिहासाचे विभाजन आशिया, अफ्रिका, अमेरिका, युरोप खंड असे केले आहे. पण एवढ्या मोठ्या कालखंडाला ठराविक काळामध्ये विभाजन करणे व त्याचा इतिहास मांडणे अवघड आहे. थोडक्यात, इतिहासाचे प्रकार हे अभ्यासकाच्या गरजेनुसार व सोयीनुसार केले जातात. वेगवेगळ्या कसोट्यांवर केले जातात. मात्र ते काटेकोर नसतात. इतिहासाचे प्रकार खालील प्रमाणे :

१) राजकीय इतिहास (Political History) :

राजकीय इतिहास हा इतिहासाचा अतिशय लोकप्रिय प्रकार आहे. प्राचीन काळापासून राजकीय घडामोडी, राजकीय संस्था व युद्ध हा इतिहासाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. पण अलीकडच्या काळात सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू बनत आहे. या इतिहास प्रकारात राष्ट्राभिमान व राष्ट्रनिर्माण करण्याची ताकद असते. अशा प्रकारच्या इतिहासातून देशाचे भवितव्य घडविले जाते. तरूणांना देश उभारणीच्या कार्यामध्ये सामावून घेऊन त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला जातो. हा इतिहास लिहिण्यासाठी राजकीय दस्तऐवज उपलब्ध असतात. हा इतिहास अधिकृत कागदपत्रावर लिहिलेला असल्यामुळे त्याला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. राजकीय इतिहासा संदर्भात प्रो. बॉर्नस म्हणतात, राजकीय इतिहास दोन कारणांसाठी महत्वाचा आहे, ती म्हणजे हेगेलच्या राज्य विषयी सिद्धांतांमुळे राष्ट्रवाद निर्माण होतो. हेगेलने राज्य म्हणजे दैवी देणगी आहे, असे विचार मांडले. त्यामुळे राजकीय इतिहासाचे महत्त्व फार वाढले. या इतिहास प्रकाराची उणीव म्हणजे संकुचित व प्रादेशिक वृत्ती निर्माण होण्याचा शक्यता असते.

२) घटनात्मक इतिहास :

घटनात्मक इतिहास हा राजकीय इतिहासाचा भाग आहे. राजकीय इतिहासापासून घटनात्मक इतिहास हा सोईसाठी निर्माण केला आहे. या इतिहास प्रकारात वेगवेगळ्या राजकीय संस्थांचा उगम, विकासाचा अभ्यास केला जातो. यात त्या देशाच्या घटनेचा अभ्यास, त्या देशाचे नागरिकत्व कसे मिळते, जनतेची मुलभूत हक्क व कर्तव्य कोणती, मालमत्तेचा हक्क, प्रांत व केंद्र सरकारच्या निर्मितीची रचना, संसदेची रचना, कार्यपद्धती, न्यायदान पद्धती, सार्वत्रिक निवडणूका आदि बाबींविषयी कायदेशीर माहिती मिळते. इंग्लंडच्या संसदेचा इतिहास हा जगातील कुठल्याही देशाला जर त्यांच्या देशात संसदीय शासनपद्धती सुरू करावयाची असल्यास मार्गदर्शक ठरतो.

३) संसदीय पद्धतीचा इतिहास :

हा घटनात्मक इतिहासाचाच भाग आहे. या इतिहास प्रकारात संसदीय पद्धतीच्या राज्यव्यवस्थेचा विचार

केला जातो. संसदेला वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळी नावे आहेत. इंग्लंड मध्ये कनिष्ठ सभागृहाला 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' व वरिष्ठ सभागृहाला 'हाऊस ऑफ लॉर्ड' असे म्हणतात. भारतात वरिष्ठ सभागृहाला 'राजसभा' व कनिष्ठ सभागृहाला 'लोकसभा' म्हणतात. याला द्विगृहीय संसदीय पद्धती असे म्हणतात. जगातील कोणत्याही देशात संसदीय पद्धती सुरू करावयाची असेल तर त्याला इंग्लंडच्या संसदेचा इतिहास मार्गदर्शक ठरतो.

४) कायद्याचा इतिहास :

हा घटनात्मक इतिहासाचाच भाग आहे. या इतिहास प्रकारात कायद्याचे मूळ शोधून त्याचा विकास कसा झाला याची माहिती असते. कायदे राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक स्वरूपाचे असतात. प्रत्येक समाजाला व राष्ट्राला अशा कायद्याचा वारसा असतो. कायद्याच्या अभ्यासातून त्या देशातील लोकांची मनःस्थिती काय होती हे समजू शकते. त्या देशाची सामाजिक, आर्थिक स्थितीही स्पष्ट होऊ शकते. या प्रकारच्या इतिहासाचे लेखन करणाऱ्या इतिहासकाराला कायद्याचे ज्ञान तसेच कायद्याचा अर्थ लावण्याची क्षमता असावे लागते. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व असावे लागते. कायद्याच्या इतिहासाची आज अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

५) राजनैतिक इतिहास :

राजनैतिक इतिहास ही राजकीय इतिहासाची शाखा आहे. यात आंतरराष्ट्रीय संबंधामधील राजकीय तत्त्वे शोधली जातात. राजकीय पुढाऱ्यांची मुत्सद्देगिरी यातून लक्षात येते. दोन देशामधील राजकीय संबंध प्रस्थापित करीत असताना किंवा आहे ते संबंध टिकवत असताना त्या देशाच्या नेत्यांसमोर आलेल्या अडचणी व त्यांनी त्यावर मुत्सद्देगिरीने केलेली मात याची माहिती मिळते. या प्रकारच्या इतिहास लेखनातून सत्ता संतूलन, शीतयुद्ध, आंतरराष्ट्रीय करार, आंतरराष्ट्रीय संघटना इत्यादींवर प्रकाश टाकला जातो.

६) लष्करी इतिहास :

या प्रकारच्या इतिहासात लष्करी हालचाली, लष्करी डावपेच, भूप्रदेशाची वैशिष्ट्ये, युद्ध भूमी, युद्ध तंत्र, युद्धात वापरली जाणारी शस्त्रे, सैन्य व्यवस्था, सेनापतीची भूमिका त्याची कामगिरी याचा अभ्यास केला जातो. लष्करातील हेर खाते अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. हे खाते वेगवेगळ्या मार्गांनी शत्रू पक्षाची माहिती जमा करत असते या माहितीच्या आधारावरच लष्करी हालचाली होत असतात. या प्रकारच्या इतिहासामुळे युद्ध तंत्राचा विकासाचा इतिहास समजतो.

७) वसाहतीचा इतिहास :

वसाहतीचा इतिहास हा राजकीय इतिहासाचाच भाग आहे. सागरी मार्गाचा शोध व औद्योगिक क्रांती यामुळे युरोपियन राष्ट्रात वसाहती मिळवण्याची स्पर्धा सुरू झाली. त्यातून वसाहतवादाचा चालना मिळाली. राजकारण, धर्मप्रसार, अतिरिक्त लोकसंख्या, कच्च्या मालाचा पुरवठा, पक्क्यामालाची हमखास बाजारपेठ इ. बाबींच्या पूर्ततेसाठी वसाहती मिळवल्या जाऊ लागल्या. व्यापार, प्रशासकीय व राजकीय गरजेसाठी वसाहतवादी राष्ट्रांनी वसाहतीचे इतिहास लिहिले. वसाहतीची संस्कृती चालीरीती, लोकांची मानसिकता, धर्म,

वसाहतीची आर्थिक स्थिती, यांचा अभ्यास करून वसाहतीचे इतिहास लिहिले. अशा प्रकारच्या इतिहासातून अनेक प्रश्न ही निर्माण झाले आहेत ते सोडवण्याचा प्रयत्न ही केला गेला. या इतिहासातून इतर लोकांना प्रेरणा मिळाली त्यातून अनेक धाडशी प्रयोग केले गेले. अनेक दर्यावर्दींना नवीन भूप्रदेश शोधण्याची प्रेरणा मिळाली.

८) वैचारिक इतिहास :

वैचारिक इतिहास हा समाजाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचा इतिहासाचा विषय आहे. हा इतिहास तत्त्वज्ञान या विषयाला अतिशय जवळचा आहे. या इतिहासाच्या महत्वा संबंधात सॅम्युअल जॉन्सन म्हणतात, बौद्धिक इतिहासाशिवाय मानवी मनाची झालेली प्रगती, त्याच्या विचारसरणीमधील सुधारणा, मानवाची विद्वत्ता, शास्त्रांची प्रगती समजणे शक्य नसते. थोडक्यात, प्रत्येक काळात एखादी विचारसरणी किंवा एखादा विचार पुढे येत असतो त्यामुळे संपूर्ण समाजाच्या धारणा बदलत असतात. त्यामुळे समाज जीवन सुसह्य होत असते. इतिहास प्रक्रियेबाबत जे विचार मांडले जातात त्यातून इतिहासाचे तत्त्वज्ञान तयार होते.

९) धार्मिक इतिहास :

ज्या युगात जी धर्म भावना प्रबळ असते त्याचाच विचार धार्मिक इतिहासात केला जातो. धार्मिक इतिहास म्हणजे धर्माचा इतिहास नव्हे असे प्रो. जी. रेनियर म्हणतात. हा इतिहास प्रकार हा सामाजिक इतिहासापेक्षा राज्यशास्त्राच्या जवळचा आहे. उदा. रोमच्या धर्म संस्थेचा इतिहास हा राजनैतिक किंवा लष्करी इतिहासापासून वेगळा करता येणार नाही, मात्र आपल्या देशाच्या दृष्टीने विचार केल्यास धर्मशास्त्राचा इतिहास हा समाजशास्त्रास जास्त जवळ वाटतो. पां. वा. काणे यांच्या 'धर्मशास्त्राचा इतिहास' हा ग्रंथ भारताच्या समाजजीवनाशी निगडित असल्याचे दिसून आले आहे. मात्र १९४५ नंतर जगामध्ये विविध क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. निधर्मी तत्त्वज्ञानाचा प्रसार झाला तरी अधून मधून धर्म ही संकल्पना डोके वर काढत असते.

१०) सामाजिक इतिहास :

या इतिहास प्रकाराची व्याप्ती फार मोठी आहे. मानवाची प्रगती रानटी अवस्थेपासून आज पर्यंत कशी होत गेली याचे चित्रण सामाजिक इतिहासात केले जाते. या इतिहासात मानवाचे विचार त्याचे कार्य, त्याचे दैनंदिन जीवन, त्यांच्या श्रद्धा, अन्न, वस्त्र, पोशाख, करमणूकीची साधने, खाजगी जीवन, उत्सव, विविध सामाजिक संस्था, यांचा संबंध असतो. तसेच समाज प्रबोधनाचा अभ्यासही या इतिहास प्रकारात केला जातो. थोडक्यात या इतिहास प्रकारात समाजाचे यथार्थ चित्रण येते.

११) सांस्कृतिक इतिहास :

ज्या विचारांमुळे व संस्थांमुळे मानवाच्या चारित्र्याला व श्रद्धेला वळण लागते त्याला सांस्कृतिक इतिहास म्हणतात. हा मानवी मनाचा व स्वभावाचा इतिहास होय. ज्या काळात जो विचार प्रभावशाली असतो त्या विचाराभोवती संस्कृतीची गुंफण होत असते. त्यामुळे या इतिहासात तत्कालीन समाज जीवन, आर्थिक जीवन, कला, साहित्य, तत्त्वज्ञान, अन्न, वेषभूषा, केशभूषा, करमणूक, न्याय, कायदा, मानवी चारित्र्य, त्यांच्या श्रद्धा,

स्थापत्य व जीवन जगण्याच्या पद्धती यांचा अंतर्भाव होतो. मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आलेख यात मांडला जातो. मानवाने आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक साधनांची निर्मिती केली त्याचा एकत्रित प्रभाव म्हणजे संस्कृती होय. सांस्कृतिक इतिहासात घटनेपेक्षा विचार, संकल्पना यावर भर दिला जातो.

१२) आर्थिक इतिहास :

इतिहासाच्या या प्रकारास आज जागतिकीकरणामुळे विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या इतिहास प्रकारात प्रथम कोणत्या-कोणत्या कालखंडाचा विचार करावयाचा हे प्रथम ठरवावे लागते. त्या नंतर शेती, व्यापार, उत्पादनाची साधने, तंत्रज्ञान, वितरण व्यवस्था, आयात-निर्यात, सागरी व्यापार, वस्तू निर्मितीची ठिकाणे इत्यादींचा सखोल अभ्यास केला जातो. या इतिहास प्रकारातून तत्कालीन समाजाचे आर्थिक जीवनाचे चित्र उभे करता येते. व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांचा खरा इतिहास आर्थिक प्रगतीतून होतो.

१३) भौगोलिक इतिहास :

नैसर्गिक परिस्थिती व मानवी जीवन पद्धती यांचा जवळचा संबंध असतो. माणसाच्या शरीराची ठेवण, त्याच्या कर्तृत्वाची क्षेत्रे, त्याच्या सामर्थ्याच्या मर्यादा, स्वभाव वैशिष्ट्ये भूगोलावर अवलंबून असतात. भुमी व हवामान यांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. काल व प्रदेश यांच्या संदर्भातील मानवाच्या गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य इतिहास व भूगोल करित असतात. भूगोलाचा इतिहासावर मोठा प्रभाव पडत असतो. इतिहासावर परिणाम करणारे भौगोलिक घटक म्हणजे समुद्र, बंदरे, व्यापार, आक्रमणांचे मार्ग, व्यापारी ठिकाणे, युद्धभूमी इत्यादींच्या विचार इतिहासात करावा लागतो. स्थल व काल याच्या संबंधानेच इतिहास लेखन करावे लागते. भौगोलिक वर्णनाशिवाय इतिहास म्हणजे निव्वळ कथाकथन ठरते. म्हणजेच स्थळ म्हणजे भूगोल व काल म्हणजे इतिहास असे सोपे समीकरण आपणाला जोडता येते.

१४) समकालीन इतिहास :

हा इतिहास प्रकार प्रचलित राजकारणाशी निगडित आहे. या प्रकारच्या इतिहासाचे लेखनही कागदपत्राच्या आधारेच करावे लागते मात्र हे लेखन करताना प्रचलित साधने चिकित्सा करूनच वापरावी लागतात. या साधनांमध्ये मुलाखती, वृत्तपत्रे, रेडिओ, टेलिव्हिजन, इंटरनेट, संसदीय कागदपत्रे, समकालिन ग्रंथ, नियतकालिके, सर्वेक्षण, सार्वजनिक कागदपत्रे, नव्याने सापडलेली कागदपत्रे व नवा विचार याचा विचार करावा लागतो. कारण ही साधने वादग्रस्त असू शकतात. तेव्हा समकालीन कागदपत्राचा बारकाईने विचार करून त्यामधून विश्वसनीय विचार मांडणे ही इतिहासकारांवर फार मोठी जबाबदारी असते.

१५) जगाचा इतिहास :

या इतिहास प्रकारात जगाचा इतिहास मांडला जातो. पण जगाचा इतिहासाचा आवाका फार मोठा होतो. तेव्हा जगावर परिणाम करणाऱ्या निवडक घटनांचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न या इतिहास प्रकारात केला जातो. आज अनेक कारणांनी जग जवळ येत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामुळे कोणत्याही एका देशाचा, प्रदेशाचा किंवा खंडाचा एकाकी विचार करणे अशक्य होत आहे. कारण या देशांचे हितसंबंध एकमेकांशी जोडलेले

असतात एखाद्या देशामध्ये एखादी घटना घडली तर तिचा परिणाम संबंधित विविध देशावर होत असतो. जगाच्या इतिहासात मानववंशाच्या विचारांचे व भावनांचे प्रतिबिंब असेल.

१६) स्थानिक इतिहास :

स्थानिक इतिहासात प्रामुख्याने गाव, शहर, किंवा संस्थानांचा विचार केला जातो. संबंधित स्थानाविषयी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक इत्यादीची सूक्ष्म सखोल माहिती या इतिहास प्रकारातून मिळते. स्थानिक माहिती मिळवण्यासाठी या प्रकारचा इतिहास फार उपयोग होतो.

वरील विवेचनावरून हे लक्षात येते की इतिहासाचे प्रकार कोणत्याही ताठर तत्त्वचनेवर केले नाहीत त्यामागे अभ्यासकाची गरज व सोय हे तत्व आहे हे लक्षात येते.

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - १

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) बॉअन यांनी इतिहासाचे विभाजन कोणत्या दोन प्रकारात केले आहे ?
- २) कोणत्या इतिहास प्रकारात समकालीन कागदपत्राचा बारकाईने अभ्यास करावा लागतो ?
- ३) राजकीय घडामोडीचा व संस्थांचा अभ्यास कोणत्या इतिहास प्रकारात केला जातो ?
- ४) कोणत्या इतिहास प्रकारामुळे मानवाच्या चरित्राला व श्रद्धेला वळण लागते ?
- ५) कोणत्याही देशात संसदीय शासनपद्धती सुरू करावयाची असल्यास कोणत्या देशाचा घटनात्मक इतिहास मार्गदर्शक ठरू शकतो ?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) इतिहासाचे अभ्यासक हे इतिहासाचे प्रकार त्यांच्या नुसार करतात.
अ) गरज व सोय ब) महत्त्वानुसार क) वरिष्ठांच्या आदेशानुसार ड) आवडीनुसार
- २) इतिहासाच्या प्रकारात राष्ट्राभिमान व राष्ट्र निर्माण करण्याची ताकद आहे.
अ) राजकीय ब) सामाजिक क) आर्थिक ड) स्थानिक
- ३) इतिहास लिहित असताना इतिहासकाराला कायद्याचे ज्ञान आवश्यक आहे.
अ) राजकीय ब) सामाजिक क) आर्थिक ड) कायद्याचा
- ४) इतिहास प्रकार तत्त्वज्ञानाला जवळच आहे.
अ) राजकीय ब) वैचारिक क) भौगोलिक ड) सामाजिक

- ५) समाजाचे यथार्थ चित्रण इतिहास..... प्रकारात केले जाते.
 अ) राजकीय ब) कायद्याचा क) सामाजिक ड) सांस्कृतिक
- ६) इतिहास प्रकारामुळे मानवाच्या चरित्राला व श्रद्धेला वळण मिळते.
 अ) सामाजिक ब) राजकीय क) सांस्कृतिक ड) भौगोलिक
- ७) मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे रेखाटन इतिहास प्रकारात केले जाते.
 अ) सांस्कृतिक ब) स्थानिक क) राजकीय ड) भौगोलिक
- ८) स्थानिक माहिती मिळवण्यासाठी इतिहास प्रकार उपयोगी आहे.
 अ) स्थानिक इतिहास ब) भौगोलिक
 क) सांस्कृतिक इतिहास ड) आर्थिक इतिहास

१.२.३ आंतरशाखीय दृष्टिकोन (Interdisciplinary Approach) :

सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासात अनेक शास्त्रांचा व त्यांच्या उपशास्त्रांचा अभ्यास करावा लागतो. उदा. इतिहासशास्त्राचा अभ्यास करताना त्यास समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्म, तत्त्वज्ञान व कायदा इत्यादींचा अभ्यास करावा लागतो. फ्रीमन "The Method of Historical Study" 'द मेथड ऑफ हिस्टॉरिकल स्टडी' या ग्रंथात म्हणतो, इतिहासकाराला तत्त्वज्ञान, कायदा, अर्थशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भूगोल, नैसर्गिकशास्त्र माहीत असणे आवश्यक आहे. या शास्त्रांच्या मदतीशिवाय बिनचूक व अर्थपूर्ण इतिहास लिहिणे दुरापास्त होते. जगभरातील मानवी संस्कृतीमध्ये मुर्ती, शिल्प आणि स्थापत्य निर्माण झाले आहे. हे तीनही शास्त्रे इतिहासाची भौतिक साधने आहेत. इतिहास लेखनामध्ये या शास्त्रांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. आज पुराव्याचा अन्वयार्थ लावून इतिहास लेखन करण्यासाठी प्रत्येकाची स्वतंत्र अभ्यास शाखा निर्माण झालेली आहे. मुर्तीशास्त्र, स्थापत्य, शिल्पशास्त्राचा अभ्यास विविध शाखेद्वारे शास्त्रशुद्ध अभ्यास होऊ लागले आहे. मुर्तीशास्त्राच्या अभ्यासामुळे तत्कालीन वेशभुषा, केशभुषा, अलंकार, सौंदर्य कल्पना व धर्म इत्यादी गोष्टींची माहिती मिळते. मुर्तीशास्त्र मधून आपणास समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक स्थितीची कल्पना येते. समाजामधील स्थित्यांतराची प्रगती लक्षात येते. प्राचीन भारतीय शिल्प, स्थापत्य व मुर्ती अवशेषांचा शोध घेऊन मुर्तीशास्त्र, शिल्पशास्त्र व स्थापत्यशास्त्राच्या अभ्यासाला गती देण्याचे कार्य पाश्चिमात्य अभ्यासक फर्ग्युसन, बर्जेस, एल्फिन्स्टन, कझिन्स यांनी केले. या अभ्यासकांनी या अवशेषांना इतिहासाचे साधन म्हणून त्यांचा अभ्यास करण्याची एक परंपरा निर्माण केली.

अशा अनेक शास्त्रांच्या मदतीशिवाय इतिहासाचे लेखन करणे अशक्य आहे. इतिहासाचे शास्त्रीय पद्धतीने लेखन करताना अनेक शास्त्रांचा उपयोग करून घ्यावा लागतो. इतिहास लेखन प्रक्रियेत अनेक सामाजिक शास्त्रांचे सहाय्य घ्यावे लागते त्याला इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे असे म्हणतात. या संबंधाने प्रो. मॅबले म्हणतात, असे काही सहाय्यकारी विषय आहेत की, जे इतिहासकाराला इतिहासलेखन करताना टाळता येणे

शक्य नाही. थोडक्यात, मानवाने आपले जीवन सुसह्य करण्यासाठी ज्या ज्या कृती केल्या त्यांचा अभ्यास स्वतंत्र शाखेत केला. त्यातून समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र या सारख्या शाखा विकसित होत गेल्या आज त्यात आणखिन भर पडत आहे. या वेगवेगळ्या शास्त्रांच्या मदतीशिवाय बिनचूक व अर्थपूर्ण इतिहास लिहिणे दुरापास्त होते. म्हणून आपणाला इतिहास लिखाणासाठी आवश्यक अशा विविध सहाय्यकारी शास्त्राची माहिती असणे गरजेचे आहे.

१) कालगणनाशास्त्र (Chronology) :

इतिहासकाराला भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांची कालानुक्रमे क्रमवारी व सुसंगती लावावी लागते. तरच त्या घटनांचा अर्थबोध होतो. तसेच घटनांचा परस्पर संबंध व त्यातील कार्यकारणभाव स्पष्ट होतो. कालानुक्रम नसेल तर घटनांचा अर्थबोध होणार नाही म्हणून इतिहास लेखनात कालानुक्रमाला महत्वाचे स्थान आहे. इतिहास संशोधक निळकंठशास्त्री कालगणना शास्त्राचे महत्त्व कथन करताना म्हणतात, कालगणना शास्त्र हे इतिहासाचा डोळा आहे. याशास्त्राच्या सहाय्याशिवाय भूतकाळातील घटनांची मांडणी कालानुक्रमानुसार करणे शक्य होणार नाही. भूतकाळात घडलेल्या घटनांना कालानुक्रम नसेल तर त्या घटनांना काहीच अर्थ राहणार नाही. इतिहासाची मांडणी करत असताना साधनाची कालनिश्चिती नसेल तर अशा साधनांची वस्तुनिष्ठता व मूल्य कमी होते. परिणामी इतिहासकारांत मतभेद निर्माण होतात. अशा प्रकारे कालगणनाशास्त्राच्या मदतीशिवाय घडलेल्या घटनेचा परस्पर संबंध त्यातील कार्यकारणभाव व त्या घटनांचा अर्थबोध स्पष्ट करता येत नाही. काळाच्या चौकटीच इतिहासाची मांडणी करावी लागते व अशी मांडणी करण्यासाठी कालगणनाशास्त्र इतिहासाला मदत करते.

२) हस्ताक्षरशास्त्र (Palaeography) :

हस्ताक्षराचा अभ्यास करणाऱ्या या शास्त्रात विविध भाषेतील विविध लिप्यांमध्ये व त्यातील हस्ताक्षरा मध्ये कसा बदल होत गेला, अक्षरे कसकशी विकसित होत गेली यांचा अभ्यास केला जातो. हस्ताक्षर तज्ञ हे जुने कागदपत्र व शिलालेख यांचा अभ्यास करून त्यांचे वाचन करतात. त्यावरून त्या शिलालेखाचा व कागदपत्राचा काळ निश्चित करता येतो. उदा. मराठी भाषेतील देवनागरी लिपी त्यातील अक्षरे त्यांचे वळण व शब्द यांचा काळाच्या ओघात झालेला बदल हस्ताक्षर तज्ञ अभ्यासतात. तो दस्तऐवज, शिलालेख, ताम्रपत्र, सालपत्र, चर्मपत्र किंवा कागद कोणत्या काळात तयार झाला ते ठरवतात व त्याचा अर्थ किंवा त्यातील मजकूर व आज्ञा याचे स्पष्टीकरण देतात. त्याचा सुयोग्य अर्थ लावतात.

३) आलेखशास्त्र (Graphology) :

या शास्त्रानुसार हस्ताक्षरावरून दस्तऐवज लिहिलेल्या व्यक्तीचा स्वभाव ओळखला जाऊ शकतो त्या व्यक्तीचे हस्ताक्षर लिहिण्याचे वळण भाषा शैली यावरून ढोबळ मानाने निष्कर्ष काढले जातात. अक्षराच्या वळणावरून ती व्यक्ती अस्थिर व गोंधळलेली होती किंवा स्थिर व शांत होती हेही समजण्यास मदत होते. तसेच ऐतिहासिक कागदपत्रांवरील सद्द्यांचा अभ्यास करून त्या व्यक्तीचा स्वभाव व त्याचा हेतू यासाठी अंदाज

बांधला जाऊ शकतो. अशा प्रकारे या शास्त्राचा इतिहास संशोधनात साहाय्य होऊ शकते.

४) मुद्राशास्त्र (Sigillography) :

Sigillography हा शब्द **Sigil** म्हणजेच Seal या शब्दापासून आला आहे. सील शब्दाचा अर्थ शिक्का किंवा मुद्रा असा आहे. प्राचीन काळापासून आज अखेरपर्यंत राज्यकर्ते, राजे त्यांचे प्रधान, त्यांच्या प्रशासनातील विविध अधिकारी यांच्या प्रत्येकाच्या स्वतंत्र मुद्रा व शिक्के होते. वरील सर्व लोक हे आपल्या सरकारी व खाजगी पत्रव्यवहार, आज्ञा, सरकारी कागद पत्र यावर आपली मुद्रा उमटवत असत. या मुद्रांना राजमुद्रा असेही म्हटले जाते. या मुद्रांवरून संबंधित कागदपत्रांची सत्यता स्पष्ट होते. संबंधित मुद्रावरून त्या राजाचा त्याच्या राज्या संबंधीचा दृष्टिकोन, त्याची दूरदृष्टी, त्याच्या राज्याची उद्दिष्टे स्पष्ट होतात. तसेच त्याचा सांस्कृतिक व वैचारिक दृष्टिकोन ही स्पष्ट होतो. या मुद्रांचा अभ्यास इतिहास संशोधकास साहाय्य करतो. छत्रपती शिवाजी महाराजाची राजमुद्रा अशी होती.

‘प्रतिपश्रंद्रलेखेव वर्धिष्णु विश्ववदिता ।

शहासुनोःशिवस्यैषा मुद्रा भ्रदायराजते ॥’

५) भाषाशास्त्र (Philology) :

भाषाशास्त्रात अनेक भाषांचा तुलनात्मक अभ्यास केला जातो. भाषांच्या निर्मितीचा इतिहास अभ्यासला जातो. ऐतिहासिक घटनांची माहिती त्या काळाच्या अनेक समकालीन भाषांमध्ये लिहिली जाते. म्हणून इतिहास संशोधकास अनेक भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. इतिहास लेखकाची भाषा समृद्ध पाहिजे. त्याला भाषेतील शब्दांच्या अर्थ छटा, शब्दांचे संदर्भ, केलेला भाषा प्रयोग, त्यात वापरलेल्या म्हणी व वाक्प्रचार याचे सूक्ष्म ज्ञान आवश्यक असते. अनेक भाषांतील अनेक कागदपत्रांचा तौलनिक अभ्यास इतिहासकाराला करावा लागतो. त्याला भाषा स्तोत्राचे ही ज्ञान असावे लागते. दोन भाषांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. मराठी भाषेतील अण्णा, अप्पा, अक्का हे शब्द कानडीतून आलेली आहेत. इंग्रजी व संस्कृत भाषेतील मदर, मातृ, फादर, पितृ, ब्रदर, भातृ किंवा बंधू या शब्दांचे उच्चार व अर्थ समान दिसतात. यावरून या दोन भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोक समूहात एकमेकांवर प्रभाव पडलेला दिसतो किंवा मूळ एकच लोकसमूहातून दोन लोक समूहाची निर्मिती झाली याचे तर्कसंगत उत्तर शोधावे लागते. अशा प्रकारे भाषाशास्त्राची मदत इतिहास लेखनाला होते.

८) नाणकशास्त्र (Numismatic) :

मानवी समाजात वस्तू विनिमयाची पद्धत बंद होऊन आर्थिक व्यवहारात चलनाचा उपयोग सुरू झाला. नाणे हे इतिहासाचे अत्यंत वस्तुनिष्ठ विश्वसनीय व समकालीन साधन आहे. या नाण्यांचा अभ्यास केल्यास आपणास त्या काळाची माहिती मिळते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील अनेक राज्यकर्त्यांची नाणी आपणास विविध ठिकाणी सापडतात. या नावावरून राजा त्याचे घराणे, त्याचा कालखंड, कोणत्या प्रदेशात राज्य केले तो भूप्रदेश इत्यादी माहिती मिळते. तसेच राजाचा राज्याभिषेक, त्याचा मृत्यू त्याने केलेला अश्वमेध यज्ञ इत्यादी

गोष्टीची माहितीही समजते. नाण्याचा धातू, त्याचा आकार व सुबकता यावरून त्या राज्याची आर्थिक स्थिती व भौगोलिक प्रगती कळते. नाण्यावरील विविध चित्रे व शिके यावरून त्या काळाच्या सामाजिक, धार्मिक परिस्थितीचे ज्ञान मिळते अशा प्रकारे इतिहास लेखनासाठी नाणी उपयुक्त ठरतात. भारतात रोमन व ग्रीक लोकांची नाणी मिळाली यावरून प्राचीन काळात त्या देशाशी आपला व्यापार सुरू होता हे स्पष्ट होते. तर महाराष्ट्रात प्रतिष्ठान (पैठण), भोगवर्धन (भोकरदन, औरंगाबाद) तगरपुर (तेर, उस्मानाबाद) या शहरात प्राचीन व मध्ययुगीन व्यापाराची भरभराट झाली होती. तेथील उत्खननात सापडलेल्या नाण्यांवरून हे स्पष्ट झाले आहे.

७) पुरातत्त्वशास्त्र (Archeology) :

पुरातत्त्वशास्त्र म्हणजे पुराणवस्तू संशोधनशास्त्र होय. या शास्त्राच्या संबंधात डॉ. ढवळीकर म्हणतात, पुरातत्त्वशास्त्र हा स्वतंत्र विषय नसून इतिहासाचा एक भाग आहे. या शास्त्राचा प्रमुख उद्देश प्राचीन मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करणे हा आहे. इतिहासाच्या अलिखित संदर्भ साधनातील सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणजे पुरातत्त्वविद्या होय. पुरातत्त्वशास्त्र हे व्यापक शास्त्र आहे. या शास्त्रात प्राचीन संस्कृतीच्या प्रदेशाचा शोध घेणे, तेथे उत्खनन करून पुराण वस्तूंचे अवशेष गोळा करणे, शास्त्रीय पद्धतीने त्याच्यावर प्रक्रिया करून त्यांचा काळ ठरवणे या कार्य क्षेत्रात पुरातत्त्वशास्त्राचे काम चालते. भारतात ब्रिटिश काळात लॉर्ड कर्झनच्या कालखंडात पुरातत्त्व खात्याची निर्मिती झाली. प्राचीन कालखंडातील संस्कृतीच्या अवशेषांचा अभ्यास करून इतिहास लेखन या शास्त्राच्या आधारे केले जाते. निसर्गाच्या घडामोडीतून शिल्लक राहिलेली दगड-मातीचे शिल्पे, लाकडी इमारती, मंदिरे, जमिनीखाली गाडली गेलेली गावे यांचा अभ्यास पुरातत्त्वांमध्ये केला जातो. उत्खननातून सापडलेल्या अवशेषांचा कालखंड निश्चित करण्यासाठी कार्बन-१४ व पोटॅश ऑरगन या पद्धतीचा वापर केला जातो. सर हेन्री लायर्ड हे या शास्त्राचे प्रणेते समजले जातात. सर मार्टिन व्हीलर यांनी या शास्त्राला शास्त्रीय तंत्राचा वापर करणारी कला असे म्हटले आहे. लिपी व लिखाण अस्तित्वात येण्यापूर्वी जो इतिहास घडून गेला त्याचे लेखन करण्यासाठी आपणास पुरातत्त्वीय साधनावर अवलंबून राहावे लागते. उत्खननात सापडलेले मानवी व इतर प्राण्यांच्या हाडांचे अवशेष, मानवाने बनवलेली हत्यारे, भांडी, घरे, त्यांचे स्थापत्य, शिल्प, शिके, नाणी, खेळणी, पुतळे, शेतीची अवजारे, शिलालेख, प्रस्तर लेख, ताम्रपट इत्यादी साधनावरून तर्कसंगत व वस्तुनिष्ठ इतिहास लेखन केले जाते. थोडक्यात इतिहासाच्या अलिखित संदर्भ साधनातील सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणजे पुरातत्त्वविद्या होय. उदा. सिंधू संस्कृतीची ओळख पुरातत्त्वशास्त्र यामुळेच आपणास झाली.

८) शिलालेखशास्त्र (Epigraph) :

शिलालेखशास्त्र म्हणजे ऐतिहासिक घटनेचा समकालीन वस्तुनिष्ठ पुरावा होय. या शास्त्राच्या आधारे अनेक शिलालेख, स्तंभालेख, प्रस्तर लेख, ताम्रपट यावरील प्राचीन व मध्ययुगीन काळात लिहिलेले मजकूर वाचून इतिहासाचे संशोधन केले जाते. शिलालेखाचे वाचन करून योग्य अर्थ लावणे हे काम अवघड असते. कारण भाषांच्या लिपीत होत असलेले बदल, पुसट झालेली त्यांची अक्षरे, त्यांची भाषा, भाषेची संक्षिप्त रूपे,

शिलालेखाचा काही भाग फुटणे इत्यादी अडचणीमुळे शिलालेखांचे वाचन अवघड बनते. ब्रिटिश काळात जेम्स प्रिन्सेप यांनी प्राचीन ब्राह्मी लिपीच्या लेखांचे वाचन केले. भारतातील सर्वात जास्त अभिलेखाचा संग्रह म्हैसूर येथे आहे. शिलालेख विशेषतः प्राचीन मंदिरे, देवालये, पवित्र स्थळे व घाट, राजवाडे, किल्ल्याची तटबंदी यावर तसेच स्वतंत्र शिळा स्तंभावर, लहान-मोठ्या शिळांवर कोरलेले असतात. प्राचीन भारताचा अभ्यास करताना मौर्य, गुप्त, कुशाण, सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव, मुस्लिम कालखंड, वर्धन व पल्लव इ. घराण्यांच्या राजवटीच्या काळातील अनेक शिलालेख उपलब्ध आहेत. या कालखंडाची विश्वसनीय माहिती या लेखांद्वारे मिळते. अलाहाबादच्या शिलालेखामुळे गुप्त वंशाचा इतिहास आपल्याला कळतो. सम्राट अशोकाचे शिलालेख स्तंभलेख त्यामुळे अशोकाच्या व मौर्य घराण्याच्या इतिहासामध्ये भर घातलेली आहे. अशोकाचे धार्मिक धोरण त्याच्या शिलालेखामुळे आपणाला समजलेले आहे. कोरीव लेख म्हणजे इतिहासातील अनमोल ठेवा आहे. लेखाची लिपी, भाषा, काव्य, व्यक्तीनामे, ग्रामनामे, भौगोलिक रचना, तात्कालीन सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवन इत्यादी गोष्टी माहिती या लेखांमधून आढळते. त्या काळाचा इतिहास उभा करण्यासाठी शिलालेखाचा उपयोग होतो. नेपाळमधील रूमिन्देई येथील सम्राट अशोकाच्या स्तंभलेखावर शाक्यमुनी बुद्धाचा जन्म येथे झाला म्हणून त्या गावातील लोकांना कराची माफी देण्यात आली असा उल्लेख त्यामध्ये आहे. त्यामुळे रूमिन्देई म्हणजे लुंबिनी हे बुद्धाचे जन्मस्थान इतिहासकारांना निश्चित करता आले.

९) शिल्पशास्त्र (Sculpture) :

शिल्पशास्त्र पाषाण किंवा शाळा कोरीव काम करून शिल्पाची निर्मिती केली जाते. या कोरीव कामांचा व शिल्पांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे शिल्पशास्त्र होय. या कोरीव शिल्प कृतीतून त्या काळातील काही ऐतिहासिक, धार्मिक व सामाजिक प्रसंग करून ठेवले आहेत. या कलाकृतीचा अभ्यास करून त्या काळातील धार्मिक सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचे ज्ञान होते. या शिल्पकृतीचा अभ्यास इतिहास संशोधनात मोलाची भर घालतो. उदा. गौतम बुद्धाच्या जीवनावर आधारलेल्या कोरीव कामातून आपणास ऐतिहासिक माहिती मिळते. उदा. स्तूप, बोधिवृक्ष, पादुका, धर्मचक्र, शिल्पकृतीमागील शुभचिन्हे इत्यादी वरून बौद्ध जीवन पद्धती समजते. अजिंठा वेरूळ या गुफांमधून जैन, बौद्ध व हिंदू धर्मियांच्या अनेक शिल्पकृती आहे. त्याचा उपयोग इतिहास लेखनासाठी निश्चित करता येतो.

१०) मुर्तीशास्त्र (Iconography) :

आपल्या देशात प्राचीन काळापासून मुर्तीची पूजा केली जाते. प्रथमतः वास्तुकलेचा एक भाग म्हणून प्रारंभी मुर्तीशास्त्राच्या विकासाला गती मिळाली. प्राचीन भारतात काष्ठ, मृत्तिका, पाषाण, लोह, तांबे, सुवर्ण व रत्ने यांच्या मुर्ती बनवल्या जात. पुराण ग्रंथांमधूनही मुर्तीकलेची माहिती मिळते. बृहत-संहिता या ग्रंथामधून मुर्तीकलेची माहिती मिळते. आपल्या देशात निरनिराळ्या प्रदेशात विविध मुर्ती कला विकसित पावल्या आहेत. उदा. गंधार शैली, मथुरा शैली, चालुक्य शैली या मुर्तीकलेचा परंपरा विकास भारतात झाला. विविध देवदेवतांची महात्मे व राजांच्या मुर्ती विविध कालखंडात विविध प्रदेशात निर्माण झाल्या मुर्ती ज्या काळात कोरलेल्या गेल्या आहेत त्या काळातील धार्मिक परंपरा भक्तीचे स्वरूप व कलाकारांचे अभिव्यक्ती याचे दर्शन

मुर्तीकलेचा अभ्यासातून स्पष्ट होते महाराष्ट्रात भाजे, अजिंठा, वेरूळ, कालें इत्यादी ठिकाणी महत्त्वपूर्ण आहेत. या मुर्तीच्या अभ्यासातून त्या समाजातील धार्मिक भावना, आराधना पद्धती, व संस्कृती इत्यादींवर प्रकाश पडतो. मुर्तीशास्त्र हे भारतातील विविध धर्मातील विशिष्ट परंपरा व विचार या अनुषंगाने विकसित झाले आहे. प्राचीन भारतीय कलेचा विकास राजसत्तेच्या विकासाबरोबरच तसेच विविध धर्म व पंथाच्या अनुरोधाने झाला आहे.

११) पुराभिलेखशास्त्र (Archives) :

प्राचीन काळापासून आपल्या देशात लेखन कला अस्तित्वात होती. शिळा, वृक्षाच्या साली, पाने, कातडे, तांबे इत्यादींवर कोरीव लेख लिहिलेले आहे ते आज इतिहासाची महत्त्वपूर्ण साधने बनली आहे. छापखान्याची सुरुवात होऊन आपल्याकडे लेखन कलेला गती मिळाली ती अठराव्या शतकात पण तत्पूर्वी प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील सर्व साहित्य हस्तलिखित स्वरूपात आहे. यामध्ये संत ज्ञानेश्वर तुकाराम महाराज व एकनाथ महाराज यांचे सर्व साहित्य हे लिखित स्वरूपात हस्तलिखित स्वरूपात मिळते. कागदावर जी हस्तलिखित तयार झाली त्यांनाच पुराभिलेख असे म्हणतात. हस्तलिखितांचा व जुन्या सर्व प्रकारच्या कागदपत्रांचा साठा जिथे सुरक्षित एकत्रित करून ठेवला जातो, संग्रहित केला जातो त्याला पुराभिलेखागार असे म्हटले जाते. जुनी हस्तलिखिते, पोथ्या पुराणे, कथासंग्रह विशिष्ट देवता व पवित्र स्थानाचे महत्त्व सांगणारी दुर्मिळ ग्रंथ, तसेच राजेरजवाडे आणि त्यांचा राज्यकारभार व प्रशासनातील सर्व कागदपत्रे यांचा अभ्यास हा पुराभिलेखागारशास्त्रामध्ये केला जातो. अशा हस्तलिखित साहित्याचा संग्रह पुराभिलेखागारामध्ये केला जातो. इतिहासाच्या संशोधनात वस्तुनिष्ठ व अस्सल साधन म्हणून या पुराभिलेख याचा अत्यंत महत्त्वाचा उपयोग होतो म्हणून इतिहासात सहाय्य करणारे हे एक महत्त्वाचे सहाय्यकारी शास्त्र आहे.

१२) मानववंशशास्त्र (Anthropology) :

जर्मन तत्त्वज्ञ इमॅन्युएल कांट यांनी 'आंथ्रोपोलॉजी' हा ग्रंथ लिहिला. मानववंशशास्त्र हे मानवाचा संपूर्ण अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. मानवी उत्क्रांती होत असताना सर्व स्थित्यंतराचा अभ्यास मानववंशामध्ये केला जातो. उत्खननात सापडलेल्या मृत माणसांच्या हाडांचा व अस्थीच्या अवशेषांचा अभ्यास करून मानवी वंश कसा विकसित होत गेला याचा अभ्यास मानववंशशास्त्रामध्ये केला जातो. मानवाची डोक्याची कवटी तिचा आकार त्याच्या कपाळाची हनुवटीची ठेवण, इत्यादी गोष्टींवरून शास्त्रज्ञांनी मानववंश निश्चित केले. तसेच प्राचीन विविध संस्कृतीमध्ये कोणत्या वंशाचे लोक राहत होते, त्यांची उंची, आकार कसा होता, इत्यादी गोष्टी मानववंशाचा अभ्यासाने शक्य झाल्या आहेत. हडप्पा व मोहेंजोदडो संस्कृतीमध्ये कोणत्या मानवी वंशाचे लोक राहात होते हे या शास्त्रामुळे स्पष्ट झाले आहे. म्हणून हे शास्त्र इतिहासाला सहाय्यभूत ठरत आहे.

१३) स्थापत्यशास्त्र (Architecture) :

मानव जातीच्या इतिहासात मानवाच्या जडण घडणीमध्ये कला व स्थापत्य यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतीय जीवन पद्धतीचा आधार अध्यात्म आहे. याचे प्रतिबिंब आपल्याला स्थापत्यशास्त्रात

दिसते. आपणाला नागरी व मुलकी स्थापत्य, लष्करी स्थापत्य व धार्मिक स्थापत्य असे स्थापत्याचे प्रकार करता येतात. नागरी व मुलकी स्थापत्यामध्ये नगर अथवा ग्राम रचना, रस्ते, पुल, घाट, मार्ग, वाडे, घरे, पाणी पुरवठा योजना, सांडपाणी निचरा व्यवस्था, बगीचे व कारंजे इत्यादी गोष्टी येतात. लष्करी स्थापत्यामध्ये गडकिल्ले व गढी यांचा समावेश होतो. धार्मिक स्थापत्यामध्ये प्राचीन मंदिरे यांच्यामध्ये जैन-बौद्ध मंदिरे, मुस्लिम दर्गे, ईदगाह, मशिदी, चर्च यांचा समावेश होतो. त्याच बरोबर छत्री समाधी यांचाही समावेश धार्मिक स्थापत्यामध्ये होतो. स्थापत्यशास्त्राच्या अभ्यासातून त्या काळातील राज्यकर्ते त्यांचे विचार, ध्येय धोरणे त्यांचे कार्य आणि त्याच बरोबर त्या काळातील लोकांची जीवन शैली त्यांचे अध्यात्मिक दृष्टिकोन त्यांच्या रूढी, परंपरा, श्रद्धा यांचेही प्रतिबिंब पहावयास मिळते. तसेच स्थापत्यामध्ये तंत्रज्ञानाचा विकास ही लक्षात येतो. कला व स्थापत्य हे त्या भागातील संस्कृतीचे लोकजीवनाचे प्रतिनिधित्व करत असतात.

उदा. मोहेंजोदडो व हडप्पा येथील उत्खननात सापडलेल्या शहरांमधून आपणाला त्या समाजाची कल्पना येते. त्याकाळाचे स्थापत्य रस्ते, गटारी, सांडपाण्याची व्यवस्था, स्नानगृहे, धान्याची कोठारे या सर्वांचे स्थापत्य हे पाच हजार वर्षांपूर्वीचे आहे. या काळामध्ये मानवाने केलेली प्रगती या स्थापत्याच्या अवशेषावरून लक्षात येते. यावरून सिंधू संस्कृतीच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो. तसेच प्राचीन भारतातील भव्य मंदिरे उदा. कोणार्क सूर्यमंदिर, मदुराईचे मिनाक्षी मंदिर तसेच महाराष्ट्रातील शिवपूर्वकालीन व शिवकालीन किल्ल्यांचे स्थापत्यशास्त्र, नद्यांचे घाट व तेथील मंदिरे इत्यादींमुळे त्या ठिकाणचे आर्थिक सामाजिक, राजकीय स्थितीवर प्रकाश पडतो. स्थापत्यशास्त्र हे इतिहास संशोधनाला साहाय्य होते म्हणून हे इतिहासाचे साह्यकारी शास्त्र आहे.

१४) भूगोल (Geography) :

इतिहास व भूगोल या दोन सामाजिक शास्त्रांचा एकमेकाशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे. इतर कोणत्याही सामाजिक शास्त्रापेक्षा इतिहासाला सर्वात जवळचा विषय भूगोल आहे. प्रत्येक देशाच्या भूगोलाचा परिणाम या देशाच्या इतिहासावर होत असतो. मानव समाजावर भौगोलिक परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. प्रत्येक देशातील नद्या, पर्वत, जंगले व सकस काळी जमीन या बाबींचा प्रभाव त्या भागातील समाज जीवनावर होत असतो. हवामानानुसार त्या भागातील लोकांचे रहाणीमान वेषभूषा, कृषी व्यवस्था, उद्योगांचा विकास ठरत असतो. भौगोलिक परिस्थितीनुसार त्या भागातील मानवी संस्कृती निर्माण झालेली असते. जमीन, जल, जंगल हे भूगोलाची तीन घटक इतिहास निर्मितीच्या प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उदयास भौगोलिक परिस्थिती हे प्रमुख कारण मानले जाते. इतिहासा शिवाय भूगोल म्हणजे मानव रहित उपेक्षित भू-प्रदेश होय. भूगोलाच्या वृक्षाला इतिहासाची फळे येत असे सर्वार्थाने म्हटले जाते ते या अर्थानेच.

१५) समाजशास्त्र (Sociology) :

मानव हा समाजशील प्राणी आहे अशी मानवाची व्याख्या केली जाते. इतिहास व समाजशास्त्र दोन्ही विषयांचा मानवी समाज हा अभ्यासाचा विषय आहे. मानवाच्या सर्व व्यवहारांचा अभ्यास या दोन्ही विषयात केला जातो म्हणून ही दोन्ही शास्त्र एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे इतिहासाचे

स्पष्टीकरण आणि व ऐतिहासिक गोष्टींचा अन्वयार्थ लावण्यास उपयुक्त ठरतात. विसाव्या शतकापूर्वी समाजशास्त्र हा विषय इतिहासात समाविष्ट होता पण नंतर तो स्वतंत्र शाखा म्हणून विकसित झाला. भूतकालीन घटनांचे क्रमवार अध्ययन म्हणजे इतिहास होय, तर समाजशास्त्र हे वर्तमान समाजाचे क्रमबद्ध अध्ययन होय, म्हणून इतिहासाला भूतकाळाचे समाजशास्त्र व समाजशास्त्राला समाजाचा वर्तमान इतिहास असे म्हटले आहे. या दोन विषयांचे नातेसंबंध रेनियरच्या मते, समाजात राहणाऱ्या लोकांची कथा म्हणजे इतिहास होय. तसेच ई. एच. कार इतिहास ही समाजशास्त्राची प्रयोगशाळा आहे असे म्हणतात. मानवी जीवनाच्या विविध अंगांचा क्रमशः विकासाचे वर्तन इतिहास करत असल्याने समाजशास्त्राला त्याचा उपयोग निश्चित प्रयोगशाळा सारखा होत आहे, असे म्हणतात.

१६) राज्यशास्त्र (Political science) :

इतिहास व राज्यशास्त्र या दोन शाखांच्या अत्यंत निकटचा संबंध आहे. फ्रीमन म्हणतो, इतिहास म्हणजे गत राजकारण व राजकारण म्हणजे वर्तमान इतिहास होय. फ्रीमनच्या या मतात राज्यशास्त्र व इतिहासाचा संबंध आपल्या लक्षात येतो. इतिहासाला राज्यशास्त्राची प्रयोगशाळा मानली जाते. राज्यसंस्थेच्या उदयापासूनचा अभ्यास इतिहासाच्या मदतीशिवाय करता येत नाही. भूतकाळात घडून गेलेल्या राजवटी व त्यांची प्रशासन प्रणाली, राज्यव्यवस्था सत्तेचे विभाजन विकेंद्रीकरण अथवा केंद्रीकरण या सर्वांचा अभ्यास इतिहास करतो म्हणून इतिहास व राज्यशास्त्र ही शास्त्रे परस्परांना पूरक आहेत. शिवाय ती परस्परांच्या ज्ञानात भर घालतात. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाशिवाय इतिहासाला केवळ काल्पनिक कथांचे स्वरूप प्राप्त होईल. तर इतिहासाच्या आधाराशिवाय राज्यशास्त्र पोकळ ठरेल या संदर्भात प्रो. सिली म्हणतात, राज्यशास्त्र हे इतिहासाचे फळ आहे तर इतिहास हा राज्यशास्त्राचे मूळ आहे. होणाऱ्या परिवर्तन क्रांतीची कारणे व परिणाम, लोकशाही, समाजवाद, साम्यवाद इत्यादींचा अभ्यास इतिहासाला राज्यशास्त्राच्या साहाय्यानेच करावा लागतो. लॉर्ड अँक्टन म्हणतो, नदीच्या वाळूत जसे सुवर्ण कण संचित होत जातात त्याचप्रमाणे इतिहासाच्या प्रवाहातून राज्यशास्त्राचा संचय होत जातो. इतिहासाच्या उजेडात भूतकाळातील वाटचाल राज्यशास्त्र यशस्वीपणे करू शकते. राज्यशास्त्रात प्रत्येक सिद्धांतासाठी इतिहासाचा आधार घ्यावा लागतो. अशा वेळी राज्यशास्त्र इतिहासातील राजकीय घटनांची निवड करून त्याच्या आधारावर राज्याच्या स्वरूपाविषयीचे सिद्धांत शोधून काढतो. त्यामुळे या दोन शास्त्रांचा परस्परांशी निकटचा संबंध आहे.

१७) अर्थशास्त्र (Economics) :

अर्थशास्त्र हे मानवी समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे शास्त्र आहे. माणसाच्या जीवनाला आर्थिक बाजू असते. ऐतिहासिक घटनांच्या मुळाशी काही अंशी आर्थिक घटक कारणीभूत असतात. आर्थिक व्यवहारांचा मानवी जीवनावर परिणाम पडत असतो. त्यामुळे इतिहासकाराला प्राचीन मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासातील आर्थिक परिस्थिती व त्याचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम याचा अभ्यास करावा लागतो. म्हणून अर्थशास्त्र हे स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र असले तरी इतिहास अभ्यासकाला त्याचे ज्ञान आवश्यक असते. आर्थिक घडामोडी इतिहासावर आपला प्रभाव टाकत असतात. इतिहास संशोधकांना तत्कालीन अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार

परंपरा माहित असणे आवश्यक आहे. उदा. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीच्या उदयाची कारणे शोधण्यासाठी इतिहासकाराला अर्थशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. इतिहासात होऊन गेलेला वर्ग संघर्ष व विविध क्रांत्या यांचे मूळ आपणास अर्थशास्त्रात दिसते. अर्थशास्त्राला इतिहासाच्या पाठीचा कणा मानला जातो. इतिहासाचा कणा बळकट असेल तर तो ताठपणे उभा राहू शकतो. अन्यथा त्यालाच पोक येतो आणि कालांतराने त्याचे अस्तित्व लुळेपांगळे होते. आर्थिक अधःपतनावरच ऐतिहासिक अधःपतन अवलंबून असते. सोप्या शब्दात असे म्हणता येईल की राज्यांचे आर्थिक अधःपतन झाले की त्याचे अस्तित्व नष्ट होते. इंग्रजांनी केवळ आर्थिक बळावर सर्व जगावर साम्राज्य गाजवले तर आर्थिक समृद्ध नसल्यामुळे परकीय आक्रमकांचा बंदोबस्त भारतीय राज्य करू शकले नाहीत. कोणत्याही देशाच्या राजवटीचा सुवर्ण काळ मोजण्याचे परिणाम म्हणून अर्थशास्त्र आकडे पाहीले जाते. कोणत्याही शासन व्यवस्थेच्या आर्थिक धोरणाचा परिणाम समाजजीवनावर होत असतो. तसेच आर्थिक घडामोडींचा परिणाम ही इतिहासावर होत असतो. कार्ल मार्क्स, एंगल्स यासारख्या विचारवंतांनी आर्थिक व्यवहारावर विशेष भर देऊन गतकालीन मानवी जीवनाचा अर्थ लावला आहे. मार्क्सच्या मते 'आहे रे व नाही रे' गटातील संघर्ष म्हणजे इतिहास होय. व्यापारवाद, वसाहतवाद, साम्राज्यवाद यामागे अर्थकारण असते ही शास्त्रीय पद्धती सिद्ध केलेली आहे. दैनंदिन मानवी जीवनातील शेती, उद्योग, व्यापार, दळणवळण, वाहतूक, उत्पादन, वितरण, व्यवस्था व महत्त्वपूर्ण बाजार बँका, कर व्यवस्थापन, इत्यादी सर्व महत्त्वपूर्ण व्यवहार अर्थकारणाशी निगडित असतात. त्यामुळे इतिहासकाराला ही सर्व टाळून इतिहास लेखन करणे अशक्य आहे त्यामुळे अर्थशास्त्र हे इतिहासाचे जवळचे शास्त्र आहे.

१८) मानसशास्त्र (Psychology) :

मानसशास्त्र हे माणसाच्या वर्तनाचा भाव भावनांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे, तर इतिहासलेखनात भूतकाळात होऊन गेलेल्या इतिहास घडवलेल्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास केला जातो. भूतकालीन घटनेचा अभ्यास करत असताना त्या घटनेतील व्यक्तीच्या मानसिकतेचा अभ्यास मानसशास्त्राच्या अभ्यासाशिवाय शक्य होत नाही. भूतकाळातील मानवाच्या कृतीचे जसे वास्तववादी विश्लेषण करता येते तसेच त्या कृतीचे मानस शास्त्रीय विश्लेषण सुद्धा करावे लागते. त्या व्यक्तीच्या प्रेरणा त्यांच्या श्रद्धा व उद्देश यांचा अभ्यास मानसशास्त्र मुळे शक्य झाला आहे. आणि म्हणून मानसशास्त्र हे इतिहासाला पूरक असे शास्त्र ठरत आहे. मानसशास्त्रासही मानवी समूहा संबंधीचे काही सिद्धांत मांडावयाचे असल्यास गतकालीन सामाजिक मानसिकतेचा अभ्यास मानसशास्त्राला इतिहासाच्याद्वारे करावा लागतो. इतिहास आणि समाजशास्त्र, इतिहास आणि मानसशास्त्र या दोन्ही शाखा मानवाच्या वर्तनाचा अभ्यास करतात. मानसशास्त्र हे मानवी मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. मानवाच्या प्रत्येक कृतीचे जसे भौतिक पातळीवर विश्लेषण करता येते तसेच मानसिक पातळीवरही विश्लेषण करता येते. उदा. अग्रा भेटीच्या वेळी छत्रपती शिवाजी महाराजांची दिवाण-इ-खास मधील मानसिक स्थिती तसेच अनेक युद्धातील सेनापतीचे व सैन्याची मानसिक स्थिती त्यांचे मनोधैर्य, विजय किंवा पराजय कारणीभूत ठरू शकते इत्यादी बाबींचा अभ्यास इतिहासकाराला मानसशास्त्राच्या दृष्टीने उपयोगी पडतो. इतिहास हा माणूस घडवतो त्यामुळे त्याच्या नैसर्गिक भावना, त्या व्यक्तीच्या प्रेरणा, त्याच्या श्रद्धा व उद्देश यांचा अभ्यास या शास्त्रामुळे संशोधक करू शकतो म्हणून हे एक महत्त्वाचे सहाय्यकारी शास्त्र आहे.

१९) नीतिशास्त्र (Ethics) :

नीतिशास्त्राच्या नियमांच्या पालनामुळे मानवाचे जीवन आदर्श बनते. या आदर्श व्यक्तीमत्त्वाचा अभ्यास करणे हा इतिहासाचा विषय आहे. कोणताही इतिहासकार नीतिशास्त्रा अभावी इतिहासाकडे पाहू शकत नाही. कारण मानवाच्या जगण्याला एक नैतिकमूल्य असते. ही वैश्विक असतात. या मूल्याच्या आधारे इतिहासाकडे पाहीले जाते. इतिहासाचे मूल्यमापन केले जाते. या अर्थाने इतिहासकाराला नीतिशास्त्राची ओळख असणे आवश्यक आहे. कारण कोणत्याही समाजात मानवी जीवनाचा अर्थ सांगणारे तत्त्वज्ञान हे निर्माण झालेले असते या तत्त्वज्ञानातून चालिरीती, परंपरा, रूढी व संस्कृतीची निर्मिती होत असते. मानवी समूहाच्या विकासास जागतिक मानव जातीस योग्य-अयोग्य, नैतिक याचे स्पष्टीकरण इतिहासकाराला करणे अपरिहार्य असते. कारण मानव जातीच्या हिताची मूल्य ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आणि महत्त्वाची असतात. इतिहासातून या मूल्यांचे उदात्तीकरण करणे म्हणजे भविष्य काळातील मानवी समूहास उपयुक्त ठरेल अशी अपेक्षा असते आणि प्राचीन काळापासून काही लोकांनी ते केलेले आहे. पंचतंत्र असेल इसापनीती असेल या माध्यमातून नीतिमत्ता रुजवण्याचे कार्य केले गेलेले आहे. तर भोगवाद, चंगळवाद या गोष्टीचे तोटेही इतिहासात नमूद केलेली आहे आणि या अर्थाने नीतिशास्त्र हे इतिहासाला सहाय्यक ठरते.

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - ३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. इतिहास लेखनात घटनांची कालक्रमानुसार सुसंगती लावण्यासाठी इतिहासकार कुठल्या शास्त्राची मदत घेतो ?
२. पुरातत्त्वशास्त्र हा स्वतंत्र विषय नसून इतिहासाचा एक भाग आहे असे कोणी म्हटले आहे ?
३. उत्खननात सापडलेल्या अवशेषांचा कालखंड निश्चित करण्यासाठी कोणत्या दोन पद्धती वापरतात ?
४. पुरातत्त्वशास्त्राला शास्त्रीय तंत्राचा वापर करणारी कला असे कोणी म्हटले आहे ?
५. लिपी व लिखाण अस्तित्वात येण्यापूर्वी घडून गेलेला इतिहास लिहिण्यासाठी कोणत्या सहाय्यकारी शास्त्राची मदत घ्यावी लागते ?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) भारतात यांच्या कालखंडात पुरातत्त्वशास्त्राची निर्मिती झाली
अ) लॉर्ड कर्झन ब) लॉर्ड डलहौसी क) लॉर्ड कनिंगहॅम ड) एल्फिन्स्टन
- २) शिलालेखशास्त्र म्हणजे ऐतिहासिक घटनेचा पुरावा होय.
अ) समकालीन वस्तुनिष्ठ ब) गतकालीन क) भविष्यकालीन ड) व्यक्तीनिष्ठ

- ३) ब्राह्मी लिपी चे वाचन यांनी केले .
 अ) जेम्स प्रिन्सेप ब) लॉर्ड कॅनिंग हॅम क) मेकॉले ड) रिलायबल रिलायन्स
- ४) भारतातील सर्वात जास्त अभिलेखाचा संग्रह या ठिकाणी आहे.
 अ) म्हैसूर ब) बंगलोर क) मुंबई ड) हैदराबाद
- ५) मानवी उत्क्रांती मधील सर्व स्थित्यंतरांचा अभ्यास शास्त्रांमध्ये केला जातो.
 अ) स्थापत्यशास्त्र ब) शिलालेख शास्त्र क) भाषाशास्त्र ड) मानववंशशास्त्र
- ६) मानसशास्त्र हे चा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.
 अ) मानवी भावभावनांचा व मनाचा ब) युद्ध प्रसंगाचा
 क) राजकारणाचा ड) समाजकारणाचा

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

- १) मिथक : पुराणकथा
 २) आयाम : बाजू
 ३) परिवर्तनशील : बदल होऊ शकणारा
 ४) वस्तुनिष्ठता : जसे आहे तसे मांडणे
 ५) सदसद्विवेकबुद्धी : तर्काच्या आधारावर एखाद्या गोष्टीचे मूल्यमापन करता येणे.
 ६) सर्वश्रुत : सर्वमान्य
 ७) प्रवृत्ती : सजीवाची सहज प्रवृत्ती (नैसर्गिक जाणीव) त्या जाणीवेने नुसार वागणे म्हणजे प्रवृत्ती.

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - १

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) हिरोडोटस
 २) हिरोडोटस
 ३) फ्रान्सिस बेकन

४) प्रो. ई. एच. कार

५) ऐतिहासिक घटनात साम्य दिसते

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१) हिक्याटिअस २) विश्वनियत्याचा हेतू व कर्तृत्व कथेद्वारे सांगणे ३) साहित्य

४) इ. एच. कार ५) प्रो. ई. एच. कार

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - २

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) वर्णनात्मक व तत्वाधिष्ठित

२) समकालीन इतिहास

३) राजकीय इतिहास

४) सांस्कृतिक

५) इंग्लंड

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा

१) गरज व सोय २) राजकीय ३) कायद्याचा ४) वैचारिक

५) सामाजिक ६) सांस्कृतिक ७) सांस्कृतिक ८) स्थानिक इतिहास

● स्वयं अध्ययन प्रश्न - ३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) कालगणनाशास्त्र

२) पुराण वस्तूचा

३) एम. के. ढवळीकर

४) कार्बन-१४ व पोटॅश ऑर्गेन

५) पुरातत्त्वशास्त्र

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

१) लॉर्ड कर्झन २) समकालीन व वस्तुनिष्ठ ३) जेम्स प्रिन्सेप ४) म्हैसूर ५) मानवंशशास्त्र

६) मानवी भावभावनाचा व मनाचा

१.५ सारांश :

इतिहास म्हणजे काय ? इतिहासाचे स्वरूप कसे आहे. इतिहासाच्या आकलनामध्ये काळानुरूप कसे बदल होत गेले, आधुनिक काळातील इतिहासाची बदलती संकल्पना कशी आहे, याची ओळख या प्रकरणात आपणास झाली आहे. मानवी प्रगतीमध्ये इतिहासाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. इतिहास मानवाच्या सर्वांगीण बाबींचा त्याच्या विकासाचा विचार करतो. मानवनिर्मित सर्व गोष्टींचा अभ्यास या विषयात येत असल्यामुळे त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. त्यामुळे इतिहासाचे विविध प्रकार पडले आहेत. मानवाने हे प्रकार त्याच्या हेतुनुसार व गरजेनुसार केले आहेत. इतिहासाची व्याप्ती मोठी आहे. आधुनिक काळात इतिहासाचे शास्त्रीय पद्धतीने लेखन करताना अनेक सहाय्यकारी शास्त्रांचा उपयोग करून घ्यावा लागतो. कारण आज मानवाने आपले जीवन सुसह्य करण्यासाठी ज्या ज्या कृती केल्या त्याचा अभ्यास स्वतंत्र शाखेत केला जात आहे. त्यातूनच समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, अशा शाखा विकसित होत गेल्या आज त्यात आणखिन भर पडत आहे. संख्याशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, जनगणना शास्त्र, इत्यादींचा सुद्धा इतिहास संशोधकाला उपयोगी होतो. संशोधकाने निवडलेल्या विषयानुसार त्याला इतर शास्त्राची मदत घ्यावी लागते. अशी मदत घेतली तरच तो सत्याच्या जवळ जाऊ शकतो.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

- १) इतिहासाच्या व्याख्या सांगून त्याची चर्चा करा.
- २) इतिहासाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- ३) इतिहासाच्या विविध प्रकाराची चर्चा करा.
- ४) इतिहासाचे सहाय्यकारी शास्त्राची माहिती विशद करा.

टिपा लिहा.

- १) पुरातत्त्वशास्त्र व इतिहास
- २) नाणकशास्त्र व इतिहास
- ३) मुर्तीशास्त्र व इतिहास
- ४) अर्थशास्त्र व इतिहास
- ५) पुराभिलेखागार
- ६) मानवंशशास्त्र

१.७ अधिक माहितीसाठी संदर्भ ग्रंथ :

- १) डॉ. शांता कोठेकर, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

- २) डॉ. श्रीनिवास सातभाई, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ३) डॉ.एम.एस. गाठाळ, इतिहास लेखनशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ४) डॉ. शोभना गोखले, प्राचीन भारतीय इतिहासाची साधने, प्रकाशक डॉ. उमेश केसकर कुलसचिव, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.
- ५) डॉ. प्रभाकर गद्रे, इतिहास लेखनाच्या परंपरा, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ६) सदाशिव आठवले, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, प्रज्ञा पाठशाळा, वाई.

इतिहासाच्या साधनांचे संकलन

अनुक्रमणिका :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ साधने: अर्थ, स्वरूप व प्रकार

२.२.२ तथ्य संकलन पद्धती

२.२.३ संदर्भसाधनांचे चिकित्सक परीक्षण

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास खालील माहिती स्पष्ट करता येईल.

- संदर्भसाधन म्हणजे काय याचे आकलन होईल.
- प्राथमिक संदर्भ साधने व दुय्यम संदर्भ साधने यामधील फरक समजेल.
- ऐतिहासिक घटनांचे स्पष्टीकरणास सर्वेक्षण पद्धतीची उपयुक्तता समजेल.
- प्रश्नावली पद्धतीची तथ्य संकलनासाठी उपयुक्तता लक्षात येईल.
- मुलाखत तंत्र व त्याचा उपयोग कसा करावा हे सांगता येईल.
- अनुसूची या पद्धतीचा वापर कसा केला जातो हे समजेल.
- संदर्भ साधनांची चिकित्सा कशी करावी व खरे साधन कसे ओळखावे हे समजेल.

२.१ प्रास्ताविक :

इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटनांची नोंद व अभ्यास. भूतकाळातील महत्त्वाच्या सर्व घटनांच्या सुसंगतपणे लिहिलेल्या माहितीला इतिहास म्हणतात. या भूतकाळाची माहिती देणारे पुरावे म्हणजेच इतिहासाची साधने. इतिहासाची माहिती मिळविण्यासाठी इतिहासाच्या साधनांचे संकलन करावे लागते. संशोधक या साधनांचे परीक्षण करतो व वस्तुस्थितीदर्शक इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न करित असतो. इतिहासाला शास्त्रशुद्ध स्वरूप देण्यासाठी पुराव्यांची आवश्यकता असते. हा पुरावा आपल्याला उपलब्ध संदर्भ साधानातून मिळत असतो. आज इतिहास लेखनासाठी प्राथमिक, दुय्यम साधनांबरोबरच आधुनिक साधनांचाही वापर केला जात आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संदर्भसाधन म्हणजे काय? संदर्भ साधनांचे प्रकार, तथ्य संकलनाच्या विविध पद्धती व उपलब्ध झालेल्या साधनांचे परीक्षण कसे केले जाते हे अभ्यासणार आहोत.

२.२. विषय विवेचन

२.२.१ साधने: अर्थ, स्वरूप व प्रकार :

साधने म्हणजे काय? ज्या गोष्टी (वस्तु, ग्रंथ) गतकालीन मानवी जीवनाविषयी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात माहिती देतात त्यांना साधने असे म्हणतात. म्हणजेच ज्यांच्या आधारे ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ काढता येतो आणि इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त माहिती मिळते अशा वस्तू किंवा वास्तू आणि लिखित ताम्रपट किंवा कागदपत्रे यांना इतिहासाची साधने असे म्हणतात.

इतिहास म्हणजे गतकाळात घडून गेलेल्या मानवी जीवनातील घटना, घडामोडी व बदल आणि त्यांचे दर्शन करणारे लिखाण म्हणजे इतिहास ग्रंथ होय. म्हणजे इतिहास लेखनात गतकालीन मानवी जीवनाचा आढावा व परिवर्तनाचा आलेख रेखाटलेला असतो. असा आलेख तयार करण्यासाठी साधन सामुग्रीची आवश्यकता असते. ही ऐतिहासिक साधनसामुग्री कागदपत्रे, इमारत, मंदिरे, कला, वस्तू इत्यादी स्वरूपात उपलब्ध असतात. गतकाळातील घडामोडी दृष्टीआड गेलेले असतात. त्या प्रत्यक्ष डोळ्यांनी बघता येत नाहीत अनुभवता येत नाहीत. त्यामुळे इतिहास लेखकाला त्याची माहिती प्रत्यक्ष स्वरूपात होत नाही. ती त्याला अप्रत्यक्ष प्रकारांनी करून घ्यावी लागते. गतकाळाची असे प्रत्यक्ष ज्ञान, माहिती आपल्याला तत्कालीन कागदपत्रे किंवा वस्तूंच्या रूपाने मिळू शकतात. या आधारावर इतिहासाचं पुर्नलेखन किंवा पुर्ननिर्मिती करावयाचे असते. त्यामुळेच इतिहास लेखनामध्ये या साधनसामुग्रीचा कच्चा माल म्हटलं जातं. इतिहासाची संदर्भ साधने किंवा कागदपत्रे इतिहास लेखन प्रक्रियेत महत्त्वाचा भाग आहेत. संदर्भ साधनांचे प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम असे दोन मुख्य प्रकार आहेत. इतिहास संशोधकस ही दोन्ही साधने एकाच वेळी उपयोगी पडतील असे नाही. इतिहास लिहिण्यासाठी एखाद्यावेळी त्यास दुय्यम साधनांची ही गरज भासणार नाही. असे असले तरी दुय्यम साधनांचे महत्त्व कमी होत नाही. ज्या ठिकाणी प्राथमिक साधने अपुरी पडतात, तेथे एखादा मुद्दा किंवा संदर्भ हा दुय्यम साधनांमधून मिळू शकतो. तेव्हा दुय्यम साधने ही इतिहास लेखनासाठी तितकीच महत्त्वाची आहेत.

एकोणिसाव्या शतकापासून शास्त्रीयपद्धतीने इतिहासाचा अभ्यास होऊ लागला. त्या अनुषंगाने ऐतिहासिक साधनांची वर्गवारी केली. साधनांचा वापर कसा करायचा? त्यातील सत्याचा शोध कसा घ्यायचा? याविषयी स्थूलमानाने काही नियम, काही निकष ठरवून दिले आहेत. काळाच्या ओघात नवीन नवीन साधने उपलब्ध होऊ लागली. विशेषतः एकोणिसाव्या शतकापासून इतिहासाच्या पुरातत्वशास्त्र, नाणेशास्त्र यासारख्या सहाय्यकारी शास्त्रांचा विकास होऊ लागला. त्याबरोबर साधनसामग्रीत भर पडत गेली.

● संदर्भ साधनांचे वर्गीकरण :

ऐतिहासिक साधने मुख्यतः दोन प्रकारचे असतात लिखित व अलिखित. लिखित साधने यांचे पुन्हा प्राथमिक व दुय्यम असे दोन भाग पडतात. इतिहासाचे साधन म्हणून प्राथमिक, दुय्यम व अलिखित साधने कमी अधिक प्रमाणात सारखेच महत्वाचे आहे. ऐतिहासिक साधनांचे आणखीन एक वैशिष्ट्य असे की सर्व साधने परिपूर्ण कधीच होऊ शकत नाहीत.

अ) प्राथमिक संदर्भ साधने :

ज्यावेळी घटना घडत असते, तेव्हा एखाद्या व्यक्तीने ती घटना जर स्वतःच्या डोळ्याने पाहिली असेल तर त्यापासून निर्माण होणाऱ्या साधनाला प्राथमिक साधन म्हणतात. प्राथमिक साधने ही मूलभूत स्वरूपात, कच्चा अवस्थेत व अपूर्ण अवस्थेत असतात. इतिहास लेखनप्रक्रियेत प्राथमिक साधने अतिशय महत्वाची असतात. अशी प्राथमिक साधने विविध ठिकाणी विखुरलेले असतात, तेव्हा त्यांना एकत्र करून त्यांमध्ये सुसंवाद साधण्याचे काम संशोधकाला करावे लागते. प्राथमिक साधने लिखित व अलिखित अशा दोन उपप्रकारात विभागली जातात. लिखित साधनांमध्ये प्रामुख्याने कागदपत्रांचा किंवा हस्तलिखितांचा समावेश होतो. तर अलिखित साधनांमध्ये जुन्या इमारती, स्मारके शहरे, समाध्या, शिलालेख, नाणी, पुरातत्व संशोधनातून पुढे आलेली साधने यांचा यामध्ये समावेश होतो.

● प्राथमिक लिखित साधने :

१. समकालीन कागदपत्रे :

एखाद्या घटनेसंबंधी सूचना देण्याच्या उद्देशाने किंवा घटनेमध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्ती स्मरण करून देण्याच्या हेतूने लिहिलेली कागदपत्रांना समकालीन कागदपत्र म्हणतात. या कागदपत्रांचा उपयोग त्या काळातील हालचाली समजण्यासाठी होतो. समकालीन कागदपत्र ही भारतीय इतिहास लेखनामध्ये प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळानुसार बदलत असलेली दिसून येतात. उदाहरणात उत्खननातून मिळालेले खापराचे तुकडे, मूर्ती, अवजारे, मूर्तीचे भग्नावशेष, नाणी वगैरे अलिखित मूळ साधने आहेत. समकालीनत्वाच्या निकषानुसार वृत्तपत्र देखील मूळ साधन होय. अलिकडचे आकाशवाणीवरील व दूरदर्शन वरील येणारी बातमीपत्रे, छायाचित्रे, चलचित्रे, चित्रफिती, ध्वनीफिती ही सर्व अलीकडच्या काळातील प्राथमिक साधने आहेत. याचा थोडक्यात निष्कर्ष असा की अभ्यास विषयाशी संबंधित समकालीन साधने ही प्रामुख्याने मूळ साधने असतात.

मूळ साधनांची विश्वसनीयता ही त्यातील सत्यावर अवलंबून असते. सर्वसाधारणपणे अव्वल दर्जाची मानली जाणारी काही समकालीन साधने पूर्णपणे विश्वासनीय असतीलच असं नाही. उदाहरणार्थ आत्मचरित्र हे सामान्यता अव्वल दर्जाचे मानले जाते. परंतु हयातीत आत्मचरित्र लिहिले असेल तर त्यातील बरेचसे लिखाण स्मृतीच्या आधारे केलेल्या असल्यामुळे आणि उतरत्या वयात विस्मृती होण्याची शक्यता नाकारता येत नसल्यामुळे त्यातील सर्व तपशील सत्य म्हणून स्वीकारणे धोक्याचे ठरते. अशावेळी इतर पुराव्यांच्या आधारे त्यातील सत्याची शहानिशा करून घेणे आवश्यक ठरते. या समकालीन कागदपत्रांमध्ये रणांगणावर सेनाधिकाऱ्याने इतरांना पाठविलेली पत्रे, कोर्टांमधील कागदपत्रे, कायदेमंडळातील कागदपत्रे, यांचाही समावेश होतो.

२. गुप्त पत्रव्यवहार :

प्राथमिक साधन म्हणून गुप्त पत्रव्यवहाराला खूप महत्त्व आहे. ते समकालीन कागदपत्रांइतके विश्वसनीय नसतात, कारण ते घटना घडून गेल्यानंतर तयार केलेली असतात. पण त्यातील माहिती विश्वसनीय व महत्त्वाची ठरते. ही कागदपत्र प्रकाशित केली जात नाहीत. गुप्त पत्रव्यवहार अधिकारीवर्ग सरकार यांच्यामध्ये असू शकतो. गुप्त पत्रव्यवहारामध्ये रोजनिशांचा समावेश होतो. उदा. मराठा इतिहासामध्ये 'वाड डायरीज' यांना महत्त्व आहे.

३. सार्वजनिक कागदपत्रे :

या कागदपत्रांमध्ये सर्वासाठी दिलेले आदेश असतात. ही कागदपत्रे पुढीलप्रमाणे असतात. वृत्तपत्रे एखाद्या माणसाने दुसऱ्या माणसाला लिहून पाठवलेली बातमी म्हणजे वृत्तपत्र, आठवणी व आत्मवृत्त. प्रतिष्ठित व्यक्ती आपल्या आठवणी किंवा आत्मचरित्र. यामुळे एका विशिष्ट कालखंडाची माहिती मिळते.

४. सरकारी कागदपत्रे :

यांचे तीन भाग पडतात अ) राज्यकारभाराची कागदपत्रे, या कागदपत्रांमध्ये तत्कालीन राज्यकारभार विषयक परिस्थितीचा उल्लेख असतो. ब) परराज्यातील अधिकाऱ्यांनी पाठविलेली पत्रे, राजकीय पत्रव्यवहार, सरकारी व्यवहाराची पत्रे, सनदा, खंडणी पत्रे, रोखे मुलकी अधिकाऱ्यांची हुकूमनामे, सनदी नोकरांच्या संरक्षणासाठी काढलेली हुकूमनामे इत्यादी क) खाजगी पत्रे, इनाम पत्रे, सनदा, दानपत्रे, अनुदान पत्रे, महत्त्वाच्या राजकीय व्यक्तींची खाजगी पत्र व्यवहार इत्यादी.

५. जमाखर्चाच्या नोंदी :

राज्यकारभारतील जमाखर्च हा पुरावा म्हणून अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. मुलकी सेवा, लष्करी सेवा, रेल्वे सेवा, खाजगी किंवा स्वयंसेवी संस्थेचे जमाखर्चाचे हिशोब हे इतिहासाच्या अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. मराठा कालखंडामध्ये प्रत्येक ऐतिहासिक घराणी जमाखर्चाचे हिशोब लिहून ठेवत असत. अशा घराण्याचा इतिहास लिहीत असताना हे साधन प्राथमिक साधन म्हणून उपयोगी ठरते.

६. धार्मिक संस्थांचे पत्रव्यवहार :

यामध्ये आर्थिक व्यवहार, आध्यात्मिक मार्गदर्शन, धार्मिक स्थळांचे जतन इत्यादीची माहिती मिळते. या पत्रव्यवहारातून तत्कालीन स्वरूपाचे सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक माहिती मिळते. तसेच तत्कालीन समाजाचे सांस्कृतिक प्रगती लक्षात येते. अशा धार्मिक संस्थामधून चालत आलेल्या विविध उपक्रमांची माहिती मिळण्यास मदत होत

७. तह किंवा करार :

दोन राज्यात किंवा देशात होणारे तह किंवा करार हे ही इतिहासाचे प्राथमिक साधन आहे. या तहातून आपल्याला युद्धापूर्वीची आणि युद्धानंतरची राजकीय परिस्थिती कशी होती याची जाणीव होते. अशा कागदपत्रांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केल्यास अनेक घटनांची माहिती मिळते. आज जगातील अनेक देशांमध्ये आर्थिक, तांत्रिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक स्वरूपाचे करार होत असतात. हे करार व त्यासंबंधीची मूळ कागदपत्रे ही इतिहास संशोधनाच्या दृष्टीने अस्सल प्राथमिक साधनेच असतात.

८. वैयक्तिक रोजनिशा व खाजगी पत्रव्यवहार :

एखाद्या देशाच्या राजकीय किंवा सामाजिक इतिहासावर प्रभाव टाकणारी व्यक्ति ही स्वतः रोजनिशी लिहीत असते. त्यामुळे इतिहासाचे साधन म्हणून रोजनिशीला महत्व आहे. या रोजनिशीतील नोंदी तत्कालीन सामाजिक व राजकीय जीवनावर प्रकाश टाकत असतात. पण रोजनिशीतील माहिती अतिशयोक्तिपूर्ण व खोटीही असू शकते. दोन राजकीय, लष्करी, सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींमधील खासगी पत्रव्यवहार हे ही इतिहास लेखनातील महत्वपूर्ण प्राथमिक साधन आहे. अशा पत्रातूनही तत्कालीन सामाजिक, राजकीय बाबींवर प्रकाश टाकता येतो. पण ही पत्रे एकांगी, पक्षपाती व पूर्वग्रहदूषित असू शकतात.

९. आत्मचरित्रे व आठवणी :

आत्मचरित्रे ही साधारणपणे आयुष्याच्या शेवटी लिहिली जातात. थोर व्यक्तींची आत्मचरित्रे आपल्याला तत्कालीन कालखंडाच्या अभ्यासासाठी महत्वाचे साधन ठरतात. उदा. पं. नेहरू 'भारताचा शोध', हिटलर- 'माझा संघर्ष', महात्मा गांधी- 'माझे सत्याचे प्रयोग' इ. आत्मचरित्रे व आठवणी यांचा इतिहासलेखनात वापर करित असताना काळजी घ्यावी लागते.

● प्राथमिक अलिखित साधने :

प्राथमिक साधनांमध्ये अलिखित साधनेही अत्यंत महत्वाची आहेत. कारण ही साधने त्या त्या काळाची साक्षीदार असतात. ही साधने शतकानुशतके टिकून असतात. या साधनांमध्ये फेरफार करता येत नाही.

१. प्राचीन वस्तूंचे अवशेष :

उत्खननात सापडलेल्या वस्तू वा वास्तू म्हणजेच मातीची भांडी, हत्यारे, शस्त्रास्त्रे, खेळणी, शिक्रे, सौंदर्य

प्रसाधनांच्या वस्तू आदि आवश्यक सापडतात. या आवश्यकवरून आपल्याला तत्कालीन संस्कृतीचे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक जीवनाची माहिती मिळते. अशा वस्तूंच्या कालमापणासाठी कार्बन १४ कालमापन पद्धतीचा उपयोग केला जातो. या प्राचीन वस्तू म्हणजे त्या त्या काळातील माहिती देणारी इतिहासाची अस्सल प्राथमिक साधनेच असतात.

२. शिलालेख :

शिलालेख हे इतिहासाचे एक अविनाशी साधन आहे. या साधनाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये कोणताही बदल करता येत नाही. सार्वजनिक इमारती, मंदिरे, राजवाडे, किल्ले अशा अनेक ठिकाणी दगडावर कोरलेले शिलालेख आढळतात. प्राचीन काळातील पराक्रमी राजे, सरदार, आपले विजय धार्मिक कार्य लोकांच्या स्मरणात राहावेत म्हणून ते लेण्यांमध्ये किंवा स्तंभ उभारून कोरून ठेवत असत. अशा शिलालेखातून तत्कालीन धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, संस्कृतिक बाबांची माहिती मिळते.

३. ताम्रपट :

हा तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेला मजकूर असतो. यावर प्रामुख्याने दानपत्रे आणि राजाज्ञा तसेच इतर दूरगामी आज्ञा कोरून ठेवण्याची प्रथा दिसून येते. दानधर्म करण्यासाठी या ताम्रपटांचा वापर केला जात होता. एखाद्या व्यक्तीने राज्यासाठी महत्वाची कामगिरी पार पाडल्यास अथवा तो करीत असलेल्या राज्याच्या सेवेबद्दल त्याला राजाकडून वतन दिले जात असे. दान देणाऱ्यांची व स्वीकारणाऱ्यांची वंशावळीसह संपूर्ण माहिती यामध्ये असे. गुप्त, वाकाटक, राष्ट्रकूट व चालुक्यांचे अनेक ताम्रपट सापडले आहेत.

४. स्मृतीशीला :

ताम्रपटाशिवाय विशिष्ट स्त्री-पुरुषांच्या मृत्युसंबंधी माहिती देणाऱ्या स्मृतीशीला हेही एक महत्वाचे प्राथमिक साधन आहे. वीरगती पावलेल्या विराच्या कृतीचे कालनिर्देशासह त्यामध्ये वर्णन आढळते. महाराष्ट्रात अशा सतीशीला आढळतात.

५. नाणी :

नाणी ही कोणत्याही राजवटीचा समकालीन पुरावा होय. नाणी ही कोणत्या ना कोणत्या राजवटीचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास समजून घेण्यास मदत करतात. नाण्यांवर राजा, देवदेवता, प्रतिके इत्यादी अंकित केलेली असतात. त्यावरून आपल्याला तत्कालीन राजा, तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक माहिती समजून येते. तसेच समकालीन भाषा, लिपी, धातू क्षेत्रातील प्रगती इत्यादीची माहिती मिळते. नाण्यांवरील प्रतिकावरून कलेच्या क्षेत्रातील प्रगतीही लक्षात येते. उदा. समुद्रगुप्ताची वीणावदन करतानाची मुद्रा, राजाची कला-संगीतविषयक दृष्टी दर्शविते. नाण्यांचा धातू कोणता? यावरून राज्याची आर्थिक स्थिति समजून येते. याचबरोबर परकीय राजवट व त्यांच्याशी असलेल्या व्यापाराचीही माहिती मिळते. नाण्यांवर देवदेवतांची चित्रे असतात. त्यावरून त्या काळातील धार्मिक स्थितीवर प्रकाश पडतो. एखाद्या राजाची नाणी ज्या प्रदेशात सापडतात त्यावरून त्या राजाच्या साम्राज्य विस्ताराबाबत माहिती मिळते. अशा सर्वच दृष्टीने नाणी हे एक महत्वाचे साधन ठरते.

६. चित्र व नकाशे :

मानवास प्राचीन काळापासून चित्रकला आवगत आहे. प्राचीन मानवापासून गुहेतील चित्रकला आढळते. लेण्यामधून कोरलेली चित्रे तत्कालीन समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असतात. त्यामधून तत्कालीन समाजात प्रचलित असलेले सण, उत्सव, प्रथा परंपरा यांची माहिती मिळते. याशिवाय या गुहा कोरण्याच्या कालखंडातील राजवटीचीही माहिती मिळते. अजिंठ्यातील लेणी चित्रकला हे त्याच उत्तम उदाहरण आहे. यावरून आपल्याला तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाची माहिती मिळते. आदिलशाही, कुतुबशाही, मोगलकालीन व राजपूत राजे व सरदार यांची चित्रे आज मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत. याशिवाय नाकाश्यांच्या अभ्यासावरून इतिहासकाळात झालेल्या लढायांची व भौगोलिक परिस्थितीची पूर्ण माहिती होऊ शकते.

७. लेण्या, चैत्यगृहे व स्तूप :

सांची, भारहुत, अमरावती, कार्ले, भाजे, नागर्जुनकोण्डा इ. ठिकाणी स्तूप व चैत्य बांधले गेले आहेत. हे स्तूप बुद्धांच्या अस्थि अवशेषावर बांधले गेले आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रातील भाजे, कोण्डणे, जुन्नर, बेडसे व नाशिक, कार्ले, कान्हेरी याठिकाणी बौद्ध लेणी कोरली आहेत. या सर्वच स्तूपावर बुद्धांच्या जीवनातील कथा, हिंदू देवदेवता, यक्ष यक्षिणी, वृक्षवल्ली, पशुपक्षी, राजे, सामान्य स्त्री पुरुष यांची चित्रे कोरली आहेत. यावरून त्या काळातील वेशभूषा, केशभूषा, अलंकार, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन याची माहिती मिळते. ही माहिती समकालीन असल्याने त्याची गणना प्राथमिक साधनात करावी लागते.

८. भौगोलिक माहिती :

भूगोल व इतिहास हे दोन्ही परस्पर पूरक आहेत. त्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास करताना भूगोलाची मदत होते. कारण इतिहास हा भूगोलाच्या साहाय्याने घडत असतो. जी घटिते घडतात, प्रसंग घडतात त्याचा उल्लेख समकालीन लिखित कागदपत्रातून येत असतो. भौगोलिक परिस्थिती शेकडो वर्षे फारसा बदल होत नसतो. त्यामुळे घटनास्थळी जाऊन इतिहासाचे अवलोकन करता येते.

याशिवाय मूर्ती, हत्यारे व अवजारे, शस्त्रास्त्रे स्मारके ही इतिहासाची अलिखित प्राथमिक साधने आहेत. ही सर्व अलिखित प्राथमिक साधने इतिहासलेखन प्रक्रियेत महत्त्वाची आहेत. कारण एक ती सहजासहजी नष्ट होत नाहीत. दोन ती त्या त्या काळात तयार झालेली म्हणजेच समकालीन असतात. तीन त्यात सहजा सहजी फेरफार करता येतील अशी नसतात.

ब) दुय्यम साधने :

ज्या साधनात घटनांचे लेखन करणारा घटक घटनांचा प्रत्यक्ष साक्षीदार नसतो. परंतु प्रत्यक्ष साक्षीदाराच्या सांगण्यावरून घटनेची माहिती देतो. अशा साधनास दुय्यम साधनाचे म्हणतात. एखाद्या व्यक्तीची स्मरणशक्ती कितीही चांगली असली तरी केवळ ऐकीव माहितीच्या आधारे केलेल्या लिखाणात ती पूर्णपणे सत्य येण्याची

शक्यता कमी असते. यामुळे अशा साधनांना दुय्यम म्हणतात. एखादी घटना घडून गेल्यानंतर अनेक वर्षांनी केवळ स्मरण शक्तीच्या आधारे लिहिलेले ग्रंथ. गतकालीन घटनेबाबत केवळ माहितीच्या आधारे लिहिलेले ग्रंथ, प्राथमिक स्वरूपाच्या साधनांची चिकित्सा करून विश्वासाने ठरलेल्या पुराव्यांच्या आधाराने विषयाची तर्कसंगत मांडणी करून लिहिलेले ग्रंथ यांचा समावेश यामध्ये होतो. प्राथमिक साधनांवरच दुय्यम साधने अवलंबून असतात. या साधनांना दुय्यम म्हणण्याची कारणे म्हणजे अशा साधनांमधून संबंधित लेखकाचे स्वतःचे मत डोकावण्याची शक्यता असते. इतिहासाच्या मूळ साधनाचा अर्थ आपल्या मतानुसार लावण्याची शक्यता असते. दुय्यम साधनांमधील वस्तूनिष्ठता तपासताना काळजी घ्यावी लागते. काही महत्त्वाची दुय्यम साधने खलीलप्रमाणे

१. बखर :

‘बखर’ या शब्दाचा कोशातला अर्थ हकीकत, बातमी, इतिहास, कथानक, चरित्र असा आहे. हा शब्द ‘खबर’ या फारशी शब्दापासून वर्णव्यत्यासाने आला असावा. बखरी ज्या काळात लिहिल्या गेल्या त्या काळात मराठी भाषेवर फारशी भाषेचे असलेले वर्चस्व लक्षात घेता वरील व्युत्पत्ती बरोबर असावी असे वाटते. वि. का. राजवाडे यांच्या मते ‘बखर=बकणे, बोलणे’ या शब्दापासून बखर शब्द मराठीत आला असावा. बखरी म्हणजे चरित्रग्रंथ होय. बखरीचे लेखन विशेषतः उत्तरकालीन झालेले आहे. बखरीमध्ये परंपरेने आलेली माहिती गोळा करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. बखर ही साधारणपणे राजाच्या आज्ञेप्रमाणे लिहिली जात असे. त्यामुळे बखरीचा विषय हा राजा व राजकीय घटना यांची माहिती सांगणे हा असतो. बखरकारांनी काळ, व्यक्ती व स्थळ यांचा विपर्यास केला आहे. बखरकार आपल्या व्यक्तीरेखेला जिवंतपणा आणण्यासाठी स्वरचित व काल्पनिक संभाषणे घालत असे. बखरीमध्ये जरी अनेक दोष असले तरी एक ऐतिहासिक साधन या दृष्टीने त्याचे महत्त्व नाकारता येत नाही. बखरींचे ऐतिहासिक कालखंडाच्या दृष्टीने शिवपूर्वकालीन बखर, शिवकालीन बखर व पेशवेकालीन बखर अशी वर्गवारी केली जाते.

२. कुळकटी / कुळांचा इतिहास :

कुळांच्या इतिहासासंबंधी टिप्पणे म्हणजे कुळकटी. इतिहासप्रसिद्ध कुळांच्या कुळकटी लिहिण्याची पद्धत होती. यामध्ये एखाद्या कुळाचा उदय विस्तार व ऱ्हास कसा झाला याची माहिती असते. कुळकटीमध्ये एकाच घराण्याची माहिती असल्याने त्यामध्ये सरमिसळ नसते. कुळकटी तयार करताना परंपरेची व दप्तरातील माहितीची मदत घेतली जात असे. प्रत्येक घटना केव्हा व कशी झाली यासंबंधी स्पष्ट उल्लेख केलेला असतो. एखाद्या घराण्याचे विभाजन झाले तर स्वतंत्रपणे कुळकटी लिहीत असत. अपवादात्मक परिस्थितीत या कुळकटी राजाच्या किंवा सरदारच्या कानावर तक्रारी घालण्यासाठी लिहीलेल्या असतात. बखर साहित्यापेक्षा याची विश्वसनीयता अधिक असते.

३. वंशवेल व बाडे :

वंशवेल एखाद्या घराण्याची वंशावळ सांगणारी असते. कुळाचा इतिहास सांगण्याच्या हेतूने वंशवेल तयार केलेली असते. वंशवेलीचा क्रम डावीकडून उजवीकडे लिहिण्याची पद्धत आहे. पण शिवकालीन वंशवेली

उजवीकडून डावीकडे लिहीलेल्या आढळतात. वंशवेलीतील नावे तीच तीच येत राहिल्याने काही वेळा अडचण येते. वंशवेलीची सुरवात ब्रम्हदेवाच्या नावाने होत असते. इतिहासकाळात छापण्याची कला अस्तित्वात नसल्याने मोठमोठे ग्रंथ नक्कल करून संग्रही ठेवण्याची पद्धत होती. अशा ग्रंथांना 'बाड' म्हणत या बाडांमध्ये काही निवडक ऐतिहासिक प्रसंग, राजे, पादशाह यांच्या कारकिर्दीच्या कालगणती, मंत्रतंत्र, शक-सन याबाबतची माहिती असते.

४. महजर व करिने :

महजर, करिने ही कागदपत्रे न्याय मिळविण्याच्या व देण्याच्या उद्देशाने तयार केलेली असतात. यामध्ये प्रत्येक्ष पुरावा असतोच असे नाही. पण त्यामधील मजकूर साधार लिहिलेला असतो. महजर म्हणजे महालाना किंवा कसब्यात पंचाईत किंवा मनसुबी झाली. करिने म्हणजे वादी यांच्याकडून हकिगत लिहून घेणे. महजर व करिने यांच्यातून इतिहासाची अक्वल माहिती मिळू शकेलच असे नाही. महजर हे न्यायनिवाड्याचे कागदपत्र असे. महजरात दोन्ही बाजूंची मते नोंदवून करून सादर केलेल्या कागदपत्रांची नक्कल असे. करिने हे साधारणता एखाद्या घराण्याच्या जमिनीच्या मालकीबद्दल किंवा वतनाबद्दल माहिती देतात. करिना सादर केल्यानंतर कामदार किंवा गोत पंचायत एकत्र बसून चौकशी करीत व मग करिन्यात लिहिलेली माहिती सुधारून लिहीत असत. गोत सभेत चर्चा झाल्यानंतर महजर करीत व महजर झाले म्हणजे वाद संपला असे समजण्यास हरकत नाही. एकंदरीत महजर व करिने यांच्यातील माहिती गुन्हे व न्यायदानाचे स्वरूप याची माहिती देतात.

५. शकावल्या :

पाश्चात्य देशातील 'अॅनल्स' सारखी घटनांची संगतवार, कालक्रमानुसार नोंद करण्याची परंपरा म्हणजे शकावल्या होय. मध्ययुगीन कालखंडात दोन प्रकारच्या शकावल्या आढळतात. एक म्हणजे पौराणिक परंपरा असलेली व दुसरा प्रकार म्हणजे ज्यात संबंधित घराण्याच्या राजकीय घडामोडींचा तपशील दिलेला असतो. शकावल्या म्हणजे एकादे घराणे किंवा व्यक्ती यांचे चरित्र देणारे साधन होय. उदा. जेधे शकावली. शकावल्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे मध्ययुगीन कालखंडात काही महत्वाच्या राजकीय घडलेल्या घडामोडींची तिथी वार यानुसार नोंद करून ठेवलेली असते. त्यामुळे इतिहास लेखनात शकावल्यांना महत्त्व आहे.

६. तवारीखा :

तवारीखा म्हणजे विजयगाथा होय. इतिहास म्हणजे प्रभावी व्यक्तींचे कार्यकर्तृत्व अशी भूमिका घेऊन राजाचे स्तुतीपर लेखन केले गेले. स्वतः सुलतानांनाही काही तवारीखा लिहीलेल्या आहेत. राजाश्रयाने या तवारीखा लिहिल्यामुळे त्यात दैवी वरदान, राजाचे शौर्य, कर्तृत्व, पराक्रम असे व्यक्तिनिष्ठ वर्णन येते. इ.स. १२ व्या शतकानंतर अरेबिक व पर्शियन भाषेत तवारीखा लिहिण्याची प्रथा रूढ झाली.

७. पोवाडे व काव्ये :

पोवाडे व काव्ये यांचा इतिहासाच्या दुय्यम साधनांमध्ये समावेश होतो. कारण यांची रचना वैयक्तिक पातळीवर केली जाते. कवी व शाहीर यांची ज्या व्यक्तीवर व घटनेवर भावना असते अशाच घटना व व्यक्तीबद्दल

ते प्रेम व आदर भावनेने काव्य करतात, त्याला पोवाडे म्हणतात. पेशव्यांच्या काळात राम जोशी, अनंत फंदी, होणाजी बाळा इ. शाहीर होऊन गेले. त्याचे काव्य व पोवाडे इतिहासलेखनासाठी महत्त्वाचे असले तरी त्यांना दुय्यम साधन मानल जाते.

८. ऐतिहासिक म्हणी :

एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचा जनमाणसावर प्रभाव पडत असतो. ऐतिहासिक प्रसंगावरून म्हणी तयार होत असतात. शिवकालीन काही प्रसंगाच्या म्हणी या आजपर्यंत टिकून आहेत. उदा. 'होता जिवा म्हणून वाचला शिवा', 'आधी लगीन कोंडाण्याचे मग रायबाचे', 'गड आला पण सिंह गेला', 'बचेंगे तो और भी लडेंगे' या म्हणी ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचे साधन नाही पण यावरून एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचा परिणाम लक्षात येतो.

९. खंडकाव्ये :

हा काव्याचाच एक प्रकार आहे. अशा खंडकाव्यात एखाद्या राजाबद्दल त्याच्या जन्मापासून ते त्याच्या मृत्यूपर्यंतच्या जीवनाचा आढावा काव्यात्मक पद्धतीने घेतला जातो. खंडकाव्यात एखाद्या दीर्घकाळ चाललेल्या युद्धाबद्दल माहिती दिली जाते. राजे लोक कवींना राजाश्रय देत व त्यांच्याकडून खंडकाव्ये लिहून घेत. पण याचा समावेश दुय्यम साधनात होतो. कारण त्यांच्या रचनेत वास्तवापेक्षा कल्पनेचा भाग अधिक असतो.

१०. चरित्रग्रंथ :

इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींचे लिहिलेले चरित्र हे ही इतिहासाचे दुय्यम साधन आहे. कारण ज्या लेखकाने हे चरित्र लिहिलेले असते त्या लेखकाने त्या व्यक्तीस पाहिलेले नसते. पण उपलब्ध पुरावे किंवा कागदपत्रांच्या आधारे चरित्र लिहिले जाते. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडमध्येही अनेक चरित्रग्रंथ लिहिले गेले. उदा. बाणभट्टाचे 'हर्षचरित्र' कवी परमानंदचे 'शिवचरित्र', अबुल फजल याचे 'अकबरनामा' इत्यादी. पण हे सर्व चरित्रग्रंथ व्यक्तिनिष्ठ व स्तुतीपर आहेत. त्यामुळे या चरित्रग्रंथाचा समावेश दुय्यम साधनांमध्ये केला जातो.

११. ऐतिहासिक नाटके व कादंबरी :

ऐतिहासिक घटनांवर आधारित नाटके व कादंबऱ्या लिहिण्याची पद्धत आहे. उदा. विशाखा दत्त यांनी लिहिलेले 'मुद्राराक्षस' याशिवाय कालिदास, भास यांची नाटके प्रसिद्ध आहेत. ऐतिहासिक नाटके व कादंबऱ्या या प्रामुख्याने ऐतिहासिक व्यक्ती, घटना यांच्यावर अवलंबून असतात. परंतु ऐतिहासिक नाटके यांना दुय्यम साधनांचा दर्जा आहे. कारण नाटक म्हणजे इतिहासग्रंथ नव्हे. नाटकातील प्रसंग, पात्र, घटना व संवाद या काल्पनिक असतात. कादंबरीकार आपल्या सामर्थ्यानुसार पात्रे प्रसंग रंगवीत असतो. मूळ ऐतिहासिक साधनांचा आधार घेऊन कादंबरी लिहिली जाते.

१२. वर्तमानपत्रे :

इतिहासलेखनामध्ये वृत्तपत्र या संदर्भ साधनाचा दुय्यम साधनामध्ये समावेश होतो. पुरावा किंवा आधार म्हणून वृत्तपत्रीय लेखांचा संदर्भ घेणे म्हणजे वरवरपणा आहे असे म्हटले जाते. पण वृत्तपत्रीय लेखनाचा कसा उपयोग होतो याचा मोठा आदर्श म्हणजे डॉ. य.दी. फडके होय. वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होणारा मजकूर अनेकवेळा एकतर्फी किंवा आतिशयोक्तीवर आधारलेला असतो. त्यामुळे इतिहासलेखन करत असताना एकाच वृत्तपत्रावर किंवा एकाच विचारसरणीच्या अनेक वृत्तपत्रांवर अवलंबून राहून चालत नाही. वृत्तपत्रातील माहिती तपासून संदर्भ लक्षात घेऊन इतिहासलेखन करावे. पण तरीही त्या त्या कालखंडाचे समाजजीवन, आर्थिक जीवन, एकादी चळवळ किंवा व्यक्ती यांचा अभ्यास करण्यासाठी वृत्तपत्रे निश्चित उपयोगाची संदर्भ साधने आहेत. पण वृत्तपत्र हे अव्वल दर्जाचे साधन नसून दुय्यम साधन असते. ते सामान्यता विश्वसनीय नसते म्हणून या साधनाचा सावध व काळजीपूर्वक उपयोग करावा लागतो.

१३. दंतकथा आख्यायिका :

दंतकथा, आख्यायिका यांचा प्रभाव जनमानसावर कायम असतो. या दंतकथा व आख्यायिका यात सत्य व कल्पित यांची सरमिसळ झालेली असते. उदा. देवी भवानीने भवानी तलवार शिवरायांना दिल्याची कथा काल्पनिक आहे. पण जनमानसात ती घटना सत्य असल्याची दंतकथा सत्य म्हणून रूढ आहे. आजपर्यंत इतिहाससंशोधकांनी हे सबळ पुराव्याअभावी मान्य केले नाही.

थोडक्यात इतिहासाच्या अभ्यासाची दुय्यम साधने ही इतिहासलेखनात कमी महत्त्वाची असतात. त्यांचा इतिहासलेखनात वापर करताना काळजी घ्यावी लागते. दुय्यम साधनातील माहिती प्राथमिक साधनाशी पडताळून पहावी लागते.

क) आधुनिक साधने :

२१ व्या शतकामध्ये विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आधुनिक कालखंडात संदर्भ साधनांचे स्वरूप बदलेले आहे. त्यामुळे अनेक इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यमेही साधन म्हणून वापरतात येत आहेत. यामध्ये आकाशवाणी (रेडिओ), दूरचित्रवाणी (टेलिव्हिजन), लघुपट तसेच संगणक व इंटरनेट माध्यमातून प्रसारीत होणारी वेबजरनल्स यांचाही साधन म्हणून उपयोग केला जातो.

१. आकाशवाणी (रेडिओ) :

आकाशवाणी हे श्राव्य माध्यम आहे. आकाशवाणीवरून प्रसारीत होणारे कार्यक्रम, बातम्या या ही तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब असतात. भारतात आकाशवाणीची सुरवात २३ जुलै १९२७ रोजी झाली आहे. रेडिओवरून बातमीपत्रे, परिसंवाद, प्रबोधनपर कार्यक्रम प्रसारित केले जातात. थोर राष्ट्रपुरुष महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सरदार पटेल, सुभाषचंद्र बोस तसेच महान शास्त्रज्ञ, गायक, संगीतकार यांच्या मूळ आवाजातील ध्वनिमुद्रितसहित आकाशवाणी केंद्राकडे संग्रहित केलेले असते. त्यामुळे तत्कालीन इतिहासासाठी आकाशवाणी हे एक महत्त्वाचे आधुनिक साधन ठरते.

२. दूरचित्रवाणी :

हे माध्यम दृक्श्रीव्य स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे घडलेल्या घटनांची माहिती आपण स्वतः डोळ्याने पाहू शकतो. दूरचित्रवाणीमुळे समकालीन ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय घडामोडींचे प्रत्यक्ष दर्शन आपल्याला होत असते. यातून बातम्या, शिक्षण, कला, क्रीडा आरोग्य, कृषी, अशा विविध क्षेत्रातील माहिती दिली जाते. दूरचित्रवाणीवरून प्रसारित होणारी ऐतिहासिक नाटके, चित्रपट यातून तत्कालीन लोकजीवनाचे दर्शन घडते त्यामुळे याचाही वापर साधन म्हणून करण्यास मदत होऊ शकते.

३. लघुपट :

१९६० साली फिल्म अँड टेलिव्हिजन इस्टीट्यूट ऑफ इंडिया (FTII) ची स्थापना भारत सरकारने पुणे येथे केली. या संस्थेने राजकारण, समाजकारण, कला, क्रीडा आणि संस्कृती या विविध क्षेत्रातील महत्वाच्या घटनांवर आधारित वृत्तपट तयार केले. समाजसेवक, समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्ती, देशकार्य करणाऱ्या व्यक्ती आणि महत्वाच्या स्थळांची माहिती देणारे अनुबोधपट (डॉक्यूमेंटरीज) या विभागाने तयार केली आहेत. हे वृत्तपट व अनुबोधपट (डॉक्यूमेंटरीज) आधुनिक भारताचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी उपयोगी आहेत. त्यामुळे स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक पातळीपर्यंत सर्व विषयांना स्पर्श करण्याची ताकद बाळगणारे लघुपट हे एक प्रभावी माध्यम आहे. एखादा विषय कमीतकमी वेळात प्रेक्षकांसमोर मांडण्याचे कसब ह्या लघुपटातून करता येते. ३ ते ४ लघुपटांची एकत्र सांगड घालून एखादा सिनेमा होऊ शकतो. छ. शिवाजी महाराज, सम्राट अशोक, सम्राट, अकबर, म. गांधी यासारख्या अनेक महान व्यक्तींवर लघुपट निर्माण केलेले आहेत. हे करत असताना दिग्दर्शक इतिहास संशोधकांची मदत घेत असतो. त्यामुळे या लघुपटातून आपल्याला तत्कालीन वेशभूषा, केशभूषा, समाजजीवन याची माहिती मिळत असते. त्यामुळे ही लघुपट इतिहासासाठी एक साधनच ठरत असतात.

४. महाजाल (इंटरनेट) व वेब जर्नल्स :

इंटरनेट हे संगणकांच्या जगभर पसरलेल्या कित्येक लाख अशा नेटवर्कचे मिळून बनलेले एक प्रचंड नेटवर्क आहे. यामुळे जगभरातील माहिती आपल्याला घरबसल्या उपलब्ध होते. तर इंटरनेटच्या माध्यमातून जी पत्रकारिता केली जाते त्यास वेब जर्नालिझम असे म्हणतात. या सर्वांचा ही अलीकडे इतिहासाचे साधन म्हणून उपयोग केला जातो.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १

खालील विधाने योग्य पर्याय निवडून पूर्ण करा.

- शतकापासून शास्त्रीय पद्धतीने इतिहासाचा अभ्यास होऊ लागला.
अ) एकोणिसाव्या ब) विसाव्या क) आठराव्या क) एकविसाव्या
- एखाद्या व्यक्तीने घटना जर स्वतःच्या डोळ्याने पाहिली असेल व त्यातून जे साधन निर्माण झाले असेल त्या साधनाला म्हणतात.

- अ) लिखित ब) प्राथमिक क) दुय्यम क) अलिखित
३. आकाशवाणीला पूर्वी असे म्हटले जाई.
- अ) दूरध्वनी ब) नभोवाणी क) प्रसारभारती क) युवावाणी
४. माध्यमातून संपूर्ण जग एकत्र जोडले गेले आहे.
- अ) रेडिओ ब) इंटरनेट क) वृत्तपत्र क) लघुपट
५. हे प्रभावी दृक्श्राव्य प्रसारमाध्यम आहे.
- अ) रेडिओ ब) फक्स क) टी.व्ही. क) छायाचित्र
६. प्राचीन वस्तूंच्या कालमापणासाठी पद्धतीचा अवलंब केला जातो.
- अ) कार्बन १५ पद्धत ब) कार्बन १४ पद्धत क) सर्वेक्षण पद्धत ड) मुलाखत पद्धत
- ७) शिलालेख हे इतिहासाचे साधन आहे.
- अ) विनाशी ब) अविनाशी क) आधुनिक ड) मौखिक
- ८) ताम्रपटांमध्ये धातूचा उपयोग केला जात असे.
- अ) सोने ब) चांदी क) लोखंड ड) तांबे
- ९) व परस्पर पूरक आहेत.
- अ) राज्यशास्त्र व इतिहास ब) भूगोल व इतिहास
- क) इंग्रजी व इतिहास ड) समाजशास्त्र व इतिहास
- १०) घटनाची संगतवार, कलाक्रमानुसार नोंद करण्याची परंपरा म्हणजे होय.
- अ) शकावल्या ब) बखर क) तवारीखा ड) महजर
- ११) चरित्रग्रंथाचा समावेश प्रकारात केला जातो.
- अ) प्राथमिक ब) दुय्यम क) आधुनिक ड) अलिखित

२.२.२ तथ्य संकलन पद्धती :

इतिहास लेखनाचा मुख्य आधार ही ऐतिहासिक संदर्भ साधने असतात. या साधनांच्या आधारे इतिहासाचे लेखन केले जातात ही संदर्भ साधने अनेक प्रकारच्या असतात त्यात नेमके किती माहिती आपल्याला आवश्यक असणारे गोळा करणे अपेक्षित आहे. ऐतिहासिक माहिती मिळविण्यासाठी कोणत्या साधन स्रोतांचा वापर संशोधकांनी करावयाचा आहे आणि कोणत्या पद्धतीने करावयाचा आहे याची पूर्ण कल्पना त्याला असावी

लागते. संशोधकाने आपल्या सोयीनुसार आपल्याला आवश्यक असणारे संशोधन पद्धती संकलन पद्धतीचा पुरस्कार करावा. या पद्धतीचा गुणदोषांची कल्पना संशोधकाला असल्या त्याला माहिती गोळा करणं सोपं जाते. ऐतिहासिक साधनसामग्रीच्या संकलन पद्धतीचा विचार करताना पहिल्यांदा आपल्याला कोणती पद्धत आवश्यक आहे हे संशोधकांनी ठरविले पाहिजे. प्रत्येक ज्ञानशाखेची सामग्री संकलन पद्धती वेगळी असते, तरीही सामाजिक अभ्यासकांच्या काही समान पद्धती आहेत आणि काही भिन्न आहेत. इतिहासच देखील असंच आहे, इतिहासिक सामग्री गोळा करण्यासाठी साधारणपणे चार पद्धतींचा वापर केला जातो.

अ) निरीक्षण किंवा सर्वेक्षण पद्धती :

ऐतिहासिक माहिती संकलनाची सर्वात महत्त्वाची व संशोधकांना जास्त उपयुक्त ठरणारी पद्धत म्हणजे निरीक्षण किंवा सर्वेक्षण पद्धत होय. निसर्गात घटना घडत असताना त्या जाणीवपूर्वक व पद्धतशीर पाहणे म्हणजे निरीक्षण. निरीक्षण पद्धती मध्ये ज्या ज्या स्थळी आपल्या संशोधन विषयाला संबंधित माहिती मिळेल त्या स्थळांना भेट देऊन तेथे सूक्ष्म निरीक्षण करून आवश्यक माहिती संशोधक गोळा करतो. प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासासाठी ही पद्धत विशेष महत्त्वाची ठरते. आधुनिक काळासाठी देखील याचा उपयोग करता येतो. एखाद्या प्रदेशातील सामाजिक-आर्थिक अगर राजकीय घडामोडींच्या परिवर्तनाची माहिती प्रत्यक्ष त्या स्थळांना भेट देऊन मिळू शकते. या दृष्टीने प्रादेशिक इतिहास लेखनासाठी सर्वेक्षणाचा उपयोग होतो. सर्वेक्षणाद्वारे माहिती केवळ संकलित करून संशोधकाला थांबता येत नाही तर संकलित माहितीचे चिकित्सक विश्लेषण करणे हा दुसरा टप्पा असतो. विश्लेषण नंतरच विचार करूनच सामान्य निष्कर्ष काढता येतात अशा विश्लेषणासाठी संख्याशास्त्राची ही मदत घेता येते. या पद्धतीमध्ये सर्वेक्षण कोठे व किती करायचे या मर्यादा संशोधकांनी ठरवायच्या असतात. उदाहरणार्थ महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचा अभ्यास करावयाचा असल्यास प्राचीन काळात बांधलेल्या किल्ल्यांचा कि मध्ययुगीन किल्ल्यांचा हे निश्चित करणे आवश्यक आहे. यामुळे निष्कर्ष काढणे अडचणीचे ठरत नाही.

१) निरीक्षणाचे प्रकार (Types of Observation) :

सामाजिक संशोधन क्षेत्रामध्ये अभ्यासाच्या अनुषंगाने निरीक्षणाचे तंत्र वापरले जाते. संशोधनात काय आवश्यक व अभिप्रेत आहे या आधारावरच निरीक्षणाचे काही प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

१. सहभागी निरीक्षण (Participant Observation) :

सहभागी निरीक्षणात संशोधक घटनेत भाग घेत असतो. प्रत्यक्ष सहभागी होऊन एखाद्या समस्यांचा अभ्यास करणे कठीण काम आहे. अशाप्रकारे निरीक्षण करून अभ्यास करणारा संशोधक अतिशय बुद्धिमान व व्यवहार चतुर असावा अन्यथा निरीक्षणात काही अर्थ राहत नाही. काही विषय असे असतात की त्यांचे निरीक्षण अप्रत्यक्षपणे करता येत नाही. त्यासाठी निरीक्षकाला स्वतःलाच त्या गटाचा एक भाग बनून जाणे आवश्यक ठरते. ज्या समाजाचा किंवा गटाचा अभ्यास करावयाचा असतो त्यांच्यात जाऊन राहणे, त्यांच्या प्रथा-परंपरा वर्तन, व्यवहार यांचा अभ्यास करणे. प्रसंगी त्यांचा एक घटक होणे व त्या अभ्यास विषयातील लोकांचा विश्वास संपादन करून माहिती गोळा करण्याच्या प्रकाराला सहभागी निरीक्षण पद्धती असे म्हणतात.

सहभागी निरीक्षणाने माहिती गोळा करताना संशोधकांनी कोणतीही विश्वासाहता धोक्यात येणार नाही याची काळजी घ्यावी. गटातील लोकांना संशोधकाच्या वैज्ञानिक हेतूची कल्पना नसते. त्यामुळे त्यांच्या मनात संशोधनाबद्दल संशय निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. तसा संशय निर्माण झाल्यास तातडीने दूर करण्याचा प्रयत्न संशोधकांनी करणे गरजेचे आहे. या पद्धतीची मर्यादा म्हणजे सहभागी निरीक्षण पद्धतीत संशोधन त्या समाजाचा एक घटक बनून माहिती मिळतो. तो त्या समाजाशी पूर्णपणे एकरूप झाल्यामुळे तो तटस्थवृत्ती गमावून बसण्याचा धोका नाकारता येत नाही. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ माहिती मिळवणे अवघड जाते.

२. असहभागी निरीक्षण पद्धती (Non-Participant Observation Method) :

सहभागी निरीक्षण पद्धत संशोधक त्या अभ्यासाविषयाचाच एक भाग बनून माहिती गोळा करतो. तर असहभागी निरीक्षणात तटस्थवृत्तीने काठावर राहून संशोधन अभ्यासात गटात न मिसळता संशोधक केवळ हालचालींची नोंद घेतो. असहभागी निरीक्षणात निरीक्षक संशोधन विषयाशी एकरूप न होता घडणाऱ्या घटनांचे निरीक्षण करत असतो. त्यामुळे त्याला त्या विषयातील कोणाबद्दल राग किंवा लोभ वाटण्याचा प्रश्नच येत नाही. त्यामुळे संशोधक निःपक्षपातीपणे निरीक्षण करू शकतो. संशोधक तटस्थ व असहभागी असल्यामुळे समाजात गट असतील तर तो कोणत्या गटात जोडला जात नाही. त्यामुळे माहिती मिळवण्यासाठी सर्व गटांचे त्याला सहकार्य मिळते. पण या मधील दोष म्हणजे संशोधक पूर्वाग्रह मनात ठेवून घटना पाहतो. परिणामी प्रत्येक गोष्ट जशी घडली, तशी सांगण्यापेक्षा स्वतःच्या मताने सांगितले जाते. म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव वाढण्याची शक्यता असते. दुसरे संशोधक दूर वरून घटना बघत असतो, त्यामुळे घटनेतील कार्यकारणभाव त्याच्या लक्षात येईलच असं नाही.

३. संरचित निरीक्षण पद्धत (Structured Observation Method) :

संरचना म्हणजेच विशिष्ट आराखडा किंवा योजना. जेव्हा एखाद्या घटनेचे काळजीपूर्वक तयार केलेला एखादे विशिष्ट योजनेप्रमाणे, विशिष्ट क्रमाने, विशिष्ट पद्धतीने, विशिष्ट तत्त्वानुसार निरीक्षण केले जाते. तेव्हा त्या पद्धतीला संरचित निरीक्षण पद्धती असे म्हणतात.

४. असंरचित निरीक्षण पद्धती (Unstructured Observation Method) :

संरचित म्हणजे नियंत्रित व असंरचित म्हणजे अनियंत्रित निरीक्षण नव्हे. तर नियंत्रणात काही योजना किंवा संरचना असू शकेल. पण संरचनेत नियंत्रण असतेच असे नाही. नैसर्गिक शाखेतील प्रयोगशाळेत काम करणाऱ्या संशोधकांने पडताळा पाहण्यासाठी केलेले प्रयोग नियंत्रित व संरचित असतो. तर प्रयोगात काय घडणार आहे हे माहित नसताना प्रथमच केलेला प्रयोग नियंत्रित असला तरी असंरचित असतो

२) निरीक्षण पद्धतीचे गुण :

निरीक्षण पद्धतीचे गुण खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. माहिती गोळा करण्याची सोपी पद्धत.

२. सामाजिक संशोधनात अभ्यासाला सुरुवातीस सिद्धांत कल्पनेतून करावी लागते त्यामुळे सिद्धांत कल्पनेला पूरक पद्धत आहे.

३. या पद्धतीत संशोधक स्वतः सगळ्या घटना बघत असल्यामुळे, डोळ्यासमोर घडलेल्या घटनांबद्दल अविश्वास निर्माण होण्याचा प्रश्न येत नाही. त्यामुळे ही एक विश्वसनीय पद्धत आहे.

४. निरीक्षण हे सर्वात अधिक प्रचलित अशी अभ्यासपद्धत आहे.

५. निरीक्षण पद्धतीत निरीक्षण केलेली एकादी घटना पुन्हा घडल्यानंतर त्याचा पडताळा करता येतो.

६. आधुनिक काळात सामाजिक संशोधनाने व्यापक प्रमाण वाढले आहे. त्यासाठी अनेक संस्था अनुदान देते त्यामुळे अनेक संशोधक निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करून माहिती मिळवतात.

३) निरीक्षण पद्धतीचे दोष :

१. निरीक्षणाचे तंत्र वापरता येईल अशी अनेक क्षेत्रे आहेत, तरी देखील काही ठिकाणी या तंत्राचा वापर करता येत नाही. काही घटना अशा असतात की त्यांचे निरीक्षण करणे शक्य नसते. उदाहरणार्थ घटस्फोट

२. ज्या घटना क्वचितच घडतात त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी निरीक्षण पद्धतीचा उपयोग होत नाही.

३. घटना घडत असताना निरीक्षण करावयाचे असल्याने घटनेच्या कालावधीच्या मर्यादा निरीक्षणावर पडतात.

४. आपल्या निरीक्षणावर आपले पूर्वग्रह यांचा परिणाम होऊ शकतो.

५. घटना ज्या नैसर्गिक परिस्थितीत जशा घडतात तशा त्या पाहणे हा निरीक्षणाचा उद्देश असतो. पण नेहमी हे होईल असे शक्य नाही.

६. निरीक्षण ही प्रत्यक्ष क्रिया असल्यामुळे संशोधकास घटनास्थळी जावे लागते. अनेक घटनांचा अभ्यास करावयाचा असल्यास विखुरलेल्या ठिकाणी घडत असतील त्या प्रत्येक ठिकाणी जावे लागेल ही बाब खर्चिक आहे.

७. ज्या घटना संशोधनात महत्वाच्या आहेत. त्याऐवजी ज्या घटना संशोधकास नाट्यमय व मनोवेधक वाटतील त्याच घटनेकडे त्यांचे अधिक लक्ष जाईल. त्यामुळे निरीक्षणात व्यक्तिनिष्ठ येईल.

ब) प्रश्नावली पद्धत (Questionnaire Method) :

विशिष्ट समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधितांकडून त्या समस्येबाबत माहिती मिळवण्याच्या हेतूने तयार केलेल्या प्रश्नांच्या मालिकेस प्रश्नावली म्हणतात. प्रश्नावली पद्धत म्हणजे माहिती संकलित करण्याची अप्रत्यक्ष पद्धत होय. प्रश्नावली पद्धतीचा वापर प्रामुख्याने आधुनिक काळातील विशेषता समकालीन माहितीच्या संकलनासाठी होतो. प्रश्नावलीच्या माध्यमातून केवळ प्रश्नांची उत्तरे अपेक्षित जात नाही तर एखाद्या प्रश्नाविषयी

उत्तरदात्यांची भूमिका, अभिवृत्ती, आवडीनिवडी हे सर्व समजण्यासाठी प्रश्नावली सारखे प्रभावी माध्यम वापरले जाते.

१) प्रश्नावली पद्धतीचे प्रकार :

प्रश्नावलीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात एक संरचित प्रश्नावली आणि दोन असंरचित प्रश्नावली.

१. संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire) :

या पद्धतीत संशोधक आपला विषय हेतू संशोधनाची व्याप्ती व खोली अशा सर्व अंगांचा विचार करून कोणते प्रश्न विचारायचे, कोणत्या क्रमाने विचारायचे ते निश्चित करतो. प्रश्नावली छापून तयार करून ती पोस्टाने अथवा मुलाखतकारा बरोबर पाठवली जाते. या प्रश्नांची पर्यायी उत्तर दिलेले असतात. त्या प्रश्नांना बंदिस्त प्रश्न असे म्हणतात. परंतु काही प्रश्नांची उत्तरे संशोधकासच स्पष्ट नसतात किंवा उत्तरदात्याकडून त्याबाबत मते हवी असतात. अशा वेळी प्रश्नांची उत्तरे उत्तरदात्याने आपल्या शब्दात द्यावी अशी संशोधकाची अपेक्षा असते.

संरचित प्रश्नावलीमध्ये बंदिस्त व खुली असे दोन प्रकारचे प्रश्न समाविष्ट केलेले असतात. प्रश्नाचे स्वरूप खुले असावे की बंदिस्त असावे हे संशोधक ठरवीत असतो. बंदिस्त प्रश्नांमुळे संशोधकाचे वर्गीकरणाची काम बऱ्याच प्रमाणात सोपे होते. परिणामी निष्कर्ष त्वरित काढता येतात. खुल्या प्रश्नांमुळे प्रत्येकाने वेगळी उत्तरे दिलेली असतात. त्यामुळे अशा प्रश्नांच्या उत्तराचे वर्गीकरण करताना संशोधकाची कसोटी लागते. त्यासाठी जास्त वेळ द्यावा लागतो.

२. असंरचित प्रश्नावली (Unstructured Questionnaire) :

ज्या समस्येवर फारशी माहिती उपलब्ध नाही. निश्चित प्रश्न व पर्यायी उत्तर देता येत नाहीत. अशा वेळी असंरचित प्रश्नावलीचा उपयोग केला जातो. असंरचित प्रश्नावलीतील उत्तरे भिन्न भिन्न असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे निरनिराळ्या उत्तरदात्यांनी दिलेल्या उत्तरांची तुलना करणे कठीण असते. सामान्यपणे समस्येबाबत प्राथमिक माहिती मिळवण्यासाठी अशा प्रश्नावलीचा उपयोग केला जातो.

२) प्रश्नावली कशी तयार करावी :

प्रश्नावली तयार करत असताना प्रश्नावलीची लांबी, प्रत्येक प्रश्नांची लांबी, पर्यायी उत्तरे, प्रश्नांचा क्रम यासंबंधी काळजी घेणे आवश्यक आहे. चांगली प्रश्नावली तयार करण्यासाठी कौशल्य व अनुभव लागतो. प्रश्नावली खालील स्वरूपाची असावी

१. प्रश्नावलीतील प्रश्न सोपे व सुटसुटीत असावेत.
२. प्रश्नावलीतील प्रश्न संदिग्ध असू नयेत.
३. प्रश्नावली फार मोठी असू नये.
४. पर्यायी उत्तरे द्यावीत.

५. सूचक प्रश्न विचारू नयेत.
६. प्रश्नांचा क्रम तर्कशुद्ध असावा.
७. उत्तर देताना आकडेमोड करावी लागू नये.
८. उत्तरदात्याच्या बाबत काही गृहीत धरून प्रश्न विचारू नये.
९. खाजगी स्वरूपाचे प्रश्न विचारू नयेत.
१०. सर्वच प्रश्न एकमेकांशी सुसंगत असावेत.
११. गृहितकावर आधारित प्रश्न विचारताना काळजी घ्यावी.

प्रश्नावली दिलेल्या सर्वांकडून माहिती भरून येईल अशी शक्यता क्वचित असते. त्याचा पाठपुरावा करावा लागतो अनेकदा निम्न्या प्रश्नावली भरून येत नाहीत. कधी प्रश्नांची उत्तरे संदिग्ध असतात, मुद्याला धरून नसतात. त्यामुळे माहिती मिळवण्याच्या दृष्टीने ती निरुपयोगी ठरतात. काही वेगळी तर काही अनपेक्षित माहिती मिळते त्या माहितीच्या मुद्याला धरून वापर करण्यासाठी मिळालेल्या माहितीचे पृथक्करण, वर्गीकरण व विश्लेषण या प्रक्रिया संशोधकाला कराव्या लागतात. त्या माहितीचे विश्लेषण व वर्गीकरण केल्यानंतरच त्यातून विश्वासाने निष्कर्ष काढून त्यांचा वापर करू शकतो.

३) प्रश्नावलीचे गुण :

१. प्रश्नावली पोष्टाने पाठवू शकत असल्याने वेळ, पैसा, श्रम यांची बचत होते.
२. प्रश्नावलीमुळे दूरवरच्या व्यक्तीकडून ही माहिती घेता येते.
३. मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करणं सोपं असतं.
४. उत्तरदाता अनामिक राहू शकतो म्हणजेच नावाची गुप्तता राहता येते. त्यामुळे उत्तरदात्यावर दडपण नसते.

४) प्रश्नावलीचे दोष :

१. उत्तरदाता साक्षर व सुशिक्षित असावा लागतो. म्हणजे अर्थ समजून उत्तर देणे सोपे जाते.
२. साधारणता उत्तरदात्याकडून कमी प्रतिसाद मिळत असल्यामुळे अधिक व्यक्तींकडे प्रश्नावली पाठवावे लागतात.
३. प्रश्न स्पष्ट, सोपे व सुटसुटीत असावे लागतात. कारण उत्तरदात्याला लांबलचक उत्तर लिहिण्यासाठी अधिक श्रम घ्यावे लागतात.
४. धर्माविषयी, जातीविषयी, गटाविषयी वर्गाविषयी काही पूर्वग्रह समज प्रचलित असतात त्याचा परिणाम उत्तरावर पडत असतो.

क) मुलाखत पद्धती (Interview Method) :

सामाजिक शास्त्रांमध्ये संशोधन करण्यासाठी किंवा एखाद्या घटनेमागील परस्पर संबंध जाणून घेण्यासाठी मुलाखत तंत्र वापरले जाते. मुलाखत तंत्रामध्ये मुलाखत घेणारा व मुलाखत देणारा हे दोन मुख्य भाग असतात. या दोघांच्या परस्परातील संवादातून ही प्रक्रिया पुढे जात असते. मुलाखत पद्धतीचा अंगीकार करण्यापूर्वी मुलाखतीची उद्दिष्टे, स्वरूप व व्याप्ती याचा विचार संशोधकांनी करणे आवश्यक असते. मुलाखत पद्धती ही प्रश्नावलीचा दृश्य प्रकार आहे. प्रश्नावली मध्ये प्रश्नकर्ता व उत्तरदाता यांचा प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित होत नाही. पण मुलाखत पद्धती मध्ये हा संबंध प्रस्थापित होत असतो. या दृष्टीने मुलाखत पद्धती अधिक फायदेशीर ठरते. परंतु मुलाखत पद्धतीमध्ये काही मर्यादा आहेत. मुलाखत ही हयात असलेल्या व्यक्तीच्या घेता येतात. त्यामुळे त्यांच्या स्मृतीतील बाबींचीच माहिती फक्त त्यांच्याकडून मिळू शकते.

१) मुलाखत पद्धतीचे प्रकार (Types of Interview) :

मुलाखतीचे स्वरूप नेमके कसे आहे यावर मुलाखत पद्धतीचे प्रकार पडतात. सर्वसाधारणपणे मुलाखत पद्धतीचे नियंत्रित किंवा संरचित / बंदिस्त मुलाखत व अनियंत्रित किंवा खुली मुलाखत / मुक्त मुलाखत पद्धत असे दोन प्रकार पडतात.

२) नियंत्रित / संरचित / बंदिस्त मुलाखत पद्धत (Structured Interview Method) :

या प्रकारच्या मुलाखत पद्धतीमध्ये कोणते प्रश्न विचारायचे ते प्रथम ठरवले जाते. त्यामुळे मुलाखतकाराचे काम सोपे असते. जे प्रश्न विचारायचे त्याची यादी आगोदरच केली जाते. त्या यादीस प्रश्नावली असे म्हणतात. या प्रकारामध्ये प्रश्नांच्या बरोबरच पर्यायी उत्तरे दिलेली असतात. उत्तरदात्याला फक्त होय किंवा नाही किंवा बरोबर किंवा चुक स्वरूपाची उत्तर द्यायचे असतात. पर्यायी उत्तरांपैकी कोणत्याही उत्तराशी सहमत होत नसेल तर निवेदकाच्या उत्तराशी अधिकाधिक समान असणाऱ्या उत्तरा समोर तो वरील प्रमाणे खून करतो. जर यापेक्षा संपूर्णपणे वेगळी उत्तर द्यायचा असेल तर मुलाखतकार ते उत्तर पूर्णपणे लिहून घेतो. नियंत्रित मुलाखतीमुळे तुलना करणे सोपे असते. सामान्यीकरण करणेही सोपे होते. माहिती मिळविण्यासही वेळ कमी लागतो.

३) अनियंत्रित / खुली / मुक्त मुलाखत पद्धत (Unstructured Interview Method) :

नियंत्रित मुलाखतीप्रमाणे या पद्धतीत छापील प्रश्नावली तयार केलेले नसतात. मुलाखतकाराने विषयाचा अभ्यास केलेला असतो. कोणते प्रश्न विचारायचे याचा विचार केलेला असतो. पण अमुकच प्रश्न, अमुक शब्द प्रमाण विचारले पाहिजेत असे बंधन या पद्धतीमध्ये नसते. उत्तरदात्याच्या उत्तर देण्याच्या स्वरूपानुसार प्रश्न विचारले जातात. या पद्धतीमध्ये मुलाखतीत मुलाखतकार ठराविक प्रश्न विचारण्याचे बंधन नसल्यामुळे या मुलाखतीत खूपच लवचिकता असते. ही मुलाखत अनौपचारिक असल्याने निवेदक आपली स्पष्ट व स्वतःची मते मांडू शकतो.

ड) अनुसूची पद्धती (The Schedule Method) :

अनुसूची ही एक प्रकारची प्रश्नावलीच असते. प्रश्नावलीमध्ये प्रश्नांची यादी असते व उत्तरदात्याने स्वतः कोणाच्याही मदतीशिवाय त्यातील प्रश्नांची उत्तरे भरायचे असतात. परंतु अनुसूचीमध्ये प्रश्नांची यादी ही संशोधकाकडे असते. त्या आधारे संशोधक उत्तरदात्यांना प्रश्न विचारतो व त्यांनी दिलेली उत्तरे लिहून घेतो. काही प्रश्नांबाबत जेव्हा सविस्तर माहिती गोळा करायची असते. तेव्हा सर्वसामान्यपणे अनुसूचित तंत्राचा वापर केला जातो. अनुसूचीच्या माध्यमातून तथ्य संकलन करीत असताना संशोधकाला उत्तरदात्याची निवड मात्र काळजीपूर्वक करावी लागते.

१) अनुसूचीचे प्रकार (Types of Schedule) :

१. वर्गीकृत अनुसूची :

एखाद्या घटनेचे वर्गीकरण करून केवळ त्या घटनेसंबंधीचे प्रश्न असणाऱ्या अनुसूचीला वर्गीकृत अनुसूची असे म्हणतात. सूक्ष्म पद्धतीच्या अभ्यासासाठी अशा प्रकारची अनुसूची वापरली जाते.

२. आत्मचरित्रपर अनुसूची :

एखाद्या क्षेत्रात विशेष कामगिरी बजावलेल्या व समाजात सन्मानाचे स्थान असणाऱ्या व्यक्तीची माहिती जाणून घेण्यासाठी, त्या व्यक्तीने यश कसे मिळवले याबद्दल त्या व्यक्तीच्या जीवनाबाबत वैयक्तिक प्रश्न तयार केले जातात. त्याला आत्मचरित्रपर अनुसूची असे म्हणतात.

३. लिखित साहित्याचा वापर करून तयार केलेले अनुसूची :

एखाद्या घटनेविषयी व्यापक प्रमाणात माहिती अगोदर संकलित झालेली असते. ती अनेकांनी लिहून ठेवलेले असते अशा लेखी माहितीतून संशोधक एखाद्या मुद्यासंबंधी प्रश्नावली तयार करतो. त्याला लिखित साहित्याचा वापर करून तयार केलेली अनुसूची असे म्हणतात.

४. मुलाखत अनुसूची :

सामाजिक संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने प्रश्न तयार करून त्या आधारे उत्तरदात्याची मुलाखत घेणे, याला मुलाखत अनुसूची असे म्हणतात.

५. संस्थात्मक सर्वेक्षण अनुसूची :

एखाद्या संस्थेविषयी सविस्तर माहिती मिळवण्याचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून जेव्हा एखादी अनुसूची तयार केली जाते तेव्हा तिला संस्थात्मक सर्वेक्षण अनुसूची असे म्हणतात.

६. घटनाप्रधान अनुसूची :

जेव्हा एखाद्या घटनेविषयी इतर बघणाऱ्यांचे व न बघणाऱ्यांचे विविध दृष्टिकोन, मते समजून घ्यावयाची असतात. तेव्हा घटनाप्रधान अनुसूची तयार केली जाते.

२) अनुसूचीचे गुणदोष :

एखाद्या घटनेसंबंधी सर्व पैलू व त्या संबंधित तथ्ये अनुसूचीच्या माध्यमातून जमा होतात. प्रश्नावलीच्या तुलनेत अनुसूचीत अधिक प्रतिसाद मिळतो. प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण ही सर्व तंत्रे अनुसूचीत सामावली आहेत. अनुसूची पद्धतीत सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे संशोधक व उत्तरदाता यांचे परस्पर संबंध प्रस्थापित होतात. परिणामी मिळणारी माहिती विश्वसनीय व सविस्तर मिळते.

या पद्धतीचा दोष म्हणजे पूर्वग्रहाचा प्रभाव, खर्चिक बाब. या मर्यादा असल्या तरी इतिहासामध्ये अनुसूची तंत्राचा प्रभावीपणे वापर केला जातो.

इतिहास हे एक सामाजिक शास्त्र असल्याने सामाजिक शास्त्रात प्रचलित असलेल्या सर्वच संशोधन पद्धती इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात. आपण कोणती पद्धत वापरायची हे संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयावर अवलंबून असते.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २

खालील विधाने योग्य पर्याय निवडून पूर्ण करा.

१. एखाद्या समस्येचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेले निरीक्षण म्हणजेहोय.
अ) सर्वेक्षण ब) प्रश्नावली क) अनुसूची ड) यापैकी नाही
२. मुलाखत घेण्याचे ठिकाण.....सोईचे असावे.
अ) मुलाखत घेणाऱ्याच्या ब) मुलाखत देणाऱ्याच्या
क) मुलाखत ऐकणाऱ्याच्या ड) यापैकी नाही
३.इतिहास संशोधनात प्रश्नावलीस महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.
अ) प्राचीन ब) मध्ययुगीन क) अर्वाचीन ड) समकालीन
४. आकारिक मुलाखतीत मिळणारी उत्तरे असतात.
अ) अनपेक्षित ब) मुक्त क) साचेबंद ड) अपेक्षित
५. एखाद्या संस्थेविषयी सविस्तर माहिती मिळवण्याच्या उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून जेव्हा एखादी अनुसूची तयार केली जाते तेव्हा तिला असे म्हणतात.
अ) संस्थात्मक सर्वेक्षण अनुसूची ब) घटनाप्रधान अनुसूची
क) मुलाखत अनुसूची ड) वर्गीकृत अनुसूची
६. एखाद्या विशिष्ट योजनेप्रमाणे, विशिष्ट क्रमाने, विशिष्ट पद्धतीने, विशिष्ट तत्वानुसार निरीक्षण करण्याच्या पद्धतीला असे म्हणतात.
अ) संरचित निरीक्षण पद्धत ब) असंरचित निरीक्षण पद्धत
क) सहभागी निरीक्षण पद्धत ड) असहभागी निरीक्षण पद्धत

७. मुलाखत तंत्रामध्ये मुलाखत घेणारा व हे दोन मुख्य भाग असतात.
 अ) मुलाखत लिहिणारा ब) मुलाखत देणारा
 क) मुलाखत ऐकणारा ड) मुलाखत प्रसारित करणारा
८. चांगली प्रश्नावली तयार करण्यासाठी व लागतो.
 अ) वेळ व पैसा ब) कौशल्य व अनुभव क) आवड व अनुभव ड) कौशल्य व पैसा
९. प्रश्नावलीचे प्रामुख्याने प्रकार पडतात.
 अ) चार ब) दोन क) तीन ड) सहा
१०. संशोधन क्षेत्रामध्ये अभ्यासाच्या अनुषंगाने निरीक्षणाचे तंत्र वापरले जाते.
 अ) सामाजिक संशोधन ब) मूलभूत संशोधन क) वैज्ञानिक संशोधन ड) कला संशोधन

२.२.३ संदर्भसाधनांचे चिकित्सक परीक्षण :

संशोधनासाठी आवश्यक संदर्भसाधनांचे संकलन केल्यानंतर संशोधन प्रक्रियेतील दूसरा महत्वाचा टप्पा म्हणजे उपलब्ध कागदपत्रांचे परीक्षण करणे होय. इतिहास म्हणजे भूतकालीन घटनांची जंत्री असते. गतकाळात काय घडले, कसे घडले याची माहिती ही संदर्भ साधने देत असतात. परंतु त्यातून मिळणाऱ्या माहितीचे परीक्षण आवश्यक असते. कारण अशा कागदपत्रांमध्ये फेरफार झाल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून ती मूळ साधने तत्कालीन आहेत की नाही हे ठरविणे आवश्यक असते. शिवाय त्यातून उपलब्ध होणारी माहिती विश्वसनीय आहे की नाही याची खात्री होण्यास मदत होते. ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या परीक्षणाचा टप्पा चिकित्सक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असतो. संकलित कागदपत्रातील माहिती पुरावा म्हणून वापरता येईल किंवा हे ठरविण्यासाठी संशोधकाला कागदपत्रांचे परीक्षण करावे लागते.

कागदपत्रांचे परीक्षण दोन प्रकारे केले जाते. एक म्हणजे अंतरंग परीक्षण व दुसरे म्हणजे बहिरंग परीक्षण होय. अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्रातील मजकुराची विश्वसनीयता तपासली जाते. तर बहिरंग परीक्षणामध्ये कागदपत्राचा लेखक, काळ व स्थळ याबद्दल खात्री केली जाते. अंतरंग परीक्षणामध्ये सकारात्मक व नकारात्मक परीक्षणाचा समावेश होते.

अ) बहिरंग परीक्षण :

हा ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या परीक्षणाचा पहिला टप्पा आहे. या परीक्षणामध्ये कागदपत्रांची विश्वसनीयता सिद्ध केली जाते. या परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्राचा लेखक, काळ व स्थळ याबद्दल खात्री केली जाते.

१. कागदपत्रातील विषय :

संशोधकाने जो विषय संशोधनासाठी निवडला आहे त्याच विषयाची कागदपत्रे आहेत का हे पाहिले जाते. संशोधन विषय पेशवेकालीन असेल आणि कागदपत्र शिवकालीन असेल तर तो प्रथम दर्शनीच आपल्या संशोधनास उपयोगी नाही हे निश्चित होईल.

२. कागदपत्रांचा अस्सलपणा :

कागदपत्राच्या परीक्षणातील दुसरी बाब म्हणजे कागदपत्रांचा अस्सलपणा ठरविणे. म्हणजे संशोधनासाठी निवडलेली कागदपत्रे, हस्तलिखिते मूळ स्वरूपाची आहेत की नकल केलेली आहेत हे तपासणे. प्रत्येक कालखंडात लिखाणाची पद्धती वेगळी असते, अक्षर वळण वेगळे असते, काही शब्द त्या त्या काळात प्रचलित असतात. यावरूनही उपलब्ध कागदपत्राची शहानिशा करता येते. याचबरोबर कागदपत्रावरील शिक्क्यावरूनही काळ ठरविण्यास मदत होते. हस्तलिखिताची एक प्रत हाती सापडल्यानंतर त्याच्या इतर काही प्रती उपलब्ध आहेत का याचा शोध घ्यावा लागतो. उदा. बखरीच्या दोन प्रती सापडल्या तर कागदपत्राचा पोत, अक्षराचे वळण यावरून मूळ प्रत ओळखता येते. याशिवाय नकलकार खऱ्या प्रतीतील काही चुका सुधारण्याचा प्रयत्न करतो व त्यावरूनही सत्यता समजून येते.

३. लेखकाची सत्यता :

बऱ्याच जुन्या कागदपत्रातील सुरवातीचा भाग नष्ट झालेला असतो. त्यामुळे लेखकाची ओळख नष्ट झालेली असते. काही वेळा हे जाणीवपूर्वक केलेले असते. कागदपत्राचा लेखक हा समकालीन असणे आवश्यक असते. आपल्या लेखनाला महत्त्व मिळावे यासाठी प्रसिद्ध व्यक्तीच्या नावाचा वापर करून लेख लिहितात. आशावेळी मजकूरातील आशय, वापरलेले शब्द पाहून कागदपत्राची सत्यता पडताळावी.

४. शिक्का मारण्याची पद्धत :

शासकीय पत्रव्यवहारावर ठराविक ठिकाणी शिक्का मारण्याची पद्धत असते. असा शिक्का न दिसल्यास त्या कागदपत्राच्या खरेपणाबद्दल शंका निर्माण होते. किंवा हा शिक्का इतरत्र असल्यासही त्या कागदपत्राच्या बाबत शंका उपस्थित होते.

५. लेखनकाळ :

कालगणनाशास्त्र, भाषा शास्त्र, लिपिशास्त्र, हस्तालेखाशास्त्र, यासारख्या सहाय्यकरी शास्त्रांच्या मदतीने आपल्याला लेखकाचा लेखनकाळ समजण्यास मदत होते. ज्या कालखंडाचा अभ्यास करीत आहोत त्याच कालखंडातील कागद असेल तर लेखकही त्याच कालखंडातील असणे अपेक्षित असते. काहीवेळी घटना घडल्यानंतर म्हणजे उत्तरकालीन कागदपत्रे असतात. त्यामुळे लेखनकाळ कोणता आहे हे ठरवल्याने कागदपत्राची सत्यता समजू शकते.

६. स्थळ :

या परीक्षणातील शेवटचा महत्वाचा भाग म्हणजे कागदपत्राचे स्थळ निश्चित करणे. कधी कधी स्थळांचे स्पष्ट उल्लेख नसतात. अशावेळी ज्या ठिकाणी इतिहास घडला आहे अशा मुख्य ठिकाणाच्या जवळील भौगोलिक बाबी म्हणजे नद्या, पर्वत, गाव याचा उपयोग होतो. तसेच प्रदेशानुसार शब्द ही वेगवेगळे असतात. त्यामुळे भाषिक बदलाच्या आधारेही आपल्याला स्थळ निश्चित करता येते.

थोडक्यात, संशोधक बहिरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्राची सत्यता तपासत असतो. या परीक्षणामध्ये कागदपत्राचा काळ, स्थळ व लेखक जुळतात किंवा नाही याची खात्री केली जाते.

ब. अंतरंग परीक्षण :

अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्रातील मजकूराची सत्यता तपासण्यात येते. मिळालेले संदर्भसाधन संशोधनासाठी उपयोगी आहे का? हे पाहिले जाते. या परीक्षणामध्ये कागदपत्रातील मजकूराची चिकित्सा केली जाते. म्हणजे लेखकाने आपल्या पत्रात/ लेखात काय म्हटले आहे, ते म्हणण्यामागची त्याची भूमिका काय? त्याचे कोणाविषयी काय मत आहे, लेखकाची वैचारिक भूमिका, मजकूरातील शब्दार्थ व गर्भितार्थ अशा बाबींचे परीक्षण केले जाते. या अंतरंग परीक्षणाचे दोन भाग पडतात. एक सकारात्मक परीक्षण व दुसरा भाग म्हणजे नकारात्मक परीक्षण होय.

● सकारात्मक परीक्षण:

सकारात्मक परीक्षणामध्ये कागदपत्रातील आशय समजावून घेण्याचा प्रयत्न असतो. लेखकाने लिहीलेल्या वाक्यांचा अर्थ पाहण्याचा प्रयत्न यामध्ये केला जातो. म्हणजेच शब्दांचा लौकिक अर्थ व खरा अर्थ समजावून घेतला जातो. लेखकाने कागदपत्रामध्ये मांडलेली सर्वच मते खोटी असतीलच असे नाही. यातील काही भाग खरा असू शकतो हा सकारात्मक विचार यामध्ये असतो.

वाच्यार्थ व गर्भितार्थ : कागद ज्या काळातील आहेत त्या काळातील भाषेचे ज्ञान संशोधकाला असणे आवश्यक आहे. कारण काळानुसार व प्रदेशानुसार भाषा बदलत असते. त्यामुळे शब्दांचे वाच्यार्थ व गर्भितार्थ समजणे आवश्यक असते. एखाद्या काळामध्ये प्रचलित असलेला शब्द नंतरच्या काळात लुप्त झालेला असतो. किंवा एखाद्या प्रदेशात वापरत असलेल्या शब्दाला दुसऱ्या प्रदेशात दुसरा शब्द प्रचलित असतो. याशिवाय शहरी व ग्रामीण भागानुसारही शब्दांचे अर्थ वेगवेगळे असतात. त्यामुळे बाबींचे ज्ञान संशोधकाला असणे आवश्यक असते.

याशिवाय लेखकाने वापरलेले काही शब्द व लेखातील इतर माहिती ही विसंगत वाटत असते. जेव्हा असा फरक जाणवतो तेव्हा संशोधकाच्या विधानाचा संदर्भ लक्षात घेऊन शब्दाचा गर्भित अर्थ काढा असेल हे संशोधकाने समजून घेतले पाहिजे. थोडक्यात सकारात्मक परीक्षणात लेखामधील विधानांचा खरा अर्थ समजावून घेतला जातो.

● नकारात्मक परीक्षण :

लेखातील मजकूराची विश्वसनीयता ठरविण्यासाठी नकारात्मक परीक्षण महत्वाचे असते. लेखातील विधाने लेखकाने कोणत्या हेतूने केलेली आहेत, अशा विधानांचा संदर्भ, त्यावेळीची परिस्थिती या घटकांची तपासणी या परीक्षणात केली जाते. नकारात्मक परीक्षणात लेखकाच्या हेतूची, प्रामाणिकपणाची तपासणी केली जाते. याचबरोबर केलेली विधाने अचूक आहेत का? नसल्यास त्याची करणे कोणती याही बाबी तपासल्या जातात.

१) लेखकाचा प्रामाणिकपणा : ज्या साधनाचे संशोधक परीक्षण करणार असतो, त्या साधनाच्या

लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची, त्याच्या भोवतालच्या परिस्थितीची, त्याची वैचारिक व बौद्धिक पातळी, त्याची मानसिकता या बाबींची माहिती करून घेणे आवश्यक असते. या माहितीच्या आधारे संशोधकाला संदर्भ साधनांची विश्वसनीयता ठरविण्याचे काम सोपे होते.

२) **लेखकाचा आश्रय** : एखाद्या लेखकास राजाश्रय असल्यास, लेखक शासकीय सेवेत असल्यास किंवा एखाद्या राजकीय पक्षाचा सदस्य असल्यास अशा लेखकाची विधाने व्यक्तिनिष्ठ असण्याची शक्यता असते. कारण त्याच्यावर असलेल्या राजाश्रयामुळे त्याला आपली मते मोकळेपणांनी मांडता येत नाहीत.

३) **धार्मिक प्रभाव** : व्यक्तीवर असलेला धार्मिक प्रभाव त्याच्या लिखाणावरही पडू शकतो. त्यामुळे त्याच्यावर कोणत्या धार्मिक विचाराचा प्रभाव आहे याची माहिती असणे आवश्यक असते. अशा व्यक्तीकडून विनाकारण दुसऱ्या धर्माबद्दल अनुदार धोरण असण्याची शक्यता असते.

४) **लेखकाची सामाजिक पार्श्वभूमी** : लेखक समाजातील कोणत्या वर्गाचा किंवा त्याचा आर्थिक स्तर त्याचा कोणता आहे, किंवा तो कोणत्या सामाजिक गटाचे प्रतिनिधित्व करतो याचाही प्रभाव लिखानावर असू शकतो.

५) **विचारसरणी** : राष्ट्रवादी, बुद्धिवादी, कल्पनावादी, अतिरेकी अशा कोणत्या विचाराचा प्रभाव लेखाकावर आहे हे माहीत असणे आवश्यक असते. कारण या विचारसरणीचे प्रतिबिंब लिखानामध्ये उमटत असते.

६) **लेखकाचा हेतू** : एखादे विधान करण्यामागे लेखकाचा कोणता हेतू आहे हे ही समजून घेणे अपेक्षित असते. अतिशयोक्तीपूर्ण विधान करण्यामागे, प्रौढी मिरविण्यासाठी किंवा आपण ज्याच्या आश्रयास आहे त्याची वाह वाह मिळविण्यासाठी अशी विधाने केलेली आहेत का? यामागे लेखकाचा हेतू काय आहे हे ही तपासवे लागते.

७) **लेखकाची पात्रता** : ज्या लेखकाने कागदपत्रे लिहिली आहेत त्याची पात्रता कोणती? ज्या घटनेचे वर्णन लेखामध्ये केलेले आहे ती घटना त्याने स्वतः जवळून पाहिली, आहे अनुभूवली आहे का? हे तपासवे. यावरून संशोधकाला लेखकाची पात्रता समजून येऊ शकते.

८) **सत्य सांगण्याची क्षमता** : एखादी घटना लेखकाने पाहिली असल्यास त्याचे वर्णन कागदपत्रांमध्ये जशी घडली तसेच असण्याची खात्री देता येत नाही. आपल्या सोयीनुसार त्यातील काही भाग लेखक आपल्या लिखाणातून वगळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. काही वेळा लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिली नसेल, परंतु उत्तम प्रतिभाशक्ती असेल तर त्या घटनेचे वर्णन हुबेहूब करेल, घटना प्रत्यक्ष पाहिल्यासारखे वर्णन करू शकेल. परंतु, असा लेखक सत्याबरोबर असल्या बाबी सुद्धा घुसडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

९) **घटनेचा साक्षीदार** : लेखक घटनेचा प्रत्यक्षदर्शी (Eye Witness) असेल तर घटनेचे वर्णन अचूक होण्याची अशक्यता असते. त्यामध्ये चुका कमी राहतात. त्यामुळे लेखक घटनेचा प्रत्यक्षदर्शी आहे की ऐकीव माहितीच्या आधारे लिखाण केले आहे हे पाहणे आवश्यक ठरते.

१०) लेखनकाळ : घटनेचे वर्णन लेखकाने केव्हा केले आहे यावरही कागदपत्राचे महत्त्व ठरते. घटना घडून गेल्यानंतर बऱ्याच कालावधीनंतर घटनेचे लेखन केले गेले असेल तर, लेखकाला घटनेचे विस्मरण होऊ शकेल. यामुळे घटना, स्थळ, काळ, वेळ, व्यक्ती याबाबत गफलत होऊ शकते. लिखाणकाळ हा घटना घडल्यानंतर लगेचच असेल तर लिखाणाची विश्वासार्हता अधिक असते.

११) लेखकाची अभिरुची : लेखकाची अभिरुची एखाद्या घटनेत नसेल आणि त्या घटनेचे लिखाण त्याने केले असेल तर त्याचे वर्णन तो मनापासून करणार नाही. याच्या बरोबर उलट जर लेखकाला संबंधित विषयाची आवड असेल तर त्या घटनेचे वर्णन तो हुबेहूब करेल.

१२) बौद्धिक क्षमता : एखाद्या घटनेची सत्य माहिती देण्यासाठी लेखकाकडे बौद्धिक क्षमता असावी लागते. कारण विषयाचे ज्ञान नसेल तसा अनुभव नसेल बौद्धिक पात्रता नसेल. तर अशा लेखकांकडून घटनेचे वर्णन चुकीचे होण्याची शक्यता असते.

१३) सत्य सांगण्याची इच्छा : लेखकाकडे सत्य सांगण्याची क्षमता व पात्रता असते पण तरीही तो सांगू शकत नाही. त्याची कारणे म्हणजे सत्य सांगितल्यास हितसंबंधास बाधा पोहचेल, घटनेबद्दल लेखकाच्या मनामध्ये पक्षपात असणे, भाषाशैलीच्या ओघात.

अशाप्रकारे लेखक प्रामाणिक असला तरी त्याच्या कळत नकळत त्याच्या लिखाणात चुका होण्याची शक्यता असते. त्या चुका लक्षात घेऊन संशोधकांनी कागदपत्राचे परीक्षण करावे. मूळ कागदपत्रांचे परीक्षण करताना बहिरंग परीक्षणाद्वारे लेखाचे स्थळ, काळ, लेखक याची निश्चिती करण्यात येते. तर अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून सकारात्मक परीक्षणामध्ये लेखाचा वाच्यार्थ व मूळ अर्थ समजून घेतला जातो. नकारात्मक परीक्षणामध्ये लेखकाची लेख लिहिण्यामागची भूमिका तपासली जाते म्हणजे लेखकाचा प्रामाणिकपणा तपासला जातो.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - ३ :

खालील विधाने योग्य पर्याय निवडून पूर्ण करा.

१. कागदपत्रांचे परीक्षण प्रकारे केले जाते.
अ) दोन ब) तीन क) चार ड) पाच
२. बखरी ज्या काळात लिहिल्या गेल्या त्या काळात मराठी भाषेवर भाषेचा प्रभाव होता.
अ) उर्दू ब) फारशी क) इंग्रजी क)हिंदी
३. इतिहासलेखनामध्ये वृत्तपत्र या संदर्भ साधनाचा साधनामध्ये समावेश होतो.
अ) प्राथमिक ब) दुय्यम क) समकालीन क) अस्सल
४. संशोधन प्रक्रियेमध्ये ही प्रथम पायरी आहे.

- अ) पुराव्यांचे संकलन ब) विषयाची निवड
क) साधनाची क्रमवारी क) मांडणी
५. मध्ये लेखकाची सत्यता तपासून पाहिली जाते.
अ) कालनिर्णय ब) सूची क) बहिरंग परीक्षण क) अंतरंग परीक्षण
६. लेखातील मजकूराची विश्वसनीयता ठरविण्यासाठी परीक्षण महत्वाचे आहे.
अ) सकारात्मक ब) नकारात्मक क) टिकात्मक ड) यापैकी नाही.
७. कागद ज्या काळातील आहे त्या काळातील ज्ञान संशोधकाला असणे आवश्यक आहे.
अ) भाषेचे ब) लोकांचे क) परिस्थितीचे ड) भूगोलाचे
८. ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या परीक्षणाचा हा पहिला टप्पा आहे.
अ) बहिरंग ब) अंतरंग क) सकारात्मक ड) नकारात्मक
९. इतिहासकाराला वैयक्तिक पूर्वग्रह असल्यास इतिहासलेखन बनते.
अ) वस्तुनिष्ठ ब) व्यक्तिनिष्ठ क) एकांगी ड) तर्कसंगत
१०. संशोधन प्रक्रियेमध्ये ही प्रथम पायरी आहे.
अ) कागदपत्रांचे संकलन ब) विषयाची निवड क) मांडणी ड) कालनिर्णय

२.३. सारांश :

इतिहास म्हणजे भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांचा अभ्यास होय. हा भूतकाळ समजण्यासाठी साधनरूपी पुरावा आवश्यक असतो. या इतिहासाच्या पुराव्यांचे म्हणजेच साधनांचे प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने असे विभाजन केले जाते. प्राथमिक साधने हि लिखित व अलिखित अशा दोन्ही स्वरूपाची असतात. या प्राथमिक साधनांना संशोधनामध्ये अव्वल दर्जाची व विश्वसनीय साधने मानली जातात. २१ व्या शतकामध्ये साधनांच्या स्वरूपामध्ये बदल झाला आहे. त्यामुळे इंटरनेट, टेलिव्हिजन, रेडिओ, लघुपट यांचाही वापर साधन म्हणून केला जातो. ऐतिहासिक साधनसामग्रीच्या संकलन पद्धतीचा विचार करताना पहिल्यांदा आपल्याला कोणती पद्धत आवश्यक आहे हे संशोधकांनी ठरविले पाहिजे. प्रत्येक ज्ञानशाखेची सामग्री संकलन पद्धती वेगळी असते. ऐतिहासिक सामग्री गोळा करण्यासाठी साधारणपणे चार पद्धतींचा वापर केला जातो. यामध्ये निरीक्षण किंवा सर्वेक्षण पद्धत, प्रश्नावली, मुलाखत पद्धत व अनुसूची पद्धत यांचा समावेश होतो. या प्रत्येक पद्धतीमध्ये गुणदोष आहेत. त्यामुळे संशोधकाने यापैकी कोणती पद्धत संशोधनासाठी वापरायची हे त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयावर अवलंबून असते. संदर्भ साधनांची जमवाजमव झाल्यानंतर महत्वाचा भाग म्हणजे त्या साधनांचे

परीक्षण होय. हे दोन पद्धतीने केले जाते पहिली पद्धत म्हणजे बहिरंग पद्धत होय. यामध्ये कागदपत्राची विश्वासनीयता तपासण्यात येते तर दुसरी पद्धत म्हणजे अंतरंग पद्धत होय. यामध्ये कागदपत्रातील मजकूरातील सत्यता तपासण्यात येते. एकंदरीत ऐतिहासिक संशोधन प्रक्रियेमध्ये संदर्भ साधनांचे संकलन हा भाग महत्वपूर्ण आहे.

२.४. पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

सर्वेक्षण : समस्येचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेले निरीक्षण.

प्रश्नावली : विशिष्ट समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधितांकडून त्या समस्येबाबत माहिती मिळवण्याच्या हेतूने तयार केलेल्या प्रश्नांच्या मालिकेस प्रश्नावली म्हणतात.

मुलाखत : तोंडी पद्धतीने संदर्भासाधन जमविण्याची पद्धत.

२.५. स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययन प्रश्न : १

१. अ) एकोणिसाव्या	२. ब) प्राथमिक	३. ब) नभोवाणी
४. ब) इंटरनेट	५. क) टी.व्ही.	६. ब) कार्बन १४ पद्धत
७. ब) अविनाशी	८. ड) तांबे	९. ब) भूगोल व इतिहास
१०. ब) दुय्यम		

● स्वयं अध्ययन प्रश्न : २

१. अ) सर्वेक्षण	२. ब) मुलाखत देणाऱ्याच्या	३. क) अर्वाचीन
४. क) साचेबंद	५. अ) संस्थात्मक सर्वेक्षण अनुसूची	
६. अ) संरचित निरीक्षण पद्धत	७. ब) मुलाखत देणारा	८. ब) कौशल्य व अनुभव
९. ब) दोन	१०. अ) सामाजिक संशोधन	

● स्वयं अध्ययन प्रश्न : ३

१. अ) दोन	२. ब) फारशी	३. ब) दुय्यम
४. ब) विषयाची निवड	५. क) बहिरंग परीक्षण	६. ब) नकारात्मक
७. अ) भाषेचे	८. अ) बहिरंग	९. ब) व्यक्तिनिष्ठ
१०. ब) विषयाची निवड		

२.६. सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. संदर्भ साधन म्हणजे काय? त्याचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
२. प्राथमिक संदर्भ साधनांची माहिती द्या.
३. दुय्यम संदर्भ साधन म्हणजे काय? त्याची माहिती द्या.
४. आधुनिक संदर्भ साधनांचे वर्गीकरण करा.
५. सर्वेक्षण पद्धत म्हणजे काय त्याची माहिती द्या.
६. मुलाखत पद्धत म्हणजे काय? व त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.
७. संदर्भ साधनांचे चिकित्सक परीक्षण करा.

ब) टिपा लिहा.

१. समकालीन कागदपत्रे
२. बखर
३. आकाशवाणी
४. निरीक्षण/सर्वेक्षण पद्धत
५. प्रश्नावली
६. मुलाखत पद्धत
७. अनुसूची
८. नकारात्मक परीक्षण

२.७ संदर्भ ग्रंथ :

१. कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २००४
२. सरदेसाई, बी.एन., इतिहासलेखनपद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००५
३. शिंदे, सुखदेव, मासाळ धनाजी, देशमुख राजेंद्र, इतिहासलेखनशास्त्राची तोंडओळख व इतिहासाची उपयोगिता, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद २०१५
४. सातभाई, श्रीनिवास, इतिहासलेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद २०११
५. गाठाळ, एस.एस., कैलाश पब्लिशर्स, औरंगाबाद २०११.

इतिहासाचे लेखन प्रक्रिया व सादरीकरण

अनुक्रमणिका :

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या (Steps of Historical Research)

३.२.२ साधनांचे विश्लेषण आणि अर्थ (Data Analysis and Interpretation)

३.२.३ सादरीकरण (Presentation)

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

३.४ स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.५ सारांश

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

३.० उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला खालील बाबी समजून येतील.

१. ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्यांची माहिती मिळेल.
२. संशोधनामध्ये साधनांचे विश्लेषण आणि त्याचा अन्वयार्थ कसा लावतात हे समजेल.
३. इतिहास संशोधनामध्ये सादरीकरण कसे करतात हे सांगता येईल.

३.१ प्रस्तावना :

इतिहास म्हटले की, आपल्या डोळ्यासमोर येतो तो म्हणजे भूतकाळ. भूतकाळात घडून गेलेल्या घटना या इतिहासलेखन प्रक्रियेचा आत्मा असतो. एकोणिसाव्या शतकात इतिहास लेखनाला गती प्राप्त झाली. केंब्रिज

विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक जे. बी. ब्युरी यांनी १९०३ साली आपल्या भाषणात प्रथमच इतिहास हे शास्त्र आहे, याखेरीज दुसरे काही नाही (History is a science ; no less no more) असे धाडसी विधान केले. शास्त्राला जे नियम असतात तेच नियम इतिहासाला असतात. त्यामुळे इतिहास या विषयाला शास्त्र मानले पाहिजे असे त्यांनी ठामपणे सांगितले. त्यानंतर यावर अनुकूल- प्रतिकूल अशा प्रतिक्रिया उमटल्या. इतिहास हे शास्त्र मानले तर शास्त्रीय ज्ञान हे पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे असते, म्हणून एकोणिसाव्या शतकापासून इतिहासात वस्तुनिष्ठतेला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

इतिहास लेखनाची व्याख्या करताना कॉलिन्स या विद्वानाने म्हटले आहे की, इतिहासाचे लिखाण, इतिहासलेखन पद्धतीचा विकास, इतिहासातील संशोधन व विकास आणि संदर्भ साहित्य म्हणजेच इतिहासलेखन होय. इतिहास लेखक पुराव्यांच्या आधारे इतिहासाची मांडणी करत असतो. इतिहासलेखन करीत असताना गतकाळ जाणून घेणे आवश्यक असते. इतिहास जाणून घेताना त्यास पद्धतीशास्त्राचा निकष लावावा लागतो व त्याप्रमाणे इतिहासलेखन प्रक्रिया राबवावी लागते.

● इतिहास संशोधन म्हणजे काय? :

गतकालीन घटनांची पद्धतशीरपणे तपासणी करण्याची प्रक्रिया म्हणजे इतिहास संशोधन होय. इतिहास विषयाला सामाजिक शास्त्राचा दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर 'इतिहास संशोधन' ही संकल्पना रूढ झाली. इतिहासामध्ये कागदपत्रे व पुराव्यांच्या आधारे प्रचलित ज्ञानामध्ये भर टाकून एखाद्या प्रश्नावर नवीन प्रकाश टाकला जातो. बऱ्याच वेळा संशोधकाला जुन्या कागदपत्रांचा शोध घेऊन इतिहासातील बदलत्या काळासंदर्भातील संदर्भ शोधून त्याचा नवा अर्थ लावावा लागतो. म्हणून बर्ग व ल्यूर यांनी इतिहास संशोधनाचा अर्थ सांगताना म्हटले आहे की, 'इतिहास लेखनातील जटिल बारकावे, अर्थ, घटना आणि भूतकाळातील कल्पना ज्यामुळे वर्तमानकाळाला प्रभावित केले जाते. त्यादृष्टीने कल्पनापूर्वक, पद्धतशीरपणे मांडणी करण्याचा केलेला प्रयत्न होय.' इतिहास संशोधन ही एक सतत चालत राहणारी प्रक्रिया आहे. जोपर्यंत मानवाला संपूर्ण भूतकाळ स्पष्टपणे पुराव्यांच्या आधारे लिहिता येणार नाही. तोपर्यंत संशोधन प्रक्रिया चालूच राहणार आहे. काळ हा थांबलेला नाही. त्यामुळे आजचा वर्तमान हा उद्याचा भूतकाळ असतो आणि तो भूतकाळ इतिहास संशोधकाला अभ्यासावा लागतो. संशोधन कार्याला सुरुवात करताना संशोधकाला स्वतःलाच अनेक प्रश्न विचारावे लागतात. त्यामध्ये संशोधन विषयाची निवड कशी व कोणत्या दृष्टिकोनातून करावयाची? त्यासाठी कोणती संदर्भ साधने वापरावी? ती कोठून उपलब्ध होतील? साधनांचे संकलन कसे करावे? संशोधनासाठी कोणत्या पद्धतीचा वापर करावा? या व अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधल्यानंतर इतिहासलेखन प्रक्रियेची माहिती घ्यावी लागते. संशोधन प्रक्रियेची माहिती घेतल्यामुळे इतिहास कसा लिहावा? हे आपणाला समजते. या ऐतिहासिक संशोधन प्रक्रियेच्या पायऱ्या (टप्पे) पुढीलप्रमाणे आहेत. तत्पुर्वी इतिहास संशोधकाकडे संशोधन करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गुणांची माहिती घ्यावी लागेल.

● संशोधकाचे गुण :

संशोधन ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये संशोधकाला महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडावी

लागते. संशोधन करीत असताना संशोधकाच्या अंगी काही उपजत गुण असणे अपेक्षित असते. त्यास कष्ट करण्याची मानसिकता ठेवावी लागते. संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयात संशोधकाला रुची असली पाहिजे. निवडलेल्या विषयावर संशोधन करीत असताना कितीही कष्ट पडले तरी ते आनंदाने सहन करण्याची क्षमता त्याच्याकडे असली पाहिजे. बऱ्याच वेळा संदर्भ साधने मिळवण्यासाठी अडचणी येत असतात. दुर्मिळ संदर्भ साधने उपलब्ध होत नाहीत अशावेळी निराश न होता ती साधने मिळविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. संशोधन ही प्रक्रिया समाजासाठी हितकारक असल्याने संशोधकाने आपल्या अंगी नम्रता, शालीनता, धीरगंभीरपणा, संयम व शांतता बाळगणे अत्यावश्यक असते. तरच संशोधनाचे निश्चित ध्येय पूर्णत्वास जाते. नवीन ज्ञान मिळवण्याची तीव्र इच्छाशक्ती व जिज्ञासा संशोधकाकडे असायला हवी. विषयासंबंधीची नवनवीन संदर्भ साधने शोधणे जिज्ञासेमुळेच शक्य होते.

संशोधन ही प्रक्रिया वेळखाऊ असल्याने संशोधकाला शारीरिक व बौद्धिक परिश्रम करण्याची तयारी ठेवावी लागते. कोणत्याही घटनेचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्या घटनेचे तर्कसुसंगत विवेचन करता आले पाहिजे. पुरावे निवडत असताना नेमके आणि आवश्यक तेवढेच पुरावे निवडण्याचा निर्णय संशोधकास घ्यावा लागतो, तो निर्णय घेण्याची क्षमता त्याच्याकडे असली पाहिजे. संकलित केलेल्या संदर्भ साधनांची सुसंगतवार अशी मांडणी केली तरच लेखन प्रभावी ठरते. संशोधकाच्या अंगी असणारा सत्यनिष्ठा हा एक महत्त्वाचा गुण मानला जातो. घटनेतील सत्य शोधत असताना त्या घटनेकडे भावनाविवश अथवा आपुलकीच्या दृष्टीने पाहू नये तर त्या घटनेकडे तटस्थपणे पाहून सत्यता पडताळली पाहिजे. या गुणांशिवाय इतरही काही गुण संशोधकाकडे असणे आवश्यक आहे ते पुढीलप्रमाणे-

१. लिखाणात व्यक्तिनिष्ठता आणू नये.
२. लिखाणात वस्तुनिष्ठता आणावी.
३. लिखाण वाचकांपुढे प्रभावीपणे मांडण्यासाठी कल्पनाशक्ती, सृजनशीलता व प्रतिभेचा वापर करावा.
४. संशोधनाची भाषा सरळ, साधी व सोपी असावी.
५. लिखाणामध्ये वाक्य छोटी-छोटी असावीत व त्यामध्ये अर्थपूर्ण शब्दांचा समावेश असावा.
६. लिखाणामध्ये टोकाची टीका करू नये.
७. लिखाण तर्कशुद्ध पातळीवर टिकाव धरणारे असावे.

वर दिलेल्या या सर्व गुणांनी संशोधक जर परिपूर्ण असेल तर हे संशोधन पूर्णत्वास जाऊ शकते. अशा संशोधनाचा समाजासाठी उपयोग होतो.

३.२ विषय विवेचन :

३.२.१ ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या (टप्पे) (Steps of Historical Research) :

इतिहासलेखन प्रक्रियेमध्ये इतिहास लिहिण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या/टप्पे माहीत असणे

आवश्यक आहे. यामुळे आपणाला इतिहास कसा लिहावा? हे समजते. ऐतिहासिक संशोधनाच्या पायऱ्या/ टप्पे खालीलप्रमाणे -

१. विषयाची निवड (Selection of Topic) :

इतिहास संशोधनातील पहिली पायरी म्हणजे विषयाची निवड होय. संशोधनासाठी विषयाची निवड करित असताना संशोधकाला विषयाच्या अनुषंगाने संदर्भ साधनांचे वाचन करावे लागते. बऱ्याच वेळा एखादा विषय आवडला म्हणून त्याची लगेच(गडबडीने) विषयाची निवड करणे हे संशोधनामध्ये अविवेकीपणाचे ठरू शकते. कारण आवडलेल्या विषयावर पूर्वी संशोधन झालेले असू शकतो किंवा त्याची संदर्भ साधने मिळणे कठीण असते. त्यामुळे विषयाची निवड करित असताना आपणाला काही मूलभूत गोष्टी लक्षात ठेवणे गरजेचे असते.

अ) संशोधनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी इतिहासातील संदर्भ साधनांचे अध्ययन करता - करता संशोधकाच्या मनामध्ये काही विषय घोळत असतात. त्या विषयातील कोणता विषय संशोधनासाठी योग्य ठरेल? याचा विचार संशोधकाने केला पाहिजे. त्या विषयावर पूर्वी संशोधन झालेले आहे काय? त्या विषयाचा अभ्यास आपणाला परिपूर्णरित्या करता येईल काय? त्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे आपणास उपलब्ध होतील का? याचा साकल्याने विचार करून विषयाची निवड करणे शहाणपणाचे ठरते. जर संशोधकाला आपला विषय योग्य प्रकारे निवडता आला नाही तर त्या विषयास संशोधक परिपूर्ण न्याय देऊ शकत नाही. याचा परिणाम म्हणून संशोधकाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

ब) संशोधकाने विषय निवडताना चार मुद्दे हे लक्षात ठेवले पाहिजेत. १) निवडलेल्या विषयात आपणाला रुची आहे का? २) त्या विषयाशी संबंधित कागदपत्रांची उपलब्धता होईल काय? ३) मुद्दा उपलब्ध असणारी कागदपत्रे मिळवणे आपल्या आवाक्यातील गोष्ट आहे का? आणि ४) जर आपण या विषयावर संशोधन पूर्ण केले तर ते नाविन्यपूर्ण असेल का? या प्रश्नांची उत्तरे आपणास समाधानकारक मिळाली तरच आपणास संशोधन करण्यामध्ये काही अडचण भासणार नाही.

क) संशोधकाने जो विषय संशोधनासाठी निवडलेला असेल. त्या विषयाशी संबंधित कागदपत्रे ज्या भाषेत उपलब्ध आहेत, ती भाषा संशोधकाला अवगत असणे आवश्यक ठरते. उदा. मराठा कालखंडातील बहुतांशी कागदपत्रे उर्दू, फारशी, मोडी आणि मराठी भाषेत आहेत. जर मराठा कालखंडातील विषय निवडायचा असेल तर किमान या भाषा अथवा लिप्यांचे ज्ञान असल्याशिवाय आपणाला संशोधन पूर्ण करता येत नाही. त्यासाठी संशोधन विषयाची निवड अतिशय काळजीपूर्वक करावी.

ड) आपण निवडलेल्या संशोधन विषयातून नाविन्यपूर्ण, मूलभूत आणि ज्ञानात भर टाकणारे संशोधन होणार आहे का? याचाही विचार विषयाची निवड करताना केला पाहिजे.

एकूणच संशोधन विषयाची निवड करित असताना वरील बाबी आपण लक्षात घेतल्यास संशोधनाची वाटचाल सुकर होते. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी संशोधन करित असताना शक्यतो स्थानिक विषय निवडीवर

भर दिला पाहिजे. जेणेकरून सभोवतालच्या परिसराचे सूक्ष्म निरीक्षण करून परिसरातील ऐतिहासिक वास्तू, किल्ले, वाडे, मंदिरे, मशिदी, चर्च इत्यादींचा अभ्यास करता येईल.

२. पूर्व संशोधनाचा (साहित्य) आढावा (Review of Literature) :

संशोधन विषय निवडत असताना संशोधकाला विषयासंबंधी पूर्वी झालेल्या संशोधनाची माहिती असणे गरजेचे असते. त्यासाठी संशोधनपर प्रबंध, संदर्भग्रंथ, संशोधन पत्रिका यांचे वाचन करावे लागते. संशोधन विषय निश्चित करत असताना संशोधक जेवढे जास्त पूर्व वाचन करेल तेवढे त्याचे संशोधन उत्तम दर्जाचे होण्यास मदत होते. आपल्या संशोधन विषयाची निवड निश्चिती झाल्यानंतर आत्तापर्यंत त्यासंदर्भात जे संशोधन झालेले आहे ते तपासणे व त्याचा आढावा घेणे नितांत आवश्यक असते. सदर विषयासंदर्भात विविध विद्यापीठांमधून कोणते संशोधन झालेले आहे अथवा चालू आहे याची माहिती घेणेही आवश्यक ठरते. अलीकडे शोधगंगासारख्या (Shodhganga) वेबसाईटवर बहुतांश विद्यापीठांमधील आपल्या विषयाचे शोधप्रबंध मिळतात त्याचाही उपयोग होतो. यामुळे आपणाला आपण निवडलेल्या संशोधन विषयाचा आवाका ठरविणे फायद्याचे होते. शिवाय आपणाला कोणत्या दृष्टिकोनातून संशोधन करावयाचे आहे हेही समजते.

३. गृहीतकांची मांडणी (Hypothesis) :

गृहीतके म्हणजे संशोधनाविषयी केलेले तात्पुरते पूर्वानुमान होय. गृहीतके या शब्दाला इंग्रजीमध्ये Hypothesis असेही म्हणतात. संशोधनाच्या सुरुवातीलाच इतर सामाजिकशास्त्रांप्रमाणे इतिहास संशोधनातही गृहीतकांची मांडणी करून त्याला अनुसरून विचार करावा लागतो. विषय निवडीच्या वेळी संशोधकाकडे असणाऱ्या ज्ञानावरच आधारित गृहीतकाची मांडणी केली जाते. त्यामुळे संशोधनाअंती अशी गृहीतके खरी किंवा खोटी ठरू शकतात. गुड अँड हॅट हे आपल्या 'मॅथड इन सोशल रिसर्च' या ग्रंथात म्हणतात, गृहीतकृत्याच्या मांडणीशिवाय होणारे सामाजिकशास्त्रातील संशोधन दिशाहीन ठरते. गृहीतकांमुळे संशोधनाला दिशा मिळते. संशोधनामध्ये निष्कर्ष काढण्यास मदत होते. म्हणून गृहीतकांना संशोधनाचा मुख्य आधार मानले जाते. संशोधकांनी संशोधनापूर्वी ठरवलेली, गृहीत धरलेली मते अथवा गृहीतके संशोधनांती खोटी ठरली तर त्यांची मांडणी इतिहासात होत नसते. कारण इतिहासाला सत्यांचा अंश असणे अभिप्रेत असते. गृहीतके गृहीत धरली तरी संशोधकाने त्याविषयी पुर्वग्रह धरणे संयुक्तीक नाही.

४. संशोधन आराखडा (Design of Research) :

संशोधनाचा विषय निश्चित केल्यानंतर व निवडलेल्या विषयाच्या संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतल्यानंतर संशोधनाचा आराखडा तयार केला जातो. निवडलेल्या संशोधन विषयाची आपण कशी मांडणी करणार आहोत ही सांगणारी रूपरेषा म्हणजेच संशोधन आराखडा होय अशी ढोबळपणे संशोधन आराखड्याची व्याख्या करता येते. या आराखड्यामुळे संशोधनाची पुढची दिशा स्पष्ट होते. संशोधन विषय निश्चित झाल्यानंतर त्या विषयाच्या अनुषंगाने अनेक संदर्भ ग्रंथांचे वाचन करावे लागते. हे वाचन करीत असतानाच विषयाशी संबंधित असणाऱ्या ग्रंथाची यादी बनवली जाते. अशा संदर्भ ग्रंथांमधून टिपणही काढली जातात. या सर्व

प्रक्रियेतून संशोधक चिंतन, मनन करून संशोधनाची रूपरेषा तयार करतो. ही रूपरेषा संशोधन कोणत्या स्वरूपाचे आहे? यावर अवलंबून असते. संशोधनाचा विषय कोणत्या कालखंडातील आहे? तसेच तो राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अथवा अन्य प्रकारचा आहे. त्यानुसार माहिती संकलित करण्यासाठी आपण प्रश्नावली, सर्वेक्षण, मुलाखती किंवा इतर कोणत्या पद्धतीचा वापर करणार आहोत याची स्पष्ट कल्पना आराखड्यातून यावी लागते. संशोधन करण्यापूर्वी संशोधन विषयाच्या प्रकरणाची रूपरेषा तयार करावी लागते. तसेच प्रकरणांची संख्या मर्यादित असणे ही आवश्यक असते. संशोधन आराखड्यात मुख्यशीर्षक व उपशीर्षक यांना खूप महत्वाचे स्थान आहे. परंतु अशी शीर्षके ही संक्षिप्त स्वरूपात दिलेली असावीत. ती लांबलचक अथवा मोठी नसावीत.

संशोधन आराखड्यामुळे संशोधनामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांची कल्पना येते. त्यावर मार्ग काढणे ही सोपे जाते. म्हणूनच संशोधन आराखड्याला संशोधन विषयाची 'ब्लू प्रिंट' असे म्हटले जाते. संशोधन आराखडा पूर्ण केल्यानंतर संशोधकाने तो आराखडा तपासून पाहून तो बरोबर असल्याची खात्री केली पाहिजे. यामुळे आराखड्यातील असंदिग्धता निघून जाऊन अचूक अशाप्रकारचा आराखडा तयार होईल.

५. कागदपत्रांचे संघटन व व्यवस्थापन :

संशोधन विषय निश्चिती नंतर त्या विषयासंबंधी विस्ताराने वाचन केले जाते. संशोधनासाठी आवश्यक पुरावे गोळा करण्यासाठी पुरावे कोणत्या ठिकाणी उपलब्ध आहेत याची माहिती घ्यावी लागते. पुराव्यांची (साधनांची) उपलब्धता निवडलेल्या विषयावर अवलंबून असते. काळाच्या ओघात काही पुरावे नष्ट होतात किंवा अनेक ठिकाणी विस्कळीत व विखुरलेल्या स्वरूपात असतात. बऱ्याच वेळेला जे पुरावे हाती लागतात त्याची विश्वासार्हता तपासणे आवश्यक असते. कागदपत्रांचे संघटन हे विषयाची मांडणी कशा पद्धतीने व कोणत्या दृष्टिकोनातून करावयाची आहे यावर अवलंबून असते. कागदपत्राची जुळणी करताना मिळालेल्या कागदपत्रांमध्ये ऐतिहासिक वस्तुनिष्ठता शोधावी लागते. अशा वस्तुनिष्ठ पुराव्याच्या आधारे संशोधकाने विषयाची मांडणी करणे गरजेचे असते.

कागदपत्रांचे संघटन करीत असताना जर निवडलेला संशोधन विषय ऐतिहासिक वास्तूविषयी असेल तर त्या वास्तुसंबंधी असलेल्या लिखित पुराव्यांचा अथवा प्रकाशीत साहित्याचा आधार घ्यावा लागतो. प्रत्यक्ष वास्तू पाहून तिची मोजमापे घेणे, सूक्ष्म निरीक्षण करणे, आवश्यक त्या ठिकाणी रेखाटणे, फोटोग्राफ व छायाचित्रण घेणे या घटकांनाही प्राधान्य द्यावे लागते. संशोधन विषय जर अलीकडील असेल तर संशोधन विषयासंबंधी तज्ञ व्यक्तींच्या मुलाखती, सर्वेक्षण, प्रश्नावली याचाही वापर करावा लागतो. हे सर्व केल्यानंतर संकलित झालेल्या माहितीचे योग्य व्यवस्थापन करून ती माहिती आपल्या शब्दांत संशोधनामध्ये उतरविणे अतिशय महत्वाचे असते. तसेच एखाद्या अभ्यासकाचा तर्कशुद्ध विवेचन असणारा उतारा आपणाला संशोधनामध्ये घ्यावयाचा असेल तर तो उतारा अवतरण चिन्हामध्ये टाकून त्याचा संदर्भ पान क्रमांकासहीत नोंदवणे गरजेचे असते, अशा नोंदी प्रबंधामध्ये तळटिपेच्या स्वरूपात द्याव्या लागतात.

६. साधनांचे वर्गीकरण :

इतिहासलेखनामध्ये साधन अथवा पुराव्यांना खूप महत्वाचे स्थान आहे. साधनांना इतिहास लेखनाचा आत्मा ही मानले जाते. कारण साधनांशिवाय इतिहास लेखन पूर्णत्वाला जाऊ शकत नाही. मानवाच्या हजारो वर्षांच्या वाटचालीत विविध कालखंडात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात साधनांची निर्मिती झाली. त्यामध्ये वस्तू, घटना, कागदपत्रे अशा स्वरूपात साधने उपलब्ध होऊ लागली. इतिहासलेखन प्रक्रियेमध्ये घटना आणि पुरावा यांना महत्वाचे स्थान आहे. भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनेचे वर्णन करण्यासाठी इतिहास व घटना या दोन्हींचा सहसंबंध असावा लागतो. इतिहासाच्या साधनांची अभ्यासकांच्या सोयीसाठी स्थूलरूपाने वर्गवारी केली जाते. त्यास साधनांचे वर्गीकरण असेही म्हटले जाते. असे वर्गीकरण केल्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास करणे, त्याचबरोबर साधनांचा उपयोग करून त्याआधारे वस्तुनिष्ठ इतिहास लेखन करणे शक्य होते. साधनांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने दोन प्रकारात केले जाते.

● प्राथमिक साधने :

प्रत्यक्ष घटना घडत असताना अथवा घटना घडून गेल्यानंतर लगेच जी कागदपत्रे तयार होतात त्यास 'प्राथमिक साधने' असे म्हणतात. अशा प्राथमिक साधनांना 'मूळ साधने' म्हणूनही ओळखले जाते. प्राथमिक साधनाबाबत प्रा. कार्ल गुस्तावन म्हणतात, फक्त एकाच ठिकाणी सापडणारी, त्याशिवाय कुठेही न सापडणारी, मूळ स्वरूपातील, ज्यामध्ये कोणताही बदल झालेला नसतो व त्यावर कोणतीही प्रक्रिया झालेली नसते. अशी समकालीन कागदपत्रे म्हणजेच प्राथमिक साधने होय. या प्राथमिक साधनांचे लिखित व अलिखित असे दोन प्रकार पडतात. प्राथमिक साधनांमुळे इतिहासलेखनाला विश्वसनीय अशी माहिती मिळते. त्याचबरोबर घटना घडत असताना ती साधने निर्माण झाल्यामुळे त्यांची विश्वसनीयता वाढलेली असते. साधनांमध्ये काल्पनिक कथा व विपर्यास याला फाटा मिळालेला असतो. अशा प्राथमिक साधनांमध्ये शिलालेख व ताम्रपट येतात. ज्यांच्यामध्ये एकदा लिहिल्यानंतर खाडाखोड अथवा दुरुस्ती करता येत नाही. यामुळे त्यास प्राथमिक साधन म्हणून महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. धार्मिक, लौकिक, ललित, प्रवासवर्णने अशा साधनांचा लिखित साधनांमध्ये समावेश होतो. तसेच मध्ययुगातील तह, करार, कैफियती, खाजगी पत्रे, धार्मिक संस्था, जमाखर्च, राजांचे आदेश इत्यादी साधने लिखित साधनांमध्ये येतात. आधुनिक कालखंडात ध्वनीफिती, छायाचित्रे, चित्रफिती यांच्या आधारे घडून गेलेल्या घटनांची माहिती घेता येते.

● दुय्यम साधने :

इतिहास संशोधनामध्ये प्राथमिक साधनाइतकेच दुय्यम साधनांना महत्वाचे स्थान आहे. मुख्यत्वेकरून दुय्यम साधने ही प्राथमिक साधनांच्या आधारावर लिहिलेली असतात. ही साधने छापील स्वरूपात प्रकाशित झालेली असतात. इ. एच. कार दुय्यम साधनांची व्याख्या करताना म्हणतात, साधनकर्त्याने घटना पाहिलेली नसते, पण घटना घडून गेल्यानंतर कधीतरी प्राथमिक साधनांच्या आधारे त्या घटनेविषयी लिहिलेले असते. ती साधने म्हणजे दुय्यम साधने होय. दुय्यम साधने प्रामुख्याने लिखित स्वरूपात उपलब्ध असल्यामुळे धार्मिक ग्रंथ, सरकारी कागदपत्रे, प्रवासवर्णने, प्रकाशित ग्रंथ, बखरी, तवारिखा, चरित्र ग्रंथ, व्यक्तिगत केलेले व्यवहार अशी

अनेक प्रकारची कागदपत्रे आपणाला संशोधनासाठी उपलब्ध होत असतात. कित्येकदा प्राथमिक दर्जाची साधने संशोधनासाठी उपलब्ध झाली नाहीत तर दुय्यम दर्जाची नोंदही महत्त्वपूर्ण ठरते. परंतु अशा नोंदी घेत असताना दुय्यम साधनांमधील वस्तुनिष्ठता तपासणे महत्त्वाचे असते. कारण घटना घडून गेल्यानंतर ऐकीव माहितीवर दुय्यम साधने लिहिलेली असतात.

वरील प्राथमिक व दुय्यम साधनांशिवाय संशोधकाला आधुनिक साधनांचाही आधार घ्यावा लागतो. आधुनिक काळात इतिहास लेखनाचे विविध प्रकार करण्यात आले. या अनुषंगाने कागदपत्र गोळा करण्याचे स्वरूपही बदलले. आधुनिक काळाची वाटचाल शोधताना पुराभिलेखागारातील कागदपत्रे, शासकीय दस्तावेज, ऐतिहासिक व्यक्तीचे खाजगी पत्रव्यवहार, आत्मचरित्रे, चरित्रे, समित्यांचे अहवाल, भाषणसंग्रह, जनगणना अहवाल, आर्थिक व्यवहारासंबंधीची कागदपत्रे, रोजनिशी, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, गॅजेट्स, संशोधन पत्रिका, सर्वेक्षणाचे अहवाल, इंटरनेट, वेबसाईट, ध्वनिफिती, व्हिडीओ कॅसेट, प्रत्यक्ष मुलाखती इत्यादींचा समावेश होतो. आधुनिक काळात साधनांचे स्वरूप हे वेगळे असल्याकारणाने त्याची वर्गवारी ही वेगळीच करावी लागते.

७. कागदपत्राचे परीक्षण :

मूळ साधनांची सत्यता पडताळून पाहणे म्हणजेच कागदपत्रांचे परीक्षण करणे होय. संशोधनासाठी आवश्यक असणारी साधने संकलित केल्यानंतर अशा साधनांचे परीक्षण करणे म्हणजेच साधनांची सत्यता शोधणे आवश्यक असते. साधनांचे परीक्षण करित असताना प्रत्यक्ष निरीक्षणाला वाव नसतो. कारण इतिहासकार हा वर्तमान काळात संशोधन करित असतो तर संशोधनाचा विषय आणि त्या विषयातील घटना या कित्येक वर्षे अगोदर म्हणजे भूतकाळात घडलेल्या असतात. त्यामुळे ती घटना पुन्हा घडविता येत नाही. म्हणून इतिहासकाराला साधनांची यथार्थ माहिती मिळवण्यासाठी साधनांचे परीक्षण किंवा चिकित्सा करावी लागते. साधनांच्या सत्यतेवरच मिळणाऱ्या माहितीची सत्यता अवलंबून असते. म्हणून साधने काळजीपूर्वक तपासली पाहिजेत. परीक्षण प्रक्रियेशिवाय मिळालेल्या माहितीला साधन म्हणता येत नाही. याबाबत प्रोफेसर बी. शेख अली आपल्या 'History it's Theory and Method' या ग्रंथात म्हणतात की, संशोधन ही एक प्रक्रिया आहे. यामध्ये कागदपत्रांचे परीक्षण केले जाते. ज्याप्रमाणे एखादा डॉक्टर मानवी शरीराची चिरफाड करून त्यातील असाधारण असा भाग काढून टाकतो. त्याप्रमाणे इतिहासकार परीक्षणाच्या आधारे पुराव्यातील दोष काढून टाकतो. परीक्षणाचा मुख्य हेतू हाच असतो की आपल्या लेखनातील चुका टाळणे व सत्य जाणून घेणे. प्रोफेसर शेख अली यांच्या वरील मतानुसार इतिहासकार अथवा संशोधकाला परीक्षणामुळे उपलब्ध पुराव्यामधील दोष टाळून राहिलेल्या सत्य माहितीचा वापर संशोधनामध्ये करता येईल. कागदपत्रांचे परीक्षण अथवा चिकित्साचे चे दोन प्रकार पडतात-

अ) बाह्य अथवा बहिरंग परीक्षण (External Criticism) :

परीक्षण प्रक्रियेतील बाह्य अथवा बहिरंग परीक्षण हा पहिला टप्पा समजला जातो. प्राप्त माहितीच्या प्रामाण्याचा (सत्याचा) शोध घेण्याच्या चिकित्सेला बाह्य परीक्षण असे म्हणतात. मिळालेली कागदपत्रे, अवशेष

अधिकृत आहेत की अनधिकृत आहेत? अस्सल आहेत की नकली आहेत? कागदपत्रांचा लेखक, त्याचा कालखंड, कागदपत्र लिहिलेली लिपी, भाषाशैली, हस्ताक्षर या आधारे बाह्य परीक्षण केले जाते. तसेच लिहीण्यासाठी वापरलेली शाही, कागदाचा रंग, धातु, इतर वस्तू यांचा विविध शास्त्रांचा आधार घेऊन शोध घ्यावा लागतो. बाह्य परीक्षणाचा हेतू सत्याची प्रस्थापना करणे हा आहे. निव्वळ खोटेपणा शोधणे हा नाही. अशा परीक्षणामुळे माहितीतील फसवेपणा दूर होतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या बखरीचे परीक्षण करावयाचे झाल्यास इतिहासकाराला निश्चित अशा कोणत्या गोष्टी पाहाव्या लागतील? तर त्यामध्ये असे सांगता येईल की, बखर अस्सल आहे काय? बखरीचा लेखक तोच आहे काय? बखरीचा कालखंड व निश्चित ठिकाण तेच आहे का? तसेच इतर सहाय्यकारी शास्त्रांची मदत घेऊन बखरीसाठी वापरण्यात आलेला कागद, लिखाणाची शाई, लिपी इत्यादी गोष्टी अचूक तपासाव्या लागतील. त्यानंतरच इतिहासकाराला बखरीचा वापर साधन म्हणून करता येईल.

ब) अंतर्गत अथवा अंतरंग परीक्षण (Internal Criticism) :

अंतर्गत अथवा अंतरंग परीक्षणाला परीक्षण प्रक्रियेतील दुसरा टप्पा मानले जाते. बाह्य परीक्षणापेक्षा अंतर्गत परीक्षणाला संशोधनामध्ये अधिक महत्वाचे स्थान आहे. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे कागदपत्रांचा लेखक, काळ व स्थळ या बाह्य परीक्षणाची माहिती घेतल्यानंतर सदर कागदपत्राच्या आतील आशय खरा आहे का? हे अंतर्गत परीक्षणामध्ये तपासावे लागते, यावरच संशोधनाचा पाया आधारलेला असतो. मिळालेली माहिती अथवा कागदपत्राची गुणवत्ता तपासणे हाच या परीक्षणाचा मुख्य हेतू असतो. याबाबत डॉ. के. एन. चिटणीस म्हणतात, आंतरिक परीक्षणाचा हेतू कागदपत्रांमध्ये आत शिरून त्यांचे विश्लेषण करणे व शेवटी सत्य घटना जगापुढे आणणे हाच असतो. अंतर्गत परीक्षणाचे सकारात्मक (वास्तववादी) परीक्षण (Positive Criticism) आणि नकारात्मक परीक्षण (Negative Criticism) असे दोन भाग पडतात.

सकारात्मक (वास्तववादी) परीक्षणामध्ये लेखकाचे म्हणणे काय आहे हे समजून घेतले जाते. पण त्यासाठी इतिहासकाराला भाषेचे चांगले ज्ञान असणे आवश्यक असते. कागदपत्राचा लेखक जे काही म्हणत असतो त्यामागची त्यांची भूमिका काय आहे, हे इतिहासकाराने जाणून घेतले पाहिजे. यासाठी त्याने कागदपत्राच्या भाषेची चिकित्सा केली पाहिजे. त्यासाठी गरज भासल्यास शब्दकोशाचा ही वापर केला पाहिजे. उदाहरणार्थ भाषेच्या उत्क्रांती अवस्थेतील प्रारंभीचे शब्द, समाजाची बोलीभाषा, लेखकाची भाषाशैली इत्यादी बाबी इतिहासकाराने जाणून घेतल्या तर त्याचा अर्थ कळेल.

नकारात्मक परीक्षणाला इतिहासलेखन शास्त्रात उच्च प्रकारचे परीक्षण (Higher Criticism) असेही म्हणतात. नकारात्मक परीक्षणामध्ये संकलित कागदपत्रांमधील प्रत्येक कागदपत्र हे खोटे आहे असे मानून त्यावर पद्धतशीर संशय घेऊनच सत्याचा शोध घेतला जातो. इतिहासकाराने शक्य असणाऱ्या प्रत्येक ठिकाणी संशय व्यक्त केला पाहिजे. जोपर्यंत योग्य पुरावा मिळत नाही तोपर्यंत प्रत्येक विधानाबाबत शंका घेतली पाहिजे हा नकारात्मक परीक्षणाचा मुख्य हेतू असतो. त्यासाठी इतिहासकाराने लेखकाची पात्रता, लेखकांमध्ये सत्य सांगण्याची पात्रता आहे का? त्याने केलेल्या निवेदनात तंतोतंतपणा आणि खरेपणा आहे काय? त्याची

वैचारिक पार्श्वभूमी कोणती आहे? त्याने कोणत्या परिस्थितीमध्ये विधाने केली आहेत? याचा विचार या ठिकाणी करणे आवश्यक असते.

अशाप्रकारे अंतर्गत आणि बहिर्गत परीक्षण जर संशोधकाने बारकाईने केले तर त्याला कागदपत्रातील माहिती बरोबर आहे की चूक आहे? हे निश्चितपणे समजते म्हणून इतिहासकार अथवा संशोधकाने संकलित झालेल्या कागदपत्रांचे परीक्षण करणे अत्यावश्यक ठरते.

८. गृहीतकांची पडताळणी :

संशोधकाने संशोधन विषय निवडल्यानंतर विषयासंबंधी त्याने काही गृहीतके निश्चित केलेली असतात. अशा गृहीतकामध्ये त्यांनी जी विधाने केलेली असतात त्या विधानांची खातरजमा करणे म्हणजेच गृहीतकांची पडताळणी होय. ठरवलेली गृहीतके संशोधनाअंती कागदपत्रांच्या उपलब्धतेनुसार खरी किंवा खोटी हि ठरू शकतात. तसेच हाती आलेल्या किंवा खऱ्या असलेल्या गृहीतकांमधून संशोधकाला काही सिद्धांतही मांडता येतात. संशोधनासाठी संकलित केलेल्या कागदपत्रांच्या आधारे गृहीतकांची पडताळणी करावी लागते.

९. तथ्य विश्लेषण :

तथ्य विश्लेषणाला इतिहास संशोधनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. इतिहासलेखनासाठी आवश्यक असणाऱ्या साधनांचे परीक्षण केल्यावर त्या साधनांची विश्वसनीयता आपणास समजते. त्यानुसार ते साधन प्राथमिक किंवा दुय्यम आहे हे आपणाला ओळखता येते. भूतकाळात घडून गेलेल्या सर्वच घटना इतिहासलेखनासाठी वापरल्या जातात असे नाही. कारण बऱ्याच वेळा अशा भूतकालीन घटना शास्त्रीय पद्धतीने तपासून पाहिल्या जाऊ लागतात. त्याचा तर्कशुद्ध अर्थ लावून अन्वयार्थ काढावा लागतो. त्यानंतरच तो तपशील इतिहासलेखनासाठी उपयोगी ठरतो. तथ्य विश्लेषणामध्ये अशा परिपूर्ण तथ्यांची अथवा घटनांची निवड संशोधकाला करावी लागते. तथ्ये यास घटिते असेही म्हटले जाते. तथ्य विश्लेषणामध्ये तथ्ये अथवा घटनांना बोलते करण्याचे काम इतिहासकाराला करावे लागते. ऐतिहासिक घटनेविषयी कोणतेही साधन मिळाले की त्याआधारे लगेचच इतिहासलेखन करता येत नाही तर त्या साधनांमधील वस्तुनिष्ठ तथ्यांचे संकलन करावे लागते. त्याचा उपयोग करून हाती आलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण करता येते.

१०. संशोधन अहवाल :

इतिहास संशोधन प्रक्रियेतील सर्व सोपस्कार पार पाडल्यानंतर प्रत्यक्ष संशोधन अहवाल लेखनाला (प्रबंध लेखन) सुरुवात करावी लागते. हा अहवाल म्हणजेच संपूर्ण संशोधन प्रक्रियेचे यश असते. त्यामुळे अहवाल लेखन करित असताना अहवाल लेखनातील आपली भाषा ही साधी, सोपी, सुटसुटीत आणि तर्कसुसंगत असावी लागते. तसेच आपण केलेले विवेचन हे वस्तुनिष्ठ आहे का? त्याचबरोबर मांडलेल्या घटना या क्रमबद्ध आणि एकमेकांशी संबंधित व सुसंगत आहेत का? याची पूर्णपणे काळजी घ्यावी लागते. अहवाल लेखनामध्ये शुद्धलेखनालाही महत्त्व द्यावे लागते. आपली लेखणी ही प्रभावी आणि सर्वसामान्य वाचकांना समजणारी अशी असावी. सर्वसामान्य वाचकांच्या मनावर आपल्या लिखाणाचा प्रभाव पडला पाहिजे. आपल्या

लिखाणाला तज्ञ व्यक्तींचा पाठिंबा मिळावा म्हणून संशोधकाने संदर्भ ग्रंथ दिले पाहिजेत. जोपर्यंत आपण संदर्भ देत नाही तोपर्यंत आपले लिखाण सत्याच्या कसोटीवर उतरू शकत नाही. प्रबंधामध्ये आवश्यक त्या ठिकाणी नकाशे, छायाचित्रे इत्यादी घटकांचा समावेश करावा लागतो. याचबरोबर संशोधकाने आपल्या प्रबंधाची बांधणी ही आकर्षक पद्धतीने केली पाहिजे. प्रबंधासाठी आवश्यक असणाऱ्या पद्धतीचाही वापर केला पाहिजे. त्यामध्ये-

१. संशोधन विषयाचे नाव,
२. संशोधकाचे मनोगत,
३. आभार व ऋणनिर्देश,
४. प्रमाणपत्र (मार्गदर्शक, संशोधक विद्यार्थी इत्यादी)
५. संक्षिप्त रूपे नकाशे यासंबंधीची अचूक माहिती,
६. अनुक्रमणिका
७. प्रकरणनिहाय लेखनाला प्रारंभ करावा.
८. अखेरच्या म्हणजे उपसंहार/निष्कर्ष/ मूल्यमापन या प्रकरणानंतर संदर्भग्रंथांची यादी, परिशिष्टे द्यावीत.

वरील प्रत्येक घटकासाठी स्वतंत्र पानाचा वापर करावा. अशा रीतीने आपल्या प्रबंधाची अथवा संशोधन अहवालाची आकर्षकपणे मांडणी करावी.

११. संदर्भ ग्रंथांची यादी :

प्रबंध लिहून पूर्ण झाल्यानंतर शेवटी प्रबंधासाठी आपण वापरलेल्या सर्व संदर्भ साधनांची माहिती एकत्रितपणे देतो त्यास संदर्भ ग्रंथांची यादी असे म्हणतात. ही यादी तयार करणे हे एक स्वतंत्र तंत्र आहे. प्रबंधाच्या शेवटी आपण ही संदर्भग्रंथांची यादी दिल्यामुळे संशोधनासाठी किती ग्रंथांचा अभ्यास केला आहे हे वाचकाला समजते व त्यावरून त्या ग्रंथाची विश्वसनीयता आणि दर्जेदारपणा ठरत असतो. संदर्भ ग्रंथांची यादी देत असताना आपण संदर्भ ग्रंथांच्या यादीचा क्रम ठरवावा लागतो. तो पुढीलप्रमाणे-

१. सुरुवातीला प्राथमिक साधन म्हणून वापरलेले ग्रंथ :
(उदा. राजनैतिक दस्तऐवज, सरकारी पत्रव्यवहार, आत्मचरित्रे, हस्तलिखिते, गोपनीय नोंदी इ.)
२. त्यानंतर दुय्यम साधन म्हणून वापरलेले ग्रंथ
(उदा. प्रवाशांचे वृत्तान्त, प्रवासवर्णने, विषयाशी संबंधित संदर्भग्रंथ, वार्तापत्रे इत्यादी)
३. गॅझेटिअर्स, नियतकालिके, मासिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी
४. परिशिष्टे, नकाशे, आलेख, कोष्टके, चित्रे इत्यादी

वरील चार गटांमध्ये संदर्भ ग्रंथांच्या यादीचा क्रम ठरवून यादी तयार करावी लागते. यादी तयार करीत असताना यामध्ये आपण भाषेवरून त्याचे उपविभाग तयार करू शकतो. उदाहरणार्थ - इंग्रजी ग्रंथ, मराठी ग्रंथ, उर्दू ग्रंथ, फारशी ग्रंथ, कानडी ग्रंथ इत्यादी अशी स्वतंत्र वर्गवारी करता येते. वाचकांच्यामध्ये जिज्ञासा निर्माण व्हावी. त्यांना संदर्भ ग्रंथ मिळवता यावेत, त्यातील काही संदर्भ पाहता यावेत या उद्देशाने संशोधकाने आपली संदर्भ यादी तयार केली पाहिजे. ही संदर्भ यादी तयार करीत असताना संशोधकाने काही गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. त्यामध्ये ग्रंथाचा संदर्भ देत असताना संशोधकांनी प्रारंभी लेखकाचे आडनाव, नंतर नाव जर लेखक अनुवादक असेल तर तेथे अनुवादक असे लिहिले पाहिजे किंवा जर लेखक संपादक असेल तर संपादक असे लिहिले पाहिजे. त्यानंतर ग्रंथाचे नाव, आवृत्ती क्रमांक, खंड क्रमांक, प्रकाशनाचे वर्ष, ठिकाण, प्रकाशनाचे नाव, तारीख - वर्ष लिहावे. प्रत्येक ठिकाणी स्वल्पविराम व शेवटी पूर्णविराम देऊन संदर्भ ग्रंथाची मांडणी करावी. संशोधकाने वरील सर्व बाबी लक्षात घेऊन संदर्भ ग्रंथांची यादी तयार केली तर निश्चितच प्रबंध दर्जेदार होईल.

● स्वयं -अध्ययनासाठी प्रश्न - १

योग्य पर्याय निवडा.

१. इतिहास हे शास्त्र आहे याखेरीज दुसरे काही नाही हे विधान यांनी केले.
अ) ई. एच. कार ब) जे. बी. ब्युरी क) प्रोफेसर मेटलँड ड) कार्ल मार्क्स
२. संशोधन ही एक कालीन प्रक्रिया आहे.
अ) दीर्घ ब) लघु क) मध्यम ड) अल्प
३. संशोधकाने आपल्या लिखाणात आणावी.
अ) पूर्वग्रह ब) व्यक्तिनिष्ठता क) वस्तुनिष्ठता ड) आपुलकी
४. इतिहास संशोधनातील पहिली पायरी होय.
अ) कागदपत्रांचे संघटन ब) विषयाची निवड क) संशोधन अहवाल ड) साधनांचे वर्गीकरण
५. संशोधकाच्या अंगी.....हा गुण महत्त्वाचा मानला जातो.
अ) सत्यनिष्ठा ब) भावनाविवशता क) आपुलकी ड) माणुसकी
६. संशोधनाविषयी केलेले तात्पुरते पूर्वानुमान म्हणजे होय.
अ) तर्कशुद्धता ब) गृहितके क) कागदपत्रे ड) ब्लू प्रिंट
७. संशोधन आराखड्याला संशोधन विषयाची असे म्हटले जाते.
अ) ब्लॉक प्रिंट ब) रेड प्रिंट क) ब्लू प्रिंट ड) ग्रे प्रिंट

८. प्रत्यक्ष घटना घडत असताना अथवा घटना घडून गेल्यानंतर लगेच जी कागदपत्रे तयार होतात त्यास असे म्हणतात.

अ) प्राथमिक साधने ब) लौकिक साधने क) दुय्यम साधने ड) ललित साधने

९. संशोधनाअंती कागदपत्रांच्या उपलब्धतेनुसार खरी किंवा खोटी ठरू शकतात.

अ) तथ्य विश्लेषण ब) गृहितके क) परीक्षण ड) साधने

३.२.२ तथ्यविश्लेषण आणि कागदपत्रांचा अन्वयार्थ (Data Analysis and Interpretation) :

इतिहास म्हणजे केवळ भूतकालीन घटना एवढीच बाब इतिहास संशोधनाला पूरक नाही. तर त्या घटना घडण्यापाठीमागील कारणमीमांसा, त्या घटनेचे सर्वव्यापी परिणाम आणि त्यातून निघालेला घटनेचा अन्वयार्थ याचा सविस्तर विचार करणारे शास्त्र आहे. तथ्य विश्लेषण करित असताना आपणाला या बाबींचा विचार करावा लागतो.

● तथ्य विश्लेषण (Data Analysis) :

कागदपत्रांच्या परीक्षणानंतर जी माहिती संशोधकांच्या हाती येते. त्या माहितीला ऐतिहासिक घटिते असे म्हटले जाते. याच ऐतिहासिक घटितांना 'तथ्य विश्लेषण' असे म्हणतात. ऐतिहासिक घटिते संशोधकांच्या हाती आल्याने लगेचच संशोधन पूर्ण होत नाही तर हाती आलेल्या घटितावर प्रक्रिया करावी लागते. त्यामध्ये घटितांची तर्कशुद्ध व सुसंगतवार जुळवाजुळव करून त्याचा अन्वयार्थ काढावा लागतो. त्यानंतरच त्यास आपल्या शब्दांमध्ये शब्दबद्ध करावे लागते. यासाठी संशोधकाकडे आकलन, कल्पनाशक्ती, बौद्धिक पात्रता असावी लागते. इतिहासलेखनासाठी उपयुक्त असणारी घटिते ही आपण एकत्रित करून त्यांचा वापर आपल्या विचारशैलीनुसार कसा करावा याची सर्वस्वी जबाबदारी संशोधकावर राहते. याबाबत इ.एच.कार यांनी केलेले विधान अतिशय बोलके आहे. ते म्हणतात, 'घटिते स्वतः बोलत नाहीत, इतिहासकार त्यांना बोलते करतो.' घटिते अथवा तथ्ये ही इतिहासातील संशोधनाचा मूळ आधार मानली जातात. संशोधक ऐतिहासिक घटितांची निवड करून त्याची क्रमवारी ठरवत असतो. त्यानंतर त्यांना ऐतिहासिक तथ्यांचा दर्जा देतो. बऱ्याच वेळा इतिहासलेखन चालू असताना अशा तथ्यांच्या निवड व क्रमवारीमध्ये गरजेनुसार काही बदलही करावे लागतात. 'वस्तुनिष्ठ तथ्यांचे संकलन' म्हणजेच इतिहास होय. यास अनुसरून संशोधकाला तथ्यांचे संकलन करित असताना उपलब्ध संकलित कागदपत्रांवरून जी तथ्ये हाती आलेली आहेत. त्यांचा उपयोग विश्लेषणात करावा लागतो.

● विश्लेषण कसे करावे ? :

मानवी जीवनाच्या वाटचालीतील घडून गेलेल्या घटना, संदर्भ यांची साध्या, सरळ, सोप्या आणि तर्कशुद्ध भाषेत मांडणी करणे म्हणजेच विश्लेषण होय. मानवी जीवनाचा अभ्यास करत असताना मानवाने घडवलेल्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक घडामोडींचा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यास करून

त्याचे काटेकोरपणे विश्लेषण करावे लागते. बऱ्याच वेळा घटना आणि घटनेचा कालखंड कोणता आहे? यावर विश्लेषण कसे करावे हे ठरविता येते. उदा. प्राचीन कालखंडातील घडून गेलेल्या घटनांचे आपणाला विश्लेषण करावयाचे असेल तर त्या कालखंडातील नाणी, शिल्ले, शिलालेख, ताम्रपट, स्थापत्य, विविध प्रकारचे अवशेष यांचा अभ्यास करावा लागेल. याउलट आपणाला स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करायचा असेल तर मागील पन्नास-साठ वर्षांतील वृत्तपत्रे, मासिके, सरकारी दस्तऐवज, स्वातंत्र्योत्तर काळातील ज्यांनी घटना पाहिलेल्या आहेत अशा समकालीन व्यक्तींच्या मुलाखती, प्रश्नावली भरून घेणे या माध्यमातून आपण माहिती घेऊन आपणाला विश्लेषण करता येणे शक्य होते. संशोधनाचा विषय मध्ययुगीन कालखंडातील असेल तर आपणाला त्या कालखंडातील घटनांचे विश्लेषण हे वेगळ्या पद्धतीने करण्यासाठी त्यावेळी कोणती साधने उपलब्ध होती? त्याचा शोध घ्यावा लागतो. मध्ययुगातील सल्तनतकालीन दस्तऐवज, मोगलकालीन दस्तऐवज, पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज, डच या युरोपियन लोकांचे दप्तरखाने, मराठा कालखंडातील कागदपत्रे यांचा अभ्यास करून आपणाला माहिती संकलित करता येते आणि त्यांचे विश्लेषण करता येते. एकूणच विश्लेषण करीत असताना निवडलेल्या संशोधन विषयाशी संबंधित ज्या घटना, घडामोडी घडल्या आहेत. त्या घटनांविषयी जास्तीत जास्त माहिती संकलित करणे, त्या संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण करणे, त्याचा कार्यकारणभाव तपासणे आणि त्या घटनेचा परिणाम शोधणे अशा विविध टप्प्यांना महत्त्व द्यावे लागते. या टप्प्यांच्या आधारे आपणाला माहितीचे साधार विश्लेषण करता येते. असे विश्लेषण करीत असताना त्याचे विविध प्रकार ही पाडले जातात. डॉ. शांता कोठेकर यांनी आपल्या 'इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान' या ग्रंथात विश्लेषणाचे एकूण तीन प्रकार केले आहेत. त्यामध्ये-

१. कालक्रमानुसार विश्लेषण
२. स्थळानुसार विश्लेषण
३. विषयानुसार विश्लेषण

या तिन्ही प्रकारांचा आधार घेऊन आपणाला इतिहासातील घटनांचे विश्लेषण करता येईल.

ढोबळमानाने विश्लेषणाचे आणखी काही प्रकार सांगता येतील. त्याच्यामध्ये सांख्यिकी विश्लेषण की ज्याच्यामध्ये आपणाला सांख्यिकी माहिती नोंदवता येईल. तसेच समाजशास्त्रीय विश्लेषणामध्ये निरीक्षण पद्धतीला वाव देऊन प्रश्नावली पद्धत आणि सर्वेक्षण पद्धतीचा आधार घेऊन विश्लेषण करता येईल. अर्थशास्त्रीय विश्लेषण प्रकारामध्ये इतिहासकालीन वेगवेगळ्या सत्ताधीशांच्या काळात ज्या सत्ताधीशांची आर्थिक अधोगती वा उन्नती झाली. त्याचे विश्लेषण आपणाला या प्रकारात करता येईल. याचबरोबर इतिहासलेखनामध्ये नीतीशास्त्रीय विश्लेषण या प्रकारालाही महत्त्वाचे स्थान आहे. इतिहासकालीन घटनांचे स्थल-कालसापेक्ष नैतिकतेच्या कल्पना संशोधन करताना लक्षात ठेवाव्या लागतात. इतिहासकालीन घटनांमध्ये नैतिक मूल्यांची जपणूक, तिच्यामध्ये झालेले बदल याचाही अभ्यास करून आपणाला विश्लेषण करता येऊ शकते. एकूणच विश्लेषण विविध प्रकारांच्या माध्यमातून करून आपले संशोधन पूर्ण करता येते.

● कागदपत्रांचा अन्वयार्थ (Data Interpretation) :

इतिहास संशोधन प्रक्रियेतील एक महत्वाचा टप्पा म्हणजे कागदपत्रांचा अन्वयार्थ लावणे होय. इतिहासकार पुराव्यांच्या आधारावर आणि स्वतःच्या वैचारिक दृष्टिकोनातून निष्कर्षरूपाने जी काही विधाने करतो त्यास अन्वयार्थ असेही म्हटले जाते. थोडक्यात अन्वयार्थ म्हणजे ऐतिहासिक घटनांचे स्पष्टीकरण करणे. गतकालीन मानवी घटना समजून घेताना मानवाने जगण्यासाठी केलेली धडपड यासाठी त्याने निसर्गावर केलेली मात या गोष्टी लक्षात घेतल्या तर मानवी वाटचाल आणि निसर्ग यांच्यामध्ये संघर्षाचा इतिहास होऊ शकतो. मानवी जीवनाचा अभ्यास करत असताना मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संघर्ष हा अन्वयार्थ आपणाला काढता येऊ शकतो. कागदपत्रांचा अन्वयार्थ लावण्याच्या प्रयत्नवादी दृष्टिकोनातूनच अनेक इतिहासकार व तत्त्वचिंतकांनी आपली मते विशद केली आहेत. फ्रेंच विचारवंत व्हॉल्टेअर याने ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी घडून गेलेल्या घटनांमध्ये विशिष्ट अशा प्रकारची सुसूत्रता असते असे म्हटले आहे. यासाठी त्याने इतिहासाचे तत्वज्ञान असा शब्दप्रयोग केला आहे. तर अर्नाल्ड टॉन्बी व कार्ल मार्क्स या तत्त्वचिंतकांनी गतकालीन वाटचालीकडे आपल्या दृष्टिकोनातून पाहिले आहे. कार्ल मार्क्स यांनी मानवी जीवनातील वर्गकलह असा इतिहासाचा अन्वयार्थ सांगितला आहे. याचाच अर्थ प्रत्येक तत्त्वचिंतक इतिहासाचा अन्वयार्थ लावत असताना त्यांच्या वैचारिक दृष्टिकोनातून त्यांना जे काही सुचले त्याचा अन्वयार्थ ते लावत गेले.

इतिहासकाराला साधनांचे परीक्षण केल्यानंतर त्यातील सत्य आणि मूळ साधनांच्या आधारे घटनांचा अन्वयार्थ लावावा लागतो. अन्वयार्थ हा इतिहासकाराचा श्वास आहे. त्यामुळे इतिहासकाराला विचार शक्तीचा वापर करावा लागतो. हे करत असताना त्यामधील कार्यकारणभाव स्पष्ट करून त्या घटना अर्थपूर्ण कराव्या लागतात. अन्वयार्थ याचाच अर्थ घटना बोलक्या करणे असा होतो. उदाहरणार्थ छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सन १६५६ साली जावळीचा प्रदेश जिंकून घेतला. येथे संशोधकाला अन्वयार्थ किंवा स्पष्टीकरण करावे लागते ते असे की, तो प्रदेश छत्रपती शिवाजी महाराजांना का ताब्यात घ्यावा लागला? तो प्रदेश कसा ताब्यात घेतला? त्याचे परिणाम काय झाले? हे सांगावे लागते. त्यासाठी मूळ किंवा सत्य अशा साधनांचा उपयोग करावा लागतो. अन्वयार्थाचे स्पष्टीकरण देत असताना संशोधकाला सामान्यीकरणाचा उपयोग करावा लागतो. त्यामध्ये संशोधकाने घटनांचा सखोल अभ्यास करून काही विधानेही करावी लागतात. उदा. मुघल सम्राट अकबर कालखंडामध्ये अकबर हा रजपूत सरदारांना चांगली वागणूक देत होता. याचा अन्वयार्थ काढताना रजपूत सरदाराने सम्राट अकबराबाबत वरील विधान केलेले असले पाहिजे. संशोधकाला माहीत असणाऱ्या एका घटनेची दुसऱ्या माहीत असणाऱ्या घटनेबरोबर तुलना करावी लागते. उदा. ग्रँड डफने 'मराठ्यांचा उदय सह्याद्रीच्या अरण्यात अचानक लागलेल्या वणव्यासारखा होता' असे म्हटले आहे. तर न्यायमूर्ती रानडे यांनी 'मराठ्यांच्या उदयाला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व भौगोलिक परिस्थिती कारणीभूत झाली' हे मत मांडले आहे. या दोन्ही विधानांचा तुलनात्मक अभ्यास करून संशोधकाला त्याचे स्पष्टीकरण देता आले पाहिजे. तरच संशोधक आपले लिखाण हे अतिशय प्रभावी आणि बोलके करू शकतो.

● स्वयं -अध्ययनासाठी प्रश्न -२.

योग्य पर्याय निवडा.

१. कागदपत्राच्या परीक्षणानंतर जी माहिती संशोधकांच्या हाती येते त्यास असे म्हणतात.
अ) घटिते ब) साधने क) गृहितके ड) अर्थशोधन
२. मानवी जीवनाच्या वाटचालीतील घडून गेलेल्या घटना व संदर्भ यांची साध्या, सरळ, सोप्या आणि तर्कशुद्ध भाषेत मांडणी करणे म्हणजेच होय.
अ) वस्तुनिष्ठता ब) विश्लेषण क) मुलाखती ड) गृहितक
३. फ्रेंच विचारवंत यांनी ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी घडून गेलेल्या घटनांमध्ये विशिष्ट अशा प्रकारची सुसूत्रता असते असे म्हटले आहे.
अ) व्हॉल्टेअर ब) रूसो क) कार्ल मार्क्स ड) अर्नाल्ड टॉयंबी
४. अन्वयार्थ हा इतिहासकाराचा आहे.
अ) श्वास ब) डोळा क) मेंदू ड) यापैकी नाही.
५. मराठ्यांचा उदय सह्याद्रीच्या अरण्यात अचानक लागलेल्या वणव्यासारखा होता असे यांनी म्हटले आहे.
अ) माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन ब) थॉमस मत्रो
क) जेम्स ग्रँड डफ ड) लॉर्ड मेयो
६. यांनी मानवी जीवनातील वर्गकलह असा इतिहासाचा अन्वयार्थ सांगितला आहे.
अ) रूसो ब) कार्ल मार्क्स क) गो.स.सरदेसाई ड) थॉमस मत्रो
७. घटीते स्वतः बोलत नाहीत, इतिहासकार त्यांना बोलते करतो असे यांनी म्हटले आहे.
अ) ई. एच. कार ब) माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन
क) कार्ल मार्क्स ड) गो. स. सरदेसाई
८. डॉ. शांता कोठेकर यांनी आपल्या 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' या ग्रंथात विश्लेषणाचे एकूण प्रकार पाडले आहेत.
अ) दोन ब) तीन क) चार ड) पाच

३.२.३ सादरीकरण (Presentation) :

इतिहास संशोधन प्रक्रियेतील अंतिम टप्पा म्हणजे सादरीकरण. गतकाळात घडलेल्या मानवी जीवनातील घडामोडींवर निसर्गातील काही घटनांचा परिणाम होतो. याचा अभ्यास करताना संशोधकाला आपल्याजवळील बौद्धिकता, ज्ञान, अनुभव संपन्नता, चिकित्सा, भाषेवरील प्रभुत्वाचा कौशल्याने वापर करावा लागतो. कारण यातून जो अन्वयार्थ निघेल तोच पुढे आपल्या शब्दात संशोधन रूपाने सादर केला जातो. संशोधकाने विषयाची

निवड केल्यानंतर विषयाशी संबंधित जे काही उद्देश आणि गृहितके मांडलेली असतात. ते संशोधनाअंती सिद्ध झाले का? याची तपासणी करून सदरचे संशोधन पूर्ण करावे लागते. संशोधकाने प्रारंभी जी गृहीतके मांडलेली असतात. त्यातील काही गृहीतकांचे रूपांतर सिद्धांतामध्ये होते तर काही गृहितके ही निष्फळ ठरू शकतात. या सर्व गोष्टी संशोधकाने अतिशय प्रभावीपणे सादर करणे अत्यावश्यक असते.

संशोधकाने संशोधन पूर्ण करण्यासाठी अपरिमित कष्ट घेतलेले असते. त्यामध्ये संशोधकाने विषयाशी निगडित पुरावे गोळा करण्यापासून ते त्या पुराव्यांचे वर्गीकरण करून परीक्षण करणे, परीक्षणानंतर योग्य पुरावे यांचा वापर करून त्यांचे विश्लेषण करणे. पुढे ही सर्व माहिती आपल्या भाषेमध्ये प्रबंध रूपात जगासमोर आणणे हे सर्व सोपस्कार पूर्ण केलेले असतात. एवढे सगळे करूनही संशोधकाचे सर्व काम हे सादरीकरण न केल्यामुळे पडद्याआड असते. त्यामुळे सादरीकरण प्रभावीपणे करण्याचे काम संशोधकाला करावे लागते. संशोधकाला आपल्या प्रबंधाची लेखनशैली प्रभावी ठेवावी लागते. प्रबंधाला आकर्षक शीर्षक, समर्पक प्रस्तावना द्यावी लागते. संशोधकाला आपण निवडलेल्या विषयांमध्ये रस असला पाहिजे. त्यामुळे संशोधन विषय वाचकाने वाचल्यानंतर संशोधकाच्या प्रामाणिकपणाबद्दल वाचकांना खात्री झाली पाहिजे. तसेच प्रबंधामध्ये मांडलेल्या प्रत्येक मताला संशोधकाने पुरावा दिलेला असला पाहिजे.

संशोधकाने निवडलेला विषय विश्लेषणात्मक, वैचारिक, अर्थबोधनात्मक, वर्णनात्मक किंवा इतर कोणत्या प्रकारात मोडतो हे पाहून विषयाचे सादरीकरण करावे लागते. संशोधकाची प्रबंध लेखनातील निवेदनाची शैली ही साधी, सरळ आणि ओघवती असावी. वाचकाला वाचनामध्ये रस निर्माण करणारी असावी. तसेच संशोधकाने मांडलेल्या विचारांना पुष्टी मिळण्यासाठी तळटीपा देणेही आवश्यक असते. अशा तळटीपा दिल्यामुळे संशोधनाच्या सादरीकरणामध्ये अचूकता येते आणि आपण केलेल्या संशोधनाला जबाबदार व्यक्तींचा पाठिंबा मिळतो हे वाचकांना दाखविता येते. त्याचबरोबर वाचकांना अधिक माहिती मिळविण्यासाठी तळटीपांचा उपयोग होतो. सादरीकरणासाठी उपयुक्त असणाऱ्या पुढील घटकांचीही माहिती घेणे गरजेचे आहे.

● सामान्यीकरण (Generalization) :

गतकाळात घडलेल्या घटना, प्रसंग यांच्या अभ्यासावरून काही तर्क करून त्यासंबंधी अंदाज केले जातात. यावरून असे - असे घडले आणि या प्रकारची घटना पुढेही घडेल असा निष्कर्ष काढला जातो त्यास सामान्यीकरण असे म्हटले जाते. सामान्यीकरण हे तर्कावर आधारित करावे लागते. ते प्रयोगावर आधारित नसते. गतकाळात घडलेल्या घटना या एका विशिष्ट कालखंडाच्या संदर्भात घडलेल्या असतात. त्यामुळे सामान्यीकरण करताना मर्यादा पडते. आपणाला दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या अमेरिका आणि रशिया संघर्षाचे उदाहरण येथे घेता येईल. रशिया आणि अमेरिका यांच्यातील संघर्षाला शीतयुद्ध असे म्हटले गेले. या शीतयुद्धावेळची परिस्थिती, वाटचाल आणि परिणाम या अभ्यासावरून सामान्यीकरण करता येते. जागतिक वर्चस्वासाठी अमेरिका आणि रशिया यांच्यामध्ये झालेला संघर्ष, तसेच त्याचे जगावर घडून आलेले परिणाम, रशियाचे विघटन अशा घटना या संघर्षामध्ये घडून आल्या. असे असले तरी अशा प्रकारच्या घटना पुढेही घडून येतील अशी खात्री देता येत नाही. सामान्यीकरण करत असताना संशोधकाने घाई-गडबड व उतावळेपणा करू नये. तर त्या घटनांचा सखोल अभ्यास करून त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावा. तसेच त्या घटनांचा

कार्यकारणभावही स्पष्ट करता आला पाहिजे. सामान्यीकरणासाठी घटनांमधील विविध मतप्रवाहाचा बारकाईने अभ्यास करून सदर घटनांसंबंधी वस्तुनिष्ठ आणि तर्कसंगत मतांची मांडणी करावी लागते.

गतकालीन घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी दोन घटनांमधील साम्य अथवा समानता शोधणे म्हणजे साम्यानुमान करणे होय. संशोधकाने घटनांची मांडणी करत असताना फक्त अर्थ न देता त्या घटना ज्या ठिकाणी घडल्या, त्यातील समान दुवे देणे आवश्यक असते. एकुणच सादरीकरण करत असताना वरील सर्व बाबींचा विचार करणे आवश्यक असते.

● स्वयं -अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

योग्य पर्याय निवडा.

१. सादरीकरण इतिहास संशोधन प्रक्रियेतील टप्पा आहे.
अ) प्रारंभीचा ब) मधला क) अंतिम ड) महत्वाचा
२. संशोधकाने मांडलेल्या विचारांना पुष्टी मिळवण्यासाठी देणे आवश्यक असते.
अ) सूची ब) तळटीपा क) टिपणे ड) परिशिष्ट
३. गतकालीन घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी दोन घटनांमधील साम्य अथवा समानता शोधणे म्हणजेचहोय.
अ) साम्यानुमान ब)तर्क क) विश्लेषण ड) सिद्धांत
४. रशिया व अमेरिका यांच्यातील संघर्षाला म्हणतात.
अ) महायुद्ध ब) वाक्युद्ध क) युरोपियन युद्ध ड) शीतयुद्ध
५. सामान्यीकरण करत असताना संशोधकाने करू नये.
अ) घाई-गडबड ब) चौकशी क) विश्लेषण ड) घटीते
६. सामान्यकरण हे आधारित करावे लागते.
अ) विचारावर ब) विश्लेषणावर क) तर्कावर ड) घटीतांवर

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

१. इतिहास संशोधन : गतकालीन घटनांची पद्धतशीरपणे तपासणी करण्याची प्रक्रिया.
२. गृहीतके : संशोधनाविषयी केलेले तात्पुरते पूर्वानुमान.
३. कागदपत्रांचे परीक्षण : मूळ साधनांची सत्यता पडताळून पाहणे.
४. घटिते : कागदपत्रांच्या परीक्षणानंतर जी माहिती हाती येते त्यास घटिते म्हणतात.

५. अन्वयार्थ : इतिहासकार पुराव्यांच्या आधारावर आणि स्वतःच्या वैचारिक दृष्टिकोनातून निष्कर्षरूपाने जी काही विधाने करतो त्यास अन्वयार्थ म्हणतात.
६. साम्यानुमान : गतकालीन घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी दोन घटनांमधील साम्य अथवा समानता शोधणे.

३.४ स्वयं – अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं –अध्ययनासाठी प्रश्न –१ ची उत्तरे

१. ब) जे. बी. ब्युरी	२. अ) दीर्घ
३. क) वस्तुनिष्ठता	४. ब) विषयाची निवड
५. अ) सत्यनिष्ठा	६. ब) गृहितके
७. क) ब्लू प्रिंट	८. अ) प्राथमिक साधने
९. ब) गृहितक	

स्वयं –अध्ययनासाठी प्रश्न –२ ची उत्तरे

१. अ) घटिते	२. ब) विश्लेषण
३. अ) व्हॉल्टेअर	४. अ) श्वास
५. क) जेम्स ग्रँड डफ	६. ब) कार्ल मार्क्स
७. अ) ई. एच. कार	८. ब) तीन

स्वयं –अध्ययनासाठी प्रश्न –३ ची उत्तरे

१. क) अंतिम	२. ब) तळटीप
३. अ) साम्यानुमान	४. ड) शीतयुद्ध
५. अ) घाई-गडबड	६. क) तर्कावर

३.५ सारांश :

इतिहास संशोधन एक अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. एकोणिसाव्या शतकात इतिहासलेखनाला गती प्राप्त झाली. इतिहासलेखन प्रक्रियेची माहिती करून घेत असताना आपणाला त्याच्या पायऱ्या अभ्यासाव्या लागतात. त्यानंतरच आपणाला इतिहासलेखन कसे करावे हे समजते. इतिहासलेखन प्रक्रिया समजून घेत असताना इतिहास म्हणजे काय?, इतिहास संशोधकाकडे कोणते गुण असावेत? हे प्रथम जाणून घ्यावे लागते. संशोधन हे शास्त्रशुद्ध होण्यासाठी संशोधनाच्या पायऱ्या अभ्यासणेही तितकेच गरजेचे असते. त्यामध्ये विषयाची निवड, गृहीतकांची मांडणी, पूर्व संशोधनाचा आढावा, संशोधन आराखडा, कागदपत्रांचे

संघटन आणि व्यवस्थापन, साधनांचे पृथक्करण, कागदपत्रांचे परीक्षण, तथ्य विश्लेषण, संशोधन अहवाल, संदर्भ ग्रंथांची यादी अशा अनेक टप्प्यांची माहिती घेतल्यानंतर आपणाला संशोधन करण्यासंबंधीची संपूर्ण माहिती मिळते.

इतिहास हे शास्त्र की कला या वादविवादात संशोधकाने न घुसता इतिहास हे एक शास्त्र आहे हे लक्षात घेऊन संशोधन करणे महत्वाचे आहे. संशोधन करीत असताना संशोधकाला अनेक प्रक्रियांमधून जावे लागते. उदाहरणार्थ विषय निवडीपासून कागदपत्रे संकलित करणे त्याचबरोबर त्याचे परीक्षण करणे, त्या कागदपत्रांचा अन्वयार्थ काढणे आणि त्यानंतर त्या अन्वयार्थाचे रूपांतर आपल्या प्रभावी भाषेमध्ये करून त्याचे लेखन संशोधकाला करावे लागते.

एकूणच संशोधकाने इतिहासलेखन प्रक्रियेच्या सर्व पायऱ्या समजून घेतल्यानंतर संशोधनाला सुरुवात केली तर त्याचे संशोधन हे उत्तम दर्जाचे होऊ शकते. या संशोधनाच्या पायऱ्या पदवीस्तरावरील विद्यार्थ्यांना समजाव्यात. त्यांना इतिहासाचे सादरीकरण करता यावे. या उद्देशाने सदर प्रकरणाची मांडणी केली आहे. या प्रकरणामुळे नक्कीच विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन करण्याची लालसा निर्माण होऊन नवसंशोधन निर्मितीला चालना मिळेल.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. इतिहासलेखन प्रक्रियेतील विविध पायऱ्या विशद करा.
२. तथ्य विश्लेषण म्हणजे काय सांगून विश्लेषण कसे करावे हे स्पष्ट करा.
३. कागदपत्राचा अन्वयार्थ व सादरीकरण यांची माहिती सांगा.

ब) टिपा लिहा.

१. इतिहास संशोधन म्हणजे काय?
२. संशोधकाचे गुण
३. विषयाची निवड
४. संशोधन आराखडा
५. तथ्य विश्लेषण
६. कागदपत्रांचा अन्वयार्थ
७. सादरीकरण

३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. Carr, E.H., What is History, Continental Publisher, 1954.

२. Chitins, K. N., Research Methodology in History, Pune, 1979.
३. सातभाई, श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५.
४. देव, प्रभाकर, इतिहासशास्त्र - लेखन, परंपरा, संशोधन आणि अध्यापन, ब्रेन टॉनिक प्रकाशन गृह, नाशिक, २००७.
५. कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री. साईनाथ प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती, नागपूर, २०१६.
६. आठवले, सदाशिव, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, प्रज्ञा पाठशाळा, वाई.
७. बेंद्रे, वा.सी., साधन चिकित्सा.
८. गाठाळ, साहेबराव, इतिहासलेखनशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०१५.
९. राजदरेकर, सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२.

घटक - ४

इतिहास लेखनाच्या पद्धती

अनुक्रमणिका :

४.० उद्दिष्टे

४.१. प्रास्ताविक

४.२. विषय विवेचन

४.२.१ नोटस् काढणे (टिपणी/टिपणे)

४.२.२ तळटीपा आणि अंत टीपा

४.२.३ सूची

४.२.४ परिशिष्टे

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.५ सारांश

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.०. उद्दीष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला खालील माहिती स्पष्ट करता येईल.

- संशोधनासाठी नोटस् कशा काढतात याची माहिती समजेल.
- संशोधनाच्या पूर्णत्वानंतर तळटीपा आणि अंत टीपा कशा पद्धतीने द्यावयाच्या असतात याची माहिती होईल.
- प्रकरणाच्या अखेरीस सूची (यादी) कशा पद्धतीने द्यावी याची माहिती मिळेल.
- पुरवणी स्वरूपात संशोधनाच्या अखेरीस परिशिष्टांची नोंद कशी करावी हे सांगता येईल.
- संशोधनास वापरलेल्या संदर्भ ग्रंथाच्या यादीची रचना कशी असते ते स्पष्ट करता येईल.

४.१. प्रास्ताविक :

इतिहासलेखन ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. कारण नव्याने प्राप्त होणाऱ्या संदर्भ साधनांमुळे इतिहासाच्या व्यापकतेत भर पडत असते. इतिहास लेखनाचे विशिष्ट तंत्र असल्याने इतिहास संशोधकास काही साधनांचा सातत्याने वापर करावा लागतो. या साधनांच्या वापरामुळे इतिहास लेखनास शास्त्राचा दर्जा प्राप्त होण्यास मदत होते. संशोधनासाठी आवश्यक कागदपत्रे जमा झाल्यानंतर टिपणे किंवा नोटस् काढण्याचे तंत्र सरावातून आत्मसात करावे लागते. या नोटस् काढण्याच्या परंपरागत तसेच आधुनिक पद्धती विकसित झाल्या आहेत. या नोटस्च्या सहाय्याने लिखाण करताना लिखाणाच्या दर्जेदारपणासाठी तळटीपा द्याव्या लागतात. तळटीपेचे तंत्र अभ्यासातून, अनुभवातून विकसित होते. संशोधनाचे लिखाण पूर्ण झाल्यानंतर शेवटी सूची उपलब्ध करून दिल्यास नवीन संशोधन आणि जिज्ञासू वाचकांना याचा फायदा होतो. संशोधनासाठी वापरलेली संदर्भ साधने, ग्रंथ यांची समग्र नोंद शेवटी दिली जाते. अशा संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीचा वापर केला जातो. संशोधन कार्याच्या शेवटी परिशिष्टे जोडली जातात. ज्याद्वारे जादा लिखाणाचा, संशोधनाचा भाग यात अंतर्भूत होतो.

४.२ विषय विवेचन :

४.२.१ टिपणे/नोटस् काढणे :

इतिहास संशोधनातील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे संदर्भ साधने गोळा करणे होय. संदर्भ साधनांमध्ये अनेक विषयांची विस्तृत मांडणी असते. त्यामुळे त्या संदर्भ साधनांमधून आपल्या विषयाशी संबंधित टिपणे काढावी लागतात. त्यामुळे संदर्भ साधनाचे वाचन करताना संशोधनास उपयुक्त माहिती लिहून घेण्याच्या पद्धतीस टिपणी घेणे असे म्हणतात. टिपणे काढणे हा संशोधनातील लिखाणाचा प्राथमिक व महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. कारण आरंभी टिपणे घेतानाच चूक झाली तर पुढे संशोधनकार्य सदोष होऊ शकते. त्यामुळे उपलब्ध संदर्भ साधनांचे विस्तृत काळजीपूर्वक वाचनानंतर अचूक टिपणे घेण्याचा प्रयत्न करावा. कारण संदर्भ साधनातील माहिती जशीच्या तशी वापरता येत नाही. त्यामुळे विषयास अनुसरून टिपण घ्यावी लागतात. संदर्भ टिपणे घेण्याच्या विविध परंपरागत पद्धती प्रचलित आहेत. याव्यतिरिक्त संगणक, इंटरनेट, मोबाईल याद्वारेही टिपणे घेण्याच्या आधुनिक पद्धती प्रचलित होत आहेत. भविष्यात यात नाविण्यपूर्ण बदल होत जाईल. यावरून परंपरागत आणि आधुनिक पद्धतीची माहिती पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

अ) परंपरागत टिपणे घेण्याच्या पद्धती :

१) नोटबुक पद्धत :

टिपणे घेण्याची ही प्राथमिक पद्धत असून नुकतेच संशोधन कार्यास सुरुवात केलेल्या संशोधकाकडून नोटबुक पद्धतीचा वापर केला जातो. संशोधनाच्या आरंभीच्या अवस्थेमध्ये एक नोटबुक (वही) मध्ये आपल्या विषयास अनुसरून टिपणे एकत्रित काढत असतो. त्यातून संशोधनाशी निगडित बाबी सलगपणे एकाच

वहीत येतात किंवा माहितीच्या विविधतेनुसार अनेक वह्या वापरल्या जातात. मात्र ही पद्धत फारशी सोईस्कर, व्यावहारिक नाही. कारण एकाच वहीत सर्व माहिती नोंदवल्याने जेव्हा संशोधनास पुढे गती येते तेव्हा मुबलक माहिती, अनेक मुद्दे जमा होतात. त्यामुळे केवळ एकाच वहीत माहिती असल्याने त्या संशोधकाचा अंतिम लिखाण करताना गोंधळ निर्माण होतो आणि कोणता मुद्दा कुठे आहे हे शोधण्यास वेळ लागतो. परिणामी त्याच्या संशोधन कार्यावर, संशोधनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. काही अनुभवी संशोधक प्रत्येक घटक, प्रकरणासाठी स्वतंत्र नोटबुकचा वापर करतात. तरीही एकाच वहीत एकत्रित मुद्दे असल्याने आणि मुद्दे नजरेसमोर नसल्याने काही मुद्दे विसरले जाण्याचे तर काही मुद्द्यांचा घटनाक्रमही बिघडण्याची शक्यता असते. थोडक्यात नोटबुक पद्धती टिपणे काढण्यास फारशी योग्य नाही म्हणून संशोधनासाठी या पद्धतीस एकदम नाकारताही येत नाही.

२) फाईल पद्धत :

टिपणे घेण्यासाठी फाईलची पद्धत प्रचलित आहे. यामध्ये विषय, घटक, प्रकरणानुसार फाईलचा वापर करून विषय, उपविषय किंवा प्रकरणे यानुसार स्वतंत्र फाईल्स घातल्या जातात. ही पद्धत नोटबुक पद्धतीपेक्षा सोईस्कर ठरते. कारण संशोधकाकडे जसजसे संदर्भ साधने, माहिती गोळा होत जाईल त्याप्रमाणे फाईलमध्ये आवश्यकतेनुसार नोंदी घेऊन सुसंगतवार कागद लावता येतात आणि फाईलमध्ये ठेवल्यामुळे केव्हाही काढून घेता येतो. तसेच नवीन मुद्दा नवीन पानावरती नोंदवून त्याठिकाणी ठेऊ शकतो.

फाईल पद्धतीचा महत्त्वाचा फायदा म्हणजे एकाच विषयावरती अनेक ठिकाणाहून काढलेली टिपणे एकत्रितपणे उपलब्ध होतात. गरजेनुसार फाईल मधील काही नोंदी केलेले कागद इतरत्र घेऊन जाणे सोपे ठरते. या पद्धतीमध्ये काही दोष आहेत. एकाच कागदावरती अनेक प्रकारची माहिती येऊ शकते. किंवा एकाच प्रकारची माहिती अनेक प्रकरणांमध्ये किंवा उपप्रकरणांमध्ये गरजेची असते. अशावेळी एखाद्या कागदावरती नोंदी लिहून तो फाईलमध्ये ठेवला तर त्याचा इतर ठिकाणी वापर करता येत नाही व वापर करण्याचे ठरविले तर नोंदी केलेल्या टिपणाच्या फाईल्स, त्यातील मुद्दे, उपमुद्दे सतत शोधावे लागतात. प्रत्येक कागद हाताळणे सोपे नसल्याने कागद गहाळ होण्याची शक्यता असते. संशोधकास लिखाणाच्या वेळी माहिती मिळाली नाही तर काही वेळेस महत्त्वाची माहिती विश्लेषणामध्ये मागे राहण्याची शक्यता असते. या दोन प्रकरणात सुधारणा करून संशोधनात निर्माण झालेला महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे कार्ड किंवा स्लीप पद्धत होय.

३) स्लीप/कार्ड पद्धत :

नोटबुक आणि फाईल पद्धतीतील प्राथमिक त्रुटी दूर करून सुधारित पद्धत म्हणजे स्लीप किंवा कार्ड पद्धत मानली जाते. कारण वरील दोन पद्धतीमध्ये आपणास संशोधनास आवश्यक मुद्यासोबत इतरही अनेक मुद्दे असतात. या पद्धतीनुसार संदर्भाच्या वाचनानंतर नोंदी करण्यासाठी एका स्वतंत्र स्लीपचा वापर केला जातो. कार्डचा आकार लहान सुटसुटीत, हाताळण्यास योग्य असल्याने प्रत्येक मुद्यासाठी स्वतंत्र कार्ड असते. प्रत्येक कार्डवर प्रकरण, उपप्रकरणाच्या नोंदी ठेवता येत असल्याने गुंतागुंत होत नाही. कार्डची प्रसंग, घटना, स्वरूप,

सणावळीनुसार विभागणी करता येते. कार्डची हाताळणी सोपी असते. एका कार्डवरील नोंदी अनेक प्रकरणासाठी उपयुक्त ठरणार असतील तर त्या कार्डवर अशा नोंदी करता येतात व त्याचा विश्लेषणासाठीही चांगला उपयोग होतो. कार्ड विषय-संदर्भानुसार एकत्रित करणे किंवा स्वतंत्र करणे सोपे जाते. प्रकरणानुसार त्यांची मांडणी केली जाते. त्यामुळे संशोधकाचे प्रत्येक प्रकरण तळटीपेसह तयार होते.

अ) कार्डचे सर्वसाधारण स्वरूप :

अनेक प्रकारची कार्ड संशोधक सोयीनुसार वापरू शकतो. संशोधक कार्ड स्वतंत्रपणे आपल्या सोयीनुसार छापून घेऊ शकतो किंवा अशी कार्डस् स्टेशनरीमध्ये उपलब्ध होऊ शकतात. कार्डचा आकार साधारण आयताकृती असतो. त्या कार्डवर लेखकाचे नाव, पुस्तकाचे नाव, प्रकाशन स्थळ, वर्ष अशा नोंदी करण्यासाठी जागा असते. याशिवाय कार्ड स्वतंत्र ठेवण्यासाठी प्रकरण, उपप्रकरण, विषय, उपविषय यांच्याही नोंदी करता येतात. कार्डच्या एका बाजूस सविस्तर नोंदी ठेवून त्याच्या पाठीमागे नोंदी घेता येतात. सर्वसाधारण कार्डचा आकार ४ x ६ किंवा ८ x ६ इंच असावा.

ब) कार्डवरील टिपणी घेण्याची पद्धत आणि मुद्दे :

टिपणी लेखनाची पद्धत

प्रकरणाचे नांव	उपप्रकरण	दिनांक
मुद्दा / संदर्भ टिपण नोंदी		
लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशक
		पान नं.

नमुना

छ. शिवाजी महाराजांचे लष्करी प्रशासन	छ. शिवाजी महाराजांचे पायदळ	१६७२
महत्त्वाचे मुद्दे / घटनाक्रम		
जदुनाथ सरकार	कलकत्ता	१९५८

- कार्डच्या शीर्षस्थानी, डाव्या बाजूस मुख्य प्रकरणाच्या नावाची नोंद, त्याशेजारी मध्यभागी उपप्रकरण आणि उपलब्ध असल्यास उजव्या बाजूस दिनांकाचा उल्लेख करावा.
- कार्डच्या मध्यभागी आणि पाठीमागील बाजूस असलेल्या कोऱ्या जागेवर महत्त्वाचा मुद्दा मोजक्या शब्दात मांडावा.
- कार्डच्या खाली डाव्या कोपऱ्यात लेखकाचे नाव, त्याशेजारी पुस्तकाचे नाव, प्रकाशक आणि उजव्या बाजूच्या कोपऱ्यामध्ये त्या संदर्भ ग्रंथामधील पानाचा क्रमांक नोंदवावा.

क) कार्ड पद्धती वापरातील दक्षता :

- कार्ड पद्धत वापरताना प्रत्येक नोंदी स्वतंत्र स्लीप/कार्डवर घ्याव्यात.
- घेतलेल्या नोंदी बिनचूक घ्याव्यात.
- नोंदी घेतानाच अतिरिक्त माहिती त्या ठिकाणी नोंदवून ठेवावी.
- एखाद्या विषयाची संपूर्ण माहिती आधीच्या संशोधकास असेल तर अशा माहितीसाठी नोंदी कार्डवर घेणे शक्यतो टाळावे.
- संदर्भासाठी एखादे पूर्ण अवतरण (Quotation) असेल तर ते जसेच्या तसे नोंद करावे.

ड) कार्ड पद्धतीची उपयुक्तता :

संशोधन कार्यातील टिपणे घेण्यासाठी कार्ड पद्धत ही सोयीस्कर पद्धत ठरते. टिपणाची नोंद घेत असताना विषयानुरूप नोंदी घ्याव्या लागतात. त्यावेळी संबंधित ग्रंथ किंवा कागदपत्रांमधील मजकूर आहे तसा नोंद करून घेण्याऐवजी संशोधकाच्या संशोधनाला अनुरूप घटनांची मांडणी किंवा स्पष्टीकरण करताना समजेल अशा पद्धतीने लिहावा. जसाचा तसा नोंदवला जाणारा मजकूर अवतरण चिन्हामध्ये लिहला जातो. एकूणच स्लीप पद्धतीमुळे अंतिम संशोधनाचे लिखाण करणे सोपे जाते. त्यामुळे ही पद्धत व्यवहारी उपयुक्त ठरते.

४) टिपणे काढण्याच्या इतर पद्धती :

अ) लघु टिपणे :

टिपणे घेण्याचा हा प्रकार फारसा प्रचलित नाही. परंतु संशोधक फार कुशल असेल तर त्याचा चांगला वापर होऊ शकतो. संशोधनात असे काही मुद्दे असतात की ज्याचा वापर अवतरण म्हणून करावयाचा नसतो. तर सदर संदर्भ माहिती कोणत्या ग्रंथात कोठे नोंद आहे, याची नोंद आपणास आठवण्यासाठी एका कागदावरती लेखक, ग्रंथाचे नाव, पृष्ठ क्र. इतके लिहतात. ही पद्धत ऐनवेळी अचानक वाचनात संदर्भ सापडला तरच वापरावी.

ब) फोटो, झेराॅक्स, मायक्रोफिल्म इ. :

काही वेळेला ज्या संशोधन विषयाची टिपणे काढावयाची असतात. तो विषय आणि त्यावरील माहिती व्यापक असते. अशावेळी सर्वच नोंदी एकत्रित लिहून घेणे शक्य होत नाही. म्हणून अशा वेळी टिपणे न घेता त्या संदर्भ साधनांची झेराॅक्स, फोटो, मायक्रोफिल्म काढली जाते. जेणेकरून संशोधकाचा वेळ, श्रम याची बचत होते. याअगोदर अशी आधुनिक साधने उपलब्ध नसल्याने संपूर्ण टिपणे घेणे कंटाळवाणे होई. त्याचा परिणाम संशोधनावरतीही होत असे. त्यामुळे साधनांद्वारे संशोधन सुलभ होते.

५) आधुनिक टिपणे घेण्याच्या पद्धती :

इतिहासाच्या संशोधनामध्ये नोटबुक, फाईल, स्लीप या परंपरागत पद्धतीप्रमाणे आजच्या आधुनिक काळामध्ये कम्प्युटर, इंटरनेटच्या वापरामुळे विविध नाविण्यपूर्ण नोटस् काढण्याच्या पद्धती विकसित झाल्या आहेत. उत्तरोत्तर यातही अनेक बदल होत जातील. मुख्यत्वे मोबाईल आणि कम्प्यूटर किंवा लॅपटॉप यांचा संशोधन कार्यात वापर सुरू झाल्याने टिपणे/नोटस् घेण्यासाठी त्याचा वापर आपण सहजपणे करू शकतो.

२१ व्या शतकात 'अँडरॉईड मोबाईल' ही गरजेची वस्तू झाली असून त्यात असलेल्या कॅमेऱ्याद्वारे उपलब्ध संदर्भ पुस्तकांचे फोटो घेऊन ते जतन करून ठेऊ शकतो. त्याचप्रमाणे मोबाईलमध्ये अनेक नोटस् लिहून घेण्यासाठी ऑप उपलब्ध असतात. मोबाईलच्या 'प्ले स्टोअर' मधून असे शेकडो नोटस् घेण्यासाठी ऑप आहेत. त्यामध्ये 'कीप माय नोटस्', 'नोटपॅड', 'माय नोटस्', 'इझी नोटस्', 'वन नोट' असे सातत्याने अपडेट होणारे ऑप मोबाईलमध्ये घेऊन वही, पेन, फाईल, स्लीप नसतानाही आपल्या हातामध्ये असणाऱ्या मोबाईलमध्ये नोटस् लिहू शकतो. कम्प्यूटरवरती सेव्ह ठेवून आपल्या गरजेनुसार त्याचा वापर करू शकतो.

कम्प्यूटर आणि त्यामध्ये गतिमान इंटरनेटच्या उपयुक्ततेमुळे नोटस् घेण्याचे काम सुलभ होते. कम्प्यूटरमध्ये वर्ल्डमध्ये नोटस् टाईप करून ठेऊ शकतो किंवा गुगल या सर्च इंजिनमुळे नोटस् घेण्यात आणखी सुलभता येते. त्यामुळे पैसा, वेळ, श्रम याचीही बचत होते. गुगल सर्च इंजिनमध्ये 'ईमेल' (विपत्र) ही एक डिजिटल स्वरूपामध्ये संदेशाची देवाण घेवाण असते. आजचे आधुनिक ईमेल हे स्टोअर (साठा) व फॉरवर्ड (पुढे पाठवणे) या स्वरूपामध्ये विकसित केले आहेत. स्टोअरमधील बहुतांश ऑप आपणास नोटस् काढावयास उपयुक्त ठरतात. सर्वसाधारण ईमेल ओपन केल्यानंतर उजव्या बाजूस शीर्षस्थानी ९ डॉट ओपन केल्यानंतर नोटस् काढण्यासाठी किंवा जतन करून ठेवण्यास उपयुक्त ऑप असतात. त्यामध्ये ड्राईव्ह, गुगल कीप, डॉक, प्ले बुक, ट्रान्सलेट या ऑपचा वापर करू शकतो.

सर्वप्रथम ड्राईव्ह या ऑपमध्ये अनेक प्रकारच्या नोटस् टाईप करून जतन करून ठेऊ शकतो किंवा ड्राईव्हमध्ये लिंक (link) देऊन ती कोठेही ओपन करून त्याचा वापर करू शकतो. त्यानंतर गुगल प्ले बुक (Google Play Book) याद्वारे जगभरातील संदर्भासाठी पुस्तके आपण डाऊनलोड करून ठेऊ शकतो. त्यामध्ये काही पुस्तके मोफत तर काही नाममात्र किंमतीस उपलब्ध असतात. त्यामुळे नोटस् काढण्याऐवजी संपूर्ण पुस्तकच उपलब्ध हाते. परंतु बहुतांश इंग्रजी भाषेतील पुस्तके यात उपलब्ध होतात. यानंतर गुगल कीप (Google keep)

यामध्ये आपल्या संशोधनाशी संबंधित घटक, उपघटक अशी विभागणी करून त्यामध्ये गुगल सर्च (Google Search) मधील माहिती कॉपी करून घेऊ शकते आणि प्रकरणानुसार एकत्र करून संशोधनात वापरू शकतो. त्यामुळे नोटस् काढण्याची गरज राहत नाही. यामधील अत्यंत महत्वाचे ॲप म्हणजे गुगल डॉक्स द्वारे (Google Docs) आपण टाईप करण्याऐवजी बोलून नोटस् लिहू शकतो. त्यामुळे नोटस् काढण्याचे काम गतीने होऊ शकते. तसेच गुगल ट्रान्सलेटद्वारे (Google Translate) जगभरातील कोणत्याही भाषेतील पुस्तके, माहिती आपल्या मायबोलीत भाषांतरित करून त्याच्या नोटस् काढू शकतो. किंडल इ बुक्स द्वारे संशोधनास उपयुक्त पुस्तके डाऊनलोड करून वापरू शकतो. मात्र याच्या माध्यमातून अनुवादीत झालेली माहिती जशीच्या तशी घेणे धोक्याचे असू शकते, कारण याद्वारे होणारे अनुवादन खात्रीशीर नसते. एकंदरीत नोटस् काढण्याच्या या आधुनिक पद्धती असून उत्तरोत्तर यामध्ये बदल होत जाणार आहेत, आणि नोटस् काढण्याच्या पद्धतीही विकसित होत जातील. संशोधकांनी परंपरागत पद्धतीप्रमाणे या आधुनिक नोटस् काढण्याच्या पद्धतीचा संशोधनात वापर केल्यास गतीने संशोधन पूर्णत्वास येण्यास मदत होते.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १

अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) टिपण घेणे म्हणजे काय?
- २) नोटबुक पद्धतीचा तोटा कोणता आहे?
- ३) कार्ड पद्धतीमध्ये लेखकाचे, पुस्तकाचे नाव याचे स्थान कोठे असेल?
- ४) गुगल सर्च इंजिन अंतर्गत ईमेलचा वापर कशासाठी केला जातो?
- ५) संगणकावर टाईप करण्याऐवजी बोलून नोटस् लिखानासाठी कोणते ॲप वापरतात?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- १) टिपण घेण्यामधील स्लीप पद्धतीमध्ये कार्डचा सर्वसाधारण आकार ४ x ६ किंवा असावा.
- २) नोटबुक, फाईल पद्धतीपेक्षा ही पारंपारिक पद्धत नोटस् काढण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
- ३) नोटस् काढण्यासाठी ॲपद्वारे जगभरातील पुस्तके डाऊनलोड करून ठेऊ शकतो.
- ४) वाक्य, पुस्तके भाषांतरित करण्यासाठी Google या ॲपचा वापर करतात.
- ५) अँडरॉइड मोबाईलचा वापर काढण्यासाठीही केला जातो.

४.२.२ तळटीपा आणि अंत टीपा :

संशोधन प्रक्रियेतील महत्वाचे तंत्र म्हणून तळटिपेस ओळखले जाते. संशोधकाने मांडलेल्या मुद्यांना पुष्टी देण्यासाठी तळटिपेचा वापर करतात. इतिहास लेखनाशास्त्रामधील एक महत्वाचा घटक म्हणून तळटीपेकडे पाहिले जाते. संशोधकाने केलेल्या संशोधनास भक्कम आधार केलेल्या मांडणीस पुरावा स्वरूपात तळटीपेचे

महत्त्व आहे. 'तळटीपा' आणि 'शेवटी दिलेल्या टीपा' या दोन्ही पद्धतीने मांडणी करण्याची पद्धत संशोधनामध्ये रूढ आहे. सर्वसाधारणपणे 'तळटीपा' या संदर्भग्रंथामध्ये पृष्ठाच्या तळाशी दिल्या जातात. तर 'शेवटी दिलेल्या टीपा' मध्ये प्रकरणाच्या किंवा संपूर्ण पुस्तकाच्या शेवटी एकत्रित दिल्या जातात. आधुनिक पद्धतीने संशोधनानुसार तळटीपा दोन पद्धतीने देतात. त्यामध्ये Content Footnote (सामग्री तळटीप) आणि Copyright Permission Footnote) (कॉपीराईट परवानगी तळटीप) म्हणजे काही संदर्भ साधने संशोधनानंतर आपण आपल्या प्रबंध, संशोधन प्रकल्पामध्ये त्याची नोंद करू शकतो. तर काही संदर्भ साधने संशोधनानंतर मांडणी करताना 'कॉपीराईट' असतात. अशावेळी त्याची रितसर परवानगी घेऊन त्याच्या नोंदी तळटीपेत केल्या जातात.

संशोधनाच्या प्रक्रियेदरम्यान संशोधकास अनेक ग्रंथ, संदर्भ साधनांचा अभ्यास करावा लागतो. संशोधकाकडून जेव्हा प्रत्यक्ष लेखनाची सुरुवात होते तेव्हा मांडणी विश्लेषणाचे कार्य सुरू होते. मांडणी करत असताना घेतलेल्या पुस्तक, ग्रंथ संदर्भाच्या नोंदीवरून तळटीपा दिल्या जातात. इतिहास लेखनामध्ये तळटीपांचे अनन्यसाधारण महत्त्व असून याशिवाय संशोधनास पूर्णत्व येत नाही. त्यामुळे तळटीपांची मांडणी हा संशोधनाचा गाभा ठरतो.

१) संशोधनामध्ये तळटीपा देण्यामागील हेतू :

अ) संशोधनास सहाय्यक ग्रंथाचे वाचकांना ज्ञान :

संशोधकाने अनेक संशोधन ग्रंथांचा अभ्यास केलेला असतो व त्या ग्रंथातील संदर्भ, माहिती स्वतःच्या संशोधनामध्ये वापरलेली असते. त्यामुळे संशोधकाने प्राप्त केलेली माहिती कोणत्या संदर्भ साधनांमधून घेतलेली आहे हे जिज्ञासू वाचकांना माहित व्हावे हा तळटीप देण्याचा एक उद्देश असतो. त्यामुळे प्राथमिक, अव्वल साधनांवर आपले संशोधन आधारित आहे हे वाचकांना ज्ञात होण्यासाठी तळटीप दिली जाते. तळटीपेचा दुसरा मुख्य हेतू म्हणजे ज्या संदर्भ ग्रंथातून माहिती घेतली आहे. त्या लेखकांप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी तळटीप दिली जाते. संशोधकाने प्रामाणिकपणे वापरलेल्या संदर्भ साधनांची नोंद यातून घेतली जाते. तसेच वाचकाने नव्याने केलेल्या संशोधनास भक्कम पुरावा म्हणून तळटीप दिली जाते.

ब) वाचकांना जादा माहिती प्राप्तीसाठी सहाय्य :

संशोधकाने आपल्या अभ्यासाविषयीच्या अनुषंगाने मांडणी केलेली असते. सदर संशोधनकार्यात वेळावेळी पुरावे देऊन आपली मांडणी केलेली असते. परंतु संशोधकास आपल्या विषयापुरतेच लिखाण करावे लागते. अशावेळी संशोधनामध्ये दिलेल्या तळटीपांमुळे वाचकांना संबंधित विषयासंबंधीची ज्यादा माहिती कोणत्या ग्रंथामधून उपलब्ध होईल अशा हेतूने जिज्ञासू वाचकांसाठी तळटीप दिल्या जातात. थोडक्यात मूळ संशोधनाबरोबरच ज्यादाच्या संशोधनाचे ज्ञान तळटीपेतून वाचकांना मिळते.

क) विरोधी संदर्भ साधनांची मांडणी :

संशोधकास आपल्या मांडणीमधील मते अचूक आहेत अशी खात्री असते. परंतु, प्रत्येक वेळेस त्याचे मत योग्य असेलच असे नाही. त्यामुळे ज्यावेळी संशोधनात अनेक संदर्भांची मांडणी तळटीपेतून होत असते. त्यावेळी संशोधकासही एकाच विषयासंबंधी किती प्रकारचे विचार, मते आहेत याची माहिती होते म्हणून अशा विरोधी संदर्भांच्या मांडणीमुळे संशोधकाच्या विरोधी लिखाणाचीही माहिती होते.

ड) लिखाणातील सातत्यासाठी तळटीप :

बहुतांश वेळेस संशोधक लिखाणामध्ये वारंवार संदर्भ साधनांची मांडणी करतात. त्यामुळे त्या संशोधकाच्या सखोल ज्ञानाची माहिती होते. परंतु वाचकांच्या वाचनाचा आणि लिहणाऱ्या संशोधकाचाही लिखाणाचा ओघ खंडित होतो. ज्यावेळी सर्वसामान्य वाचक असा ग्रंथ वाचतो त्यावेळी त्याच्या वाचनाची लय सतत थांबण्याचा धोका असतो. कारण सततच्या टिपांमुळे असे घडू शकते. तळटीपा लिखाणामध्ये देण्याऐवजी शेवटी घालाव्यात. जिज्ञासू वाचकास संदर्भ हवे असल्यास तो शेवटी पाहू शकतो आणि सामान्य वाचकांच्या वाचनात खंड पडत नाही. एकूणच लिखाणातील सातत्यासाठी तळटीपांची मांडणी केली जाते.

२) तळटीपांचे प्रकार :

तळटीपांच्या मुख्य हेतुसोबत तळटीपांचे प्रकार पडतात. वाचकांना ज्यादा माहिती उपलब्ध करून देणे, सबळ पुरावा, लिखाणातील सातत्य, इतर महत्त्वाच्या संदर्भांची मांडणी याबरोबर सर्वसाधारण दोन प्रकार पडतात.

१) संशोधक आपला मुद्दा स्पष्ट करताना लिखाणामध्ये तळटीप देऊन स्पष्टीकरण देतो. अशी तळटीप देण्याचा त्याचा उद्देश आपल्या मताचे स्पष्टीकरण करणे असतो. साधारणतः अशा प्रकारातील टीपा प्रत्येक पानावर दिल्या जातात. त्यामुळे वाचकासही त्याच पृष्ठावर त्या विषया संबंधीची ज्यादा माहिती मिळते.

२) या दुसऱ्या प्रकारानुसार प्राथमिक दर्जाचा पुरावा आपल्या विधानाच्या समर्थनार्थ मांडत असतो. यामुळेही वाचकांच्या ज्ञानामध्ये नव्याने भर पडते. संशोधकाने दोन्ही प्रकारच्या तळटीपा या समयसुचकतेने देणे आवश्यक असते.

३) तळटीपांचे संशोधनातील स्थान :

संशोधनास बळकटी देण्यासाठी तळटीपा दिल्या जातात. परंतु तळटीपांसाठी लिखित स्वरूपाचे नियम नाहीत. प्रचलित परंपरा, रूढी, संकेतांनुसार संशोधक तळटीपा देत असतो. तळटीपांचे निश्चित संशोधनातील स्थानाबाबत नियम नाहीत. परंतु मॉडर्न लँग्वेज असोसिएशन अमेरिका आणि शिकागो युनिव्हर्सिटी मॅन्युअल यांनी तळटीपांसाठीची जी पद्धत सांगितली आहे ती जगभरामध्ये प्रचलित आहे. त्या संकेतानुसार पुढीलप्रमाणे तळटीपांची मांडणी केली जाते.

१. संशोधनामध्ये छापील रेषेवरती उजव्या बाजूस निदर्शनाचे/संदर्भाचे आकडे लिहावेत.

२. ज्या ठिकाणी आकड्याची नोंद केलेली आहे तेथील शब्द आणि आकड्यांमध्ये अंतर असू नये. हे आकडे छापिलमध्ये १, २, ३ अशा स्वरूपात मांडावे.

३. तळटीपा या प्रत्येक पानावर घ्याव्यात किंवा प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी त्याच्या नोंदी कराव्यात किंवा संशोधनाच्या शेवटी प्रत्येक प्रकरणानुसार घ्याव्यात. संशोधकाच्या सोयीने मांडणी करावी.

४. तळटीपांना द्यावयाचे आकडे विशिष्ट पद्धतीने दिले जावेत व ही पद्धत संपूर्ण ग्रंथामध्ये एकसारखी वापरावी त्यात बदल करू नये. प्रत्येक प्रकरणासाठी स्वतंत्रपणे आकडे द्यावेत.

५. एखाद्या ग्रंथामधील अवतरण घेतले असल्यास त्या अवतरणाच्या शेवटी तळटीपेचा आकडा द्यावा. प्रारंभी आकडे देऊ नयेत तसेच कोणत्याही शीर्षकासाठी तळटीप देऊ नये.

६. ज्यावेळेस एका सलग वाक्यात एकापेक्षा जादा संदर्भाची मांडणी केलेली असते त्यावेळेस जेथे पहिला संदर्भ असेल त्या अक्षरावरती किंवा शब्दावर आकड्याची नोंद करावी. नंतरच्या संदर्भासाठी पुढील आकड्यांची नोंद करावी. दोन्ही आकड्याची नोंद करताना स्वल्पविराम द्यावा.

४) तळटीपा देण्याची पद्धत :

तळटीपांच्या स्थानाबरोबरच त्या कशा पद्धतीने घ्यायच्या याचे काही संकेत, रूढी, परंपरा प्रचलित आहेत यासाठी पुढील पद्धत अवलंबली जाते.

१. तळटीपा देताना आरंभी लेखक/संपादक/भाषांतरकाराचे नाव, यानंतर स्वल्पविराम देऊन ग्रंथाचे नाव त्याच्या नंतर ठिकाण, प्रकाशन, वर्ष आणि सर्वात शेवटी ज्या पानावरून तो संदर्भ घेतला आहे त्याचा नंबर द्यावा.

उदा. कुलकर्णी, अ. रा. शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९३, पृष्ठ क्र. ३८.

२. तळटीपेत लेखक/संपादक/भाषांतरकाराचे नाव देताना प्रथम आडनाव आणि त्यानंतर त्याच्या नावाची अद्याक्षरे लिहावित.

उदा. चव्हाण, ना. रा., आणि अद्याक्षरांऐवजी पूर्ण नाव असल्यास ते घ्यावे. उदा. मोरे, विजय.

३. तळटीप देताना जर एकापेक्षा अधिक खंड असल्यास त्या खंडाचा क्रमांक रोमन लिपीमध्ये द्यावा. खंडाचे नाव इटॅलीक्स आणि पानांचा क्रमांक अरेबिकमध्ये द्यावा.

४. जर एखाद्या संदर्भ साधनांची सविस्तर माहिती दिली असेल तर तीच माहिती पुन्हा देण्याची आवश्यकता नसते. तसेच संदर्भ क्रमाने लगेच येत असेल तर फक्त “किता” (Ibid) असे लिहावे आणि त्यानंतर पान क्र. लिहावा.

उदा. १. टिळक लक्ष्मीबाई, स्मृतिचित्रे, समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर. मे २०१२, पा.क्र. ११८

२. किता / Ibid १२१.

५. ग्रंथाच्या संदर्भ नावाची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी 'कित्ता' या शब्दाबरोबरच 'उपरोक्त' या शब्दाचाही वापर केला जातो. क्रमाने एका अंकाखाली दुसरा अंक लिहताना 'कित्ता' शब्द तर काही क्रमांकानंतर तोच ग्रंथ पुन्हा वापरावयाचा असेल तर लेखकाच्या नावाचा उल्लेख करून त्यानंतर उपरोक्त हा शब्द वापरून त्यानंतर क्रमांक लिहावा.

उदा. १. शिंदे, खंडेराव, कोल्हापूर राज्याचा इतिहास १८३८ ते १८९४, निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर, २००९, पृष्ठ क्र. ७२.

२. जाधव, रमेश, लोकराजा शाहू छत्रपती, सुरेश एजन्सी, पुणे १९९७, पृष्ठ क्र. ३८.

३. शिंदे, खंडेराव, उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ७६.

● तळटीपांमधील संक्षिप्त रूपांचा वापर :

तळटीप लिखाणामध्ये 'कित्ता', 'उपरोक्त' अश्या संक्षिप्त रूपांच्या वापराबरोबर आवश्यकतेनुसार इतर अनेक संक्षिप्तांचा वापर करावा लागतो. ज्याप्रमाणे मराठीमध्ये 'कित्ता', 'उपरोक्त', 'तत्रैव', 'पूर्वोक्त', 'उपरिनिर्दिष्ट' हे शब्द वापरतात त्याप्रमाणे इंग्रजीमध्ये 'Ibid', 'opcit' हे शब्द वापरतात.

तळटीपा देत असताना हे शब्द निश्चित कोठे वापरावयाचे याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. यापैकी 'Ibid' लॅटिन शब्दापासून आलेला असून लॅटिनमधील 'Ibidem' म्हणजे Meaning the same' असा अर्थ होतो. एकदा 'Ibid' शब्दाच्या वापरानंतर काही पानानंतर 'Ibid' वापरू नये. साधारणतः त्याच पानावर सलग संदर्भासाठी वापरतात. तसेच 'OPcit' हा शब्द लॅटिनमधील 'Opera Citato' असा असून त्याचा अर्थ 'in the work cited' असा होतो. याशिवाय इतरही महत्त्वाची संक्षिप्तरूपे वापरली जातात.

उदा. Art=article, arts=articles, bk=book, chap=chapter, col=column

● तळटीपांचे उपयोग आणि दुरुपयोग :

तळटीपांमुळे संशोधक आणि वाचक दोघांनाही अनेक फायदे होतात. तळटीप प्रत्येक पृष्ठाच्या शेवटी दिल्याने वाचकांना संदर्भ समजतात. त्यामुळे वाचक आणि नवीन संशोधकाच्या ज्ञानात भर पडते. तसेच प्रकरणाच्या शेवटी तळटीप दिल्याने सामान्य वाचकास वाचन करणे सोपे जाते. त्याच्या वाचनामध्येही खंड पडत नाही. एकूणच प्राथमिक दर्जाच्या तळटीपांमुळे संशोधनासही दर्जा प्राप्त होतो.

तळटीपांचे संशोधन क्षेत्रात महत्त्व आहे. परंतु सर्वसामान्य वाचकाच्या दृष्टीने या तळटीपा फारश्या फायदेशीर नसतात. उलट वाचकाचा गोंधळ होण्याची शक्यता असते. एम.फिल, पीएच.डी संशोधन किंवा लघु, दीर्घ प्रकल्प यामध्ये तळटीपा देताना दक्ष रहावे लागते. कारण तळटीपा या हस्तलिखित लिहताना दिल्या जात असल्यामुळे काही वेळेस संशोधकाचे विधान आणि त्याची तळटीप यांच्यामध्ये ताळमेळ न राहिल्यास गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. म्हणून लेखन झाल्यानंतर क्रमाने तळटीप दिल्यास असा धोका कमी राहतो. त्यामुळे कुशल संशोधक असेल तर फारशी अडचण राहत नाही. तळटीप देण्याची प्रक्रिया समजावून घेऊन सरावातून यात नैपुण्य प्राप्त करता येते.

● विविध सॉफ्टवेअरद्वारे तळटीपा देण्याची पद्धती :

तळटीपा देण्याच्या विविध पद्धतीप्रमाणे नव्याने संशोधनामध्ये संगणक/लॅपटॉपचा सर्रासपणे वापर सुरू झाला आहे. त्यामुळे संशोधकामध्ये जास्तीत जास्त अचूकता येते. त्यासाठी विविध संदर्भ व्यवस्थापन साधने (Reference Management Tool) चा वापर होतो. त्यासाठी विविध ऑपचा वापर करता येतो. सर्व ऑपची नावे इंग्रजीमध्ये असल्याने त्याचे शब्दशः मराठीत भाषांतर करण्यापेक्षा त्यांचा इंग्रजी नावाप्रमाणे वापर करणे सोईस्कर ठरते. संशोधनामध्ये Mendeley, Zotero, Endnote अशा ऑपचा तळटीपा देण्यासाठी वापर करतात. वरील ऑपव्यतिरिक्त शेकडो ऑप तळटीपा देण्यासाठी वापरतात. त्याचा सर्वसाधारण वापर असा होतो की, 'Google Scholar' द्वारे सर्च करून किंवा आपण आपल्या संशोधनाशी निगडित घटकांचे टायपिंग झाले असेल तर त्यामध्ये 'तळटीपा' किंवा 'अंत टीपा' ची नोंद करण्यासाठी सदर ऑपचा वापर होतो. या ऑपचा वापर कसा करावा याची विस्तृत माहिती देणारे यु ट्यूबवर इंग्रजीमध्ये किंवा हिंदीमध्ये व्हिडीओ उपलब्ध आहेत. ते पाहून आपण सदर ऑपचा वापर करू शकतो. आपण निवडलेल्या तळटीपा देण्याच्या पद्धतीनुसार उदा. शिकागो युनिव्हर्सिटी मॅन्युअल, मॉडर्न लँग्वेज असोसिएशन अशा शेकडो पद्धतीपैकी आपल्या संशोधनास योग्य तळटीप देण्याची पद्धती या सॉफ्टवेअरमध्ये निवडल्यास त्या पद्धतीने तळटीपा तयार होतात. उदा. नाव बोल्ड, खंड क्रमांक रोमन लिपीत, खंडाचे नाव इटॅलिकमध्ये, पानांचा क्रमांक अरेबिकमध्ये असे आपोआप तयार होतात. त्यामुळे त्या पद्धतीने प्रत्येकवेळी तळटीप टाईप करण्याऐवजी या ऑपच्या वापरामुळे तळटीपा तयार होतात.

इंग्रजी पुस्तक लिखाण, विज्ञानाच्या पुस्तक लिखानासाठी 'Latex' या ऑपचा वापर करतात. कारण विज्ञान मधील गुणसूत्रे, परिणामे, आकडेवारी लिखाणासाठी या ऑपचा वापर होतो. या 'Latex' ऑपच्या तळटीपा किंवा शेवटी दिलेल्या टीपांच्या नोंदीसाठी 'KiBibTex' या ऑपचा उपयोग होतो. एकूणच पारंपारिक हस्तलिखित तळटीपा देण्याच्या पद्धतीप्रमाणे संगणकावर विविध ऑपच्या वापरामुळे संशोधकाचा वेळ, श्रम याची बचत होते. संशोधनातही अचूकता येते. त्यामुळे या संदर्भ तळटीपांसाठी ऑपचा वापर फायदेशीर ठरतो. भविष्यात या ऑपपेक्षाही विकसित, अचूक ऑप विकसित होत जाऊन संशोधन कार्यही उत्तरोत्तर सुलभ होत जाईल.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. तळटीपांचे संशोधनामध्ये कोठे स्थान असते?
२. तळटीपा देताना लेखकाचे / संपादकाचे नाव कशा पद्धतीने देतात?
३. इंग्रजी/विज्ञानाचे पुस्तक टाईप करण्यासाठी कोणते ऑप वापरतात?
४. संशोधनामध्ये तळटीपा देण्यासाठी कोणते ऑप वापरतात?
५. तळटीपा देण्यासाठी कोणत्या पद्धतींचा जास्त प्रमाणात वापर होतो.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. तळटीपांमध्ये एकाहून अधिक खंड असल्यास खंडाचा क्रमांक लिपीमध्ये द्यावा.
२. ग्रंथांच्या संदर्भ नावाची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी शब्दाचा वापर करतात.
३. तळटीपांमध्ये संक्षिप्तरूपांचा वापर करताना 'art' या शब्दाचे पूर्णरूप आहे.
४. संशोधनामध्ये google चा उपयोग इंटरनेट वरील संदर्भ तपासणीसाठी होतो.
५. संशोधनात विविध ऑपच्या वापरामुळे ची बचत होते.

४.२.३ सूची :

इतिहासलेखन प्रक्रियेमध्ये तळटीपेप्रमाणे सूची हा घटकही महत्वाचा असतो. ऐतिहासिक संशोधनात सूची शिवाय पूर्णत्व येत नाही. सूची म्हणजे थोडक्यात संशोधक ज्या विषयामध्ये संशोधन करणार आहे किंवा जे संशोधन पूर्ण झाले आहे अशा सर्व विषयांची माहिती एकत्रित स्वरूपामध्ये दिलेली असते. संशोधनासाठीची ऐतिहासिक संदर्भ साधने मुबलक प्रमाणात असतात. त्या सर्व संदर्भ साधनांमधून आपल्या विषयास अनुसरून संदर्भ साधने आणि माहिती एकत्रित करणे अतिशय कष्टदायक आणि क्लिष्ट काम असते. अशावेळी सूचीचा फायदा होतो.

आधुनिक संशोधन पद्धतीने संशोधनामध्ये अंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोण (Interdisciplinary approach) आलेला असून ऐतिहासिक संशोधनास जोडलेली सूची ही इतर समाजशास्त्रे, विज्ञान, भाषा अशा विषयांच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरते. त्यातून आंतरविद्याशाखीय संशोधनासही चालना मिळते. इतिहास संशोधनामध्ये सूचीचे परंपरागत ४ प्रकार पडतात. स्थळ, व्यक्ती, ग्रंथ, काल या चार प्रकारांचा वाचक, अभ्यासकांना फायदा होत असतो.

१. स्थळ सूची : भौगोलिक स्थानांशी निगडीत :

इतिहासाच्या अध्यापनामधील अत्यंत जवळचे शास्त्र म्हणजे भूगोलशास्त्र होय. ऐतिहासिक घटना, घडामोडी भूपृष्ठावर घडत असल्याने भूगोलाचा इतिहासाशी अत्यंत जवळचा संबंध असतो. म्हणून इतिहास संशोधकास ज्या परिसराच्या इतिहासाची मांडणी करायची आहे तेथील भौगोलिक परिस्थितीचे ज्ञान आवश्यक आहे. राज्ये, राज्यांच्या राजधानीची ठिकाणे, रणभूमी, दळणवळणाची साधने, प्रवास, वाहतुकीचे मार्ग, विविध व्यापारी केंद्र इ. ची माहिती संशोधकास असणे गरजेचे असते. अशा भौगोलिक माहितीचा वापर संशोधक आपल्या सोयीनुसार संशोधनामध्ये करत असतो. त्याअनुषंगाने स्थळ सूचीमध्ये गावांची भौगोलिक माहिती दिलेली असते. ग्रंथात अशा विविध स्थळांचा उल्लेख आणि त्याविषयीची विस्तृत माहिती कोण कोणत्या ग्रंथामध्ये कोणत्या पृष्ठावर देण्यात आलेली आहे याचा पृष्ठ क्रमांकासहित उल्लेख स्थळ सूचीमध्ये केलेला असतो.

उदा. डॉ. रमेश जाधव, संपादित 'राजश्री शाहू गौरव ग्रंथ' या खंडात्मक ग्रंथामध्ये जुना राजवाड्याचा उल्लेख

पा. क्र. २८०, २८१, ३५९, ३७३, ५४२ या पान क्रमांकावरती आहे. त्यामुळे कोल्हापुरातील जुना राजवाड्या संबंधीची माहिती एकत्रितपणे सहज मिळते.

२. व्यक्ती सूची : व्यक्तीशी संबंधित सूची :

स्थळ सूचीप्रमाणे इतिहास संशोधनामध्ये व्यक्ती महत्त्वाची आहे. आपणास एखाद्या व्यक्तीच्या कर्तृत्वाचा अभ्यास करावयाचा आहे. त्या व्यक्तीचे एखाद्या ग्रंथामध्ये कोठे उल्लेख आलेले आहेत ते जाणून घेण्यासाठी व्यक्ती सूचीचा उपयोग होतो. इतिहास संशोधकाने सूची तयार करताना इतिहास लेखनामध्ये ज्या अनेक व्यक्तींचा उल्लेख केला आहे त्यातील व्यक्तींच्या नावाची सूची तयार करावी. अशा सूचीची निर्मिती करत असताना व्यक्तीच्या आडनावाच्या अद्याक्षरानुसार करावी. संबंधित ग्रंथामध्ये ज्या पृष्ठांवरती त्या व्यक्तींच्या नावाचा उल्लेख आलेला असतो अशा सर्व पान क्रमांकाचा उल्लेख व्यक्ती सूची तयार करताना करावा. त्यामुळे संबंधित व्यक्तीच्या समग्र कार्याची नोंद एकत्रित मिळते. उदा. बादशहा अकबराचे धार्मिक धोरण - पान क्र. ८०, १०३, १३८, १५२ इ. यामुळे बादशहा अकबराच्या धार्मिक धोरणाची माहिती एकत्रितरीत्या समजते व व्यक्तीविषयक प्रबंध, शोधनिबंध लिहिताना अशा यादीचा उपयोग होतो.

३. ग्रंथसूची : एकत्रित ग्रंथाची यादी :

स्थळ आणि व्यक्ती सूचीहून ग्रंथसूची हा भिन्न प्रकार आहे. नव्याने विषय निवडताना किंवा संशोधनासाठी आवश्यक संदर्भ साधनाचा शोध घेत असताना संशोधनास अशा ग्रंथसूचीचा उपयोग होतो. इतिहासकार संशोधन कार्यामध्ये वापरलेल्या संदर्भ ग्रंथाची यादी एकत्रितपणे देत असतो. इतिहासकाराने ज्या विषयाशी संबंधित लेखन केलेले असते त्याला अनुसरून संबंधित जादा माहिती वाचकांना आणि भावी संशोधकांनाही प्राप्त होत असते. अशा भावी संशोधकांच्यापुढे पुढील प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यास सदरची ग्रंथसूची उपयुक्त ठरते. त्यामध्ये निवडलेल्या विषयावर यापूर्वी संशोधन कार्य झाले आहे काय? या विषयाच्या अभ्यासासाठी कोणती पुस्तके आवश्यक आहेत? अशी पुस्तके, ग्रंथ कोठे शोधावेत? ग्रंथ कशा पद्धतीने शोधावे? या प्रश्नांची उत्तरे प्राप्त करण्यासाठी ग्रंथसूची उपयुक्त ठरते. ग्रंथासोबतच पूरक संदर्भ उदा. मासिके, पाक्षिके, वृत्तपत्रे, गॅझेट्‌रीअर अहवाल, वृत्तांत इ. ची माहिती ग्रंथसूचित उपलब्ध असते.

४. कालसूची : कालसुसंगत घटनाक्रमांची मांडणी :

खंडात्मक ग्रंथ किंवा महापुरुषांच्या चरित्रात्मक ग्रंथात मोठ्या खंडांमध्ये कालसूचीचा जाणीवपूर्वक वापर केला जातो. निष्णात संशोधक वाचकांना अल्पावधित संबंधित व्यक्ती विषयी माहिती उपलब्ध होण्यासाठी कालसूचीची मांडणी करतो. त्यामुळे खंडात्मक ग्रंथ किंवा महापुरुषांच्या चरित्रात्मक मोठ्या खंडांमध्ये संशोधक, वाचक यांना अत्यल्प कालखंडात संबंधित व्यक्तीविषयीची माहिती उपलब्ध होण्यासाठी निष्णात संशोधक कालसूची जाणीवपूर्वक आपल्या संशोधन प्रबंधामध्ये त्याची मांडणी करतात. एका दृष्टीक्षेपामध्ये व्यक्तीचे जीवनचरित्र समजण्यासाठी या कालसूचीचा वापर होतो.

उदा. - राजश्री शाहू महाराज : कालसूची.

वर्ष	घटना
१८७४	यशवंतराव उर्फ बाबासाहेब (शाहू) यांचा जन्म
१८७६	शाहू छत्रपतींचे धाकटे बंधू बापूसाहेब यांचा जन्म
१८८२	जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब यांची कोल्हापूर संस्थानच्या रिजन्सी पदावरती नियुक्ती.
१८८४	जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब यांचे थोरले पुत्र यशवंतराव उर्फ आबासाहेबांना कोल्हापूरच्या छत्रपती घराण्यात दत्तक

५. विषयास अनुसरून इतर सूचींचे प्रकार :

स्थळ, काल, व्यक्ती, ग्रंथ सूची प्रमाणे संशोधकास विषयाला अनुसरून आणखी सूची तयार करता येतात. संशोधनाचा विषय कला क्षेत्राशी संबंधित असेल तर संबंधित कालखंडातील विविध कलाकार, कलामंच, नाट्यगृहे यांचीही सूची तयार करता येते. तसेच विविध उत्पादन, व्यापारातील वस्तूंची माहितीही सूचीच्या माध्यमातून दिली जाते.

● स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सूची म्हणजे काय?
२. व्यक्ती सूची म्हणजे काय?
३. कालसूचीमध्ये कोणत्या घटकाचा समावेश होतो?
४. सूचीचे सर्वसाधारण किती प्रकार आहेत?
५. ग्रंथ सूचीमध्ये कोणत्या संदर्भाचा समावेश होतो?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. आधुनिक काळात नियमांच्या बंधनात न राहता केलेल्या सूचीस म्हणतात.
२. इतिहास अध्यापनासाठी अत्यंत जवळचे शास्त्र आहे.
३. एका दृष्टीक्षेपामध्ये व्यक्तीचे जीवनचरित्र समजण्यासाठी या सूचीचा वापर होतो.
४. संदर्भ ग्रंथाच्या एकत्रित शास्त्रशुद्ध यादीस सूची म्हणतात.
५. आधुनिक काळामध्ये मुक्तपणे देण्याची पद्धत रूढ होत आहे.

४.२.४ परिशिष्टे :

परिशिष्टे ही संशोधनामध्ये पुरवणी स्वरूपात कार्य करतात. सर्वसाधारणपणे परिशिष्टांची ग्रंथाच्या अखेरच्या भागामध्ये नोंद केली जाते. परिशिष्ट म्हणजे पुरवणी, जोडपत्रे, विशेष टीपण, यादी, पूरक स्वरूपातील मजकूर, समर्थनार्थ आणि विरोधी लेखन याचा समावेश होतो. अभ्यासक संशोधकांना ग्रंथाविषयीची ज्यादा माहिती यामध्ये समाविष्ट होते.

१) परिशिष्टाचे सर्वसाधारण स्वरूप :

संशोधनाविषयीची ज्यादा माहिती परिशिष्टामध्ये समाविष्ट असते. मुख्य संशोधनाच्या मांडणी नंतर संशोधनाच्या शेवटी त्याविषयीची अतिरिक्त स्वरूपातील माहिती यात अंतर्भूत असते. परिशिष्टाचे स्थान हे मुख्य संशोधन, संदर्भ साधनाच्या यादीनंतर याचा समावेश होतो. कारण परिशिष्टामधील माहिती सर्वच वाचकांसाठी फारशी उपयुक्त नसते. केवळ जिज्ञासू वाचकांना त्या संशोधनाविषयीची मांडणी यात असते. त्याचप्रमाणे मुख्य संशोधनाच्या लिखाणामध्ये तळटीपेप्रमाणे परिशिष्टांना जागा देणे शक्य नसते. त्यामुळे परिशिष्टे संशोधनाच्या शेवटी त्याच्या नोंदी असतात.

२) परिशिष्टांच्या नोंदण्याची पद्धत :

परिशिष्टाची रचना ही शोधमय किंवा संदर्भ ग्रंथाच्या शेवटी केली जाते. या परिशिष्टाच्या नोंदी करताना स्वतंत्रपणे नवीन पृष्ठाच्या शीर्षकस्थानी परिशिष्टाचे शीर्षक स्पष्टपणे नोंदविलेले असते. इंग्रजीमध्ये परिशिष्टाच्या नोंदी करताना कॅपिटल शब्द वापरले जातात. तसेच एकापेक्षा ज्यादा परिशिष्टांची नोंद करताना सलगपणे घ्यावी लागते. उदा. इंग्रजीमध्ये APPENDIX A, APPENDIX B नंबर मध्ये लिखाण करावयाचे असल्यास APPENDIX 1, APPENDIX 2, असे नोंदवले जाते. मराठीमध्ये परिशिष्ट 'अ' आणि परिशिष्ट 'ब' आणि नंबर मध्ये लिखाण करावयाचे असल्यास परिशिष्ट १, परिशिष्ट २ अशा पद्धतीने पृष्ठाच्या मध्यभागी नोंदवून सलगपणे लिहिली जातात. तसेच एकापेक्षा ज्यादा परिशिष्टे असल्यास त्याची नोंद नवीन पृष्ठांवर केली जाते.

संशोधनामध्ये ज्या क्रमाने संदर्भाचे लिखाण केले जाते त्याच क्रमाने परिशिष्टांची रचना केली जाते. त्यामुळे परिशिष्टातील नोंदी सुटसुटीत वाचक आणि नवसंशोधकांना समजण्यास सोप्या असतात. उदा. संशोधन लिखाणात ज्या संदर्भाआधारे लिखाण केलेले असते तो संदर्भ परिशिष्टात पहिल्यांदा येतो. आणि जर प्रश्नावली संशोधनाच्या अखेरीस असल्यास परिशिष्टामध्येही त्याची नोंद अखेरीस येते. संदर्भ ग्रंथाचे लिखाण पूर्ण झाल्यानंतर क्रमांक त्यानंतर लगेच परिशिष्टांना दिला जातो. संदर्भ ग्रंथाचे लिखाण जर पृष्ठ क्र. २६८ ला संपले तर २६९ नंबर पासून परिशिष्टे त्या ग्रंथामध्ये समाविष्ट केली जातात.

३) परिशिष्टामध्ये समाविष्ट घटक :

परिशिष्टामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शोधग्रंथांमध्ये ज्यादाची माहिती दिली जाते. अशी माहिती जरी मुळ संशोधनामध्ये समाविष्ट नसली तरी भविष्यात त्या संशोधकास रिसर्च पेपर तयार करायचे असतील तर, रिसर्च

पेपरची मांडणी करून निष्कर्षाप्रत पोहचायचे असेल तर परिशिष्टाचा उपयोग होतो. परिशिष्टामध्ये सांख्यिकी माहितीही दिली जाते. तसेच संशोधनाशी संबंधित आलेख, चार्ट, प्रतिमा, नकाशे, रेखांकणे, छायाचित्रण व्हिड्युअल याच्या नोंदीही परिशिष्टामध्ये केल्या जातात. तसेच संशोधनाच्या कामासाठी घेतलेल्या मुलाखती, प्रश्नावली, संशोधकाने माहिती प्राप्तीसाठी केलेला पत्रव्यवहार, पत्रे, टिपणे, इमेल, आलेले मेसेज यांच्याही नोंदी घेतल्या जात असल्याने परिशिष्टामध्ये कोणते घटक समाविष्ट करावेत याची मर्यादा नाही. परंतु परिशिष्टात घेतलेल्या नोंदी संदर्भ ग्रंथातील माहितीशी निगडीत असतात. परिशिष्टांची व्याप्ती वाढविण्यासाठी संदर्भहीन नोंदी किंवा मुळ संशोधनाशी विसंगत नोंदी घेवू नयेत.

४) परिशिष्टामध्ये नोंदी घेण्याच्या पद्धती :

अ) आलेख, कोष्टके : परिशिष्टाच्या नोंदी देण्यासाठी विविध प्रकारच्या आलेखाचा वापर केला जातो. त्यामध्ये स्तंभलेख, जोडलेख, विभाजित आलेख याद्वारे नोंदी घेतल्या जातात. आलेखाचा वापर मुबलक स्वरूपातील आकडेवारी किंवा दोन-तीन प्रकारच्या आकडेवारीतील सहसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी केला जातो. तसेच विविध प्रकारची वृत्तपत्रे, हस्तलिखित टिपणे, संगणकामध्ये कोष्टकांचा मुबलक वापर केला जातो.

ब) आकृत्या, फोटो : प्राचीन काळापासून आकृत्यांचा वापर केला जातो. आधुनिक काळामध्ये त्याचा वापर संशोधनात मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. मुख्य माहिती, संदर्भ प्रभावीपणे मांडण्यासाठी याचा वापर होतो. त्याचप्रमाणे प्रासंगिक, वेळोवेळी घेतलेल्या फोटोंचाही वापर संशोधनामध्ये केला जातो.

क) नकाशे : ऐतहासिक साधने प्राप्तीमधील प्राथमिक, महत्वाचे साधन म्हणून नकाशे मानले जातात. मुख्य राज्याची राजधानी, युद्धभूमी, स्थळे, विविध व्यापारी मार्ग, मुख्य केंद्र अशा ठिकाणांचे नकाशे परिशिष्टामध्ये समाविष्ट केल्यास संदर्भ ग्रंथाची उपयोगिता वाढते.

ड) स्पष्टीकरणकोष : स्पष्टीकरणकोष किंवा विशिष्ट अर्थाचा शब्दांचा कोश म्हणजे एक प्रकारे 'शब्दकोश' (Dictionary) असतो. परंपरागत पद्धतीने संशोधनाच्या शेवटी नव्याने पुढे आलेले, माहित नसलेले, फारसे व्यवहारामध्ये प्रचलित नसलेले विशेष शब्द आणि त्याचे स्पष्टीकरण असते.

परिशिष्टामध्ये वरील घटकांचा समावेश होतो. याव्यतिरिक्त गरजेनुसार संशोधनाच्या परिशिष्टामध्ये मजकूर, परिच्छेद, स्पष्टीकरण, ज्यादा माहितीसाठी वाचावयाच्या पुस्तकांची यादी, विविध वेबसाईट, लिंक्स या सर्व नोंदी ज्या संशोधनामध्ये समाविष्ट आहेत त्या परिशिष्टात येतात.

५) परिशिष्टाच्या नोंदी देण्यामागील उद्देश :

अनुभवी संशोधक आपल्या लिखाणामध्ये परिशिष्टाचा समावेश करत असतात. त्यामागे काही उद्देश असतात त्यात -

१. संबंधित संशोधनातील मुळ कागदपत्रे, पूरक कागदपत्रे यांची माहिती वाचक, नवसंशोधकांना दिली जाते. तसेच संदर्भ ग्रंथाविषयीच्या महत्वाच्या लेखांची माहितीही दिली जाते.

२. संशोधनांमध्ये लिखाणात आलेला पत्रव्यवहार, संस्था, सरकारकडील निवेदनांचा समावेशही परिशिष्टामध्ये होतो.

३. संदर्भ ग्रंथात उल्लेख केलेल्या महत्त्वाच्या व्यक्तींचा जीवनपट, कालसूचीची मांडणी केली जाते. त्याचप्रमाणे ग्रंथाबाबतच्या समर्थनार्थ आणि विरोधी टिपांची माहिती दिली जाते.

४. संशोधनात अंतर्भूत नव्याने शब्दकोश, संदर्भसूची आणि गरजेनुसार पुस्तकांची परीक्षणे यात मांडली जातात.

५. संशोधन विषयाशी संदर्भित वृत्तपत्रातील लेख, अभ्यासकांची व्याख्याने याची माहिती परिशिष्टात नोंद केली जाते.

एकूणच परिशिष्टाच्या नोंदीमध्ये अनेक घटकांचा समावेश होतो. त्याशिवाय PPT द्वारे सादरीकरण करत असताना प्रश्नोत्तरावेळी ज्यादाची माहिती परिशिष्टात समाविष्ट करून ती गरजेनुसार सादर केली जाते. जेणेकरून सादरीकरण प्रभावी होते. तसेच विविध ब्लॉग, लघु-दिर्घलेखांच्या मांडणीवेळीही परिशिष्टे उपयुक्त ठरतात. खाली उदाहरण म्हणून प्राचार्य रा.तू. भगत संपादित 'संत गाडगे महाराज स्मारक ग्रंथ' मधील परिशिष्टे खालीलप्रमाणे-

परिशिष्ट १

श्री गाडगेबाबा : जीवन-कार्यपट

जन्म	महाशिवरात्र, बुधवार दि. २३-२-१९७६
वडील झिंगराजीचे कोतेगावी येथे निधन	इ.स. १८८४
दापुरे येथे मामाच्या घरी आगमन	सन १८८४
कुंताबाईंशी विवाह	इ.स. १८९२
दापुरे येथे प्रथम कन्या अलोकाचा जन्म	इ.स. १८९९
द्वितीय कन्या कलावतीचा जन्म	इ.स. १९००
तृतीय पुत्र मुमद्गलचा जन्म	इ.स. १९०२
श्री सदगुरूंची भेट	इ.स. १९०४
चतुर्थ पुत्र गोविंदाचा जन्म, गृहत्याग	इ.स. १९०५
ऋणमोचनचा नाम सप्ताह प्रारंभ	इ.स. १९०६
पूर्णा नदीघाट	इ.स. १९०८
चोखामेळा धर्मशाळा, पंढरपूर (खर्च १ लाख)	इ.स. १९१७
चि. गोविंदाचा मुंबई येथे विवाह	इ.स. १९१९

मराठा धर्मशाळा, पंढरपूर (खर्च २ लाख)	इ.स. १९२०
सदावर्त पंढरपूर प्रारंभ	इ.स. १९२१
मातोश्री सखुबाई वैकुंठवासी (१ मे)	इ.स. १९२३
चि. गोविंदाचा पिसाळलेले कुत्रे चावून पुणे येथे मृत्यू (५ मे)	इ.स. १९२३
परिट धर्मशाळा, पंढरपूर (खर्च २५ हजार)	इ.स. १९२५
मुर्तीजापुर धर्मशाळा व गोरक्षण (खर्च १ लाख)	इ.स. १९२५
नाशिक धर्मशाळा (खर्च ३ लाख)	इ.स. १९३०
आळंदी धर्मशाळा (खर्च १ लाख)	इ.स. १९३०
परिट धर्मशाळा (खर्च १ लाख)	इ.स. १९३०
देहू धर्मशाळा (खर्च २५ हजार)	इ.स. १९३०
सदावर्त नाशिक प्रारंभ	इ.स. १९३२
सालबर्डी यज्ञावेळी राष्ट्रसंत तुकडोजींची भेट	इ.स. १९३५
पंढरपुरातील मराठा धर्मशाळेस मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेरांची भेट	इ.स. १९३८
आकुल धर्मशाळा पुणे (खर्च दीड लाख)	इ.स. १९४०
त्र्यंबकेश्वर परिट धर्मशाळा (खर्च १० हजार)	इ.स. १९४५
बाबांच्या हस्ते कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सत्कार	इ.स. १९४८
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांकडे चोखामेळा धर्मशाळा पंढरपूर	इ.स. १९४९
नागरवाडी गोरक्षण इ.स. १९५२	
राहुरी गोरक्षण	इ.स. १९५३
जे.जे. हॉस्पिटल धर्मशाळा	इ.स. १९५४
वलगांव पेढी नदीवर निर्वाण (२० डिसेंबर)	सन १९५६
अग्निसंस्कार अमरावती (२१ डिसेंबर)	इ.स. १९५६

परिशिष्ट २

गाडगेबाबांच्या सामाजिक कार्याचा विस्तार

ऋणमोचन येथील घाटावर ओल्या मातीवर सुकी माती टाकण्याचे काम	इ.स. १९०६
ऋणमोचन येथे परीट समाजाचा भंडारा (सहभोजन)	इ.स. १९०७
पूर्णा नदीचा घाट व लक्ष्मीनारायणाचे मंदिर बांधून तयार केले	इ.स. १९०८
ऋणमोचनला पहिली पत्र्यांची परीट धर्मशाळा	इ.स. १९१४

पंढरपूर येथे चोखामेळा कार्यशाळा	इ.स. १९१७
मराठा धर्मशाळा, पंढरपूर	इ.स. १९२०
अंध पंगु सदावर्त, पंढरपूर	इ.स. १९२१
परीट धर्मशाळा, पंढरपूर	इ.स. १९२५
गोरक्ष विद्यालय धर्मशाळा, मुर्तीजापूर	इ.स. १९२५
श्री गाडगेबाबा प्रकाशन समिती	इ.स. १९२५
नाशिक धर्मशाळा ट्रस्ट स्थापना	इ.स. १९३०
भागेश्वर धर्मशाळा आळंदी	इ.स. १९३०
देहू धर्मशाळा	इ.स. १९३०
ऋणमोचन येथे दोन घाट, हिंसा बंदी कार्यक्रमास सुरूवात	इ.स. १९३१
अंध पंगु सदावर्त, नाशिक	इ.स. १९३२
कोटपूर्णा नदीवर दोन घाट बांधणी	इ.स. १९३७
पुणे आकुल धर्मशाळा, त्र्यंबकेश्वर परिते धर्मशाळा, नाशिक	इ.स. १९४०
त्र्यंबकेश्वर कल्हर्ईवाले धर्मशाळा, नाशिक	इ.स. १९४८
श्री गाडगेबाबा महाराज मिशन मुंबई, नागरवाडी गोरक्षण स्थापना	इ.स. १९५२
श्री गाडगे महाराज गोरक्षण, राहुरी	इ.स. १९५३
धर्मशाळा, अचलपूर	इ.स. १९५३
धर्मशाळा कुर्ला, मुंबई	इ.स. १९५३
आश्रमशाळा, राहुरी	इ.स. १९५४
मुंबई धर्मशाळा जे. जे. हॉस्पिटलजवळ	इ.स. १९५४
मार्गशीर्ष वद्य चतुर्थी श्री बाबांचे वलगांव पेढी नदीवर निर्वाण	इ.स. १९५६

परिशिष्ट ३

शाखा व स्थापना काळ

शाखा	सन
श्री गाडगे महाराज मिशन मुंबई -४	इ.स. १९५२
श्री गाडगे महाराज आदिवासी आश्रमशाळा, राहुरी, जि.नगर	इ.स. १९५४
श्री गाडगे महाराज विद्यार्थी वसतिगृह, कुर्ला, मुंबई	इ.स. १९५६

श्री गाडगे महाराज परधाम वृद्धाश्रम, वलगाव, जि. अमरावती	इ.स. १९५७
श्री गाडगे महाराज विमोचीत जाती आश्रमशाळा, गोंदवले, जि. सातारा	इ.स. १९५८
श्री गाडगे महाराज विद्यार्थी वसतिगृह, गोंदवले, जि. सातारा	इ.स. १९५८
श्री गाडगे महाराज वसतिगृह, भुसावळ, जि. जळगांव	इ.स. १९५८
श्री गाडगे महाराज कन्या छात्रालय, मिरज, जि. सांगली	इ.स. १९५९
श्री गाडगे महाराज आदिवासी आश्रमशाळा, भिवाळी, ठाणे	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज आदिवासी आश्रमशाळा, ओतूर, पुणे	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज वसतिगृह, ओतूर, पुणे	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज कन्या छात्रालय, ओतूर, पुणे	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज जनता विकास विद्यार्थी वसतिगृह, ओतूर, पुणे	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज वसतिगृह, चौसाळा, बीड	इ.स. १९६०
श्री गाडगे महाराज विद्यार्थी वसतिगृह, सातारा	इ.स. १९६१
श्री गाडगे महाराज आदिवासी आश्रमशाळा, चालतवाड, ठाणे	इ.स. १९६२
श्री मातोश्री कन्या छात्रालय, जुन्नर, पुणे	इ.स. १९६२

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-४

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. परिशिष्टाचे ग्रंथामध्ये स्थान कोठे असते?
२. परिशिष्टांतर्गत कोणत्या बाबींचा समावेश होतो?
३. स्पष्टीकरणकोश म्हणजे काय?
४. परिशिष्टांचा वापर कोणत्या घटकांकडून सर्वाधिक केला जातो?
५. पी. पी. टी. द्वारे सादरीकरण करतेवेळी परिशिष्टाचा उपयोग कशा पद्धतीने होतो?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. परिशिष्टे ही संशोधनामध्ये स्वरूपात कार्य करतात.
२. इंग्रजी परिशिष्टांच्या नोंदीसाठी शब्दाचा वापर करतात.

३. प्राचीन काळापासून संशोधनामध्ये चा वापर केला जातो.
४. संदर्भ ग्रंथाच्या लिखाणानंतर लगेच चा क्रमांक दिला जातो.
५. परिशिष्टांमध्ये इंटरनेटद्वारे च्या नोंदी केल्या जातात.

४.२.५ संदर्भ ग्रंथाची यादी :

संशोधनाच्या पद्धतीप्रमाणे संदर्भग्रंथाची यादी तयार करणे हे स्वतंत्र तंत्र आहे. संशोधकास संशोधन प्रक्रियेमध्ये अनेक ग्रंथांचे वाचन करावे लागते. आपल्या अभ्यास विषयाशी थेट संबंधित नसलेली परंतु काही संशोधनाशी निगडित पूरक माहिती मिळण्याची शक्यता असलेल्या संदर्भ ग्रंथांचे वाचन केल्यास संशोधन विषयाचे चांगल्या पद्धतीने आकलन होते. अशा संदर्भ ग्रंथांचे वाचन करताना त्यांच्या नोंदी ठेवाव्यात. थोडक्यात संदर्भ ग्रंथाची यादी म्हणजे संशोधकाने कोणते ग्रंथ संशोधन कार्यासाठी वापरले याची एक यादी होय.

१) संदर्भग्रंथाच्या यादीचे हेतू :

संशोधक संदर्भ ग्रंथाची यादी देण्यामागे मुख्य उद्देश हा असतो की, शोधग्रंथ, शोधप्रबंध लिहिताना संशोधकाने कोणते ग्रंथ, कोणती संदर्भ साधने उपयोगात आणली? कोणत्या संदर्भ ग्रंथावरून त्यांचे संशोधन पूर्ण झाले? हे अभ्यासक. वाचकांना समजणे हा मुख्य हेतू असतो. तसेच वाचकांना काही शंका उपस्थितीत होण्यासारख्या असतील तर त्याच्या निराकरणासाठी कोणती संदर्भ साधने वापरणे आवश्यक आहे याचेही मार्गदर्शन संदर्भ सूचीद्वारे होते. त्याचप्रमाणे संशोधकासही आपण वापरलेली साधने क्रमबद्धरितेने त्याची मांडणी संदर्भ ग्रंथाच्या यादीमुळे शक्य होते. त्यामुळे संशोधक विषयाशी निगडित बाबींचा जेवढा शोध घेईल तेवढी संदर्भ ग्रंथाची यादी समृद्ध होत जाते.

२) संदर्भग्रंथाच्या यादीची वर्गवारी :

संशोधनाच्या पूर्णत्वानंतर प्रबंधाच्या शेवटी यादी जोडली जाते. अशाप्रकारे संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करत असताना ती २ प्रकारात करावी लागते. एक म्हणजे प्रत्यक्ष संशोधन करत असताना ज्या ग्रंथाचा प्रत्यक्षपणे संशोधनासाठी वापर केलेला आहे व त्याचा प्रबंधामध्ये संदर्भ दिला असेल, अशा सर्व संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करून शेवटी जोडावी लागते. दुसऱ्या पद्धतीने यादी तयार करत असताना संशोधन कार्यामध्ये वापरलेल्या परंतु प्रत्यक्ष संदर्भ म्हणून न वापरलेल्या ग्रंथाची यादी तयार करणे, अशा पद्धतीने यादी तयार करण्याचा महत्त्वाचा फायदा म्हणजे संशोधनासाठी किती संदर्भ ग्रंथ अभ्यासले याचे वाचकांना ज्ञान होते. एम्. फिल. पीएच. डी. प्रबंध, प्रकल्पांमध्ये प्रबंधाच्या शेवटी जोडावयाच्या यादीमध्ये वर्गवारी करावी लागते.

३) संदर्भ साधने, ग्रंथाची विभागणी :

संशोधनासाठी वापरलेले ग्रंथ एकाच प्रकारचे नसतात. प्राथमिक संदर्भ साधने, दुय्यम संदर्भ साधने अशी परंपरागत पद्धतीने विभागणी केली जाते. त्यात नव्याने संशोधनामध्ये इंटरनेट साधनांची भर पडली आहे. त्याची

विभागणी ग्रंथ, प्रबंध यामधील साधनावरून निश्चित होत असते. त्यामध्ये खालील प्रमाणे सर्वसाधारणपणे विभागणी होते.

अ) प्राथमिक संदर्भ साधने

- १) प्राथमिक प्रकाशित संदर्भ साधने
- २) प्राथमिक अप्रकाशित संदर्भ साधने

ब) दुय्यम संदर्भ साधने

- १) दुय्यम प्रकाशित संदर्भ साधने
- २) दुय्यम अप्रकाशित संदर्भ साधने

क) इंटरनेट साधन

- १) विविध वेबसाईटस्
- २) ऑनलाईन प्रकाशित लेख इ.

वरीलप्रमाणे वर्गवारी केल्यानंतर विषयास अनुसरून पुन्हा त्याची वर्गवारी करणे आवश्यक आहे.

उदा. वृत्तपत्रविषयक संशोधन प्रबंधाचे कार्य करावयाचे असेल तर प्राथमिक संदर्भ साधना अंतर्गत दैनिक, साप्ताहिकांचे मूळ अंक, कार्यालयीन कागदपत्रे, वृत्तपत्रांमधील घटना, मुलाखती, प्रश्नावली, गॅझेटीअर यांचा समावेश होतो. तर दुय्यम संदर्भ साधनांमध्ये संदर्भ ग्रंथ (अभ्यासानुसार मराठी, हिंदी, इंग्लिश इतर भाषेतील), अप्रकाशित पीएच.डी., एम्.फील चे शोधप्रबंध यांचा समावेश होतो.

४) संदर्भ ग्रंथ यादीच्या विश्लेषणाचे घटक :

प्राथमिक संदर्भ साधने प्रत्यक्ष संशोधनाशी संबंधित अव्वल दर्जाची साधने असतात. दुय्यम संदर्भ साधनांतील ग्रंथ हे टीकात्मक, स्पष्टीकरणात्मक, विश्लेषणात्मक आणि संबंधित घटनेबद्दल नेमकी माहिती न देता त्यात सर्वसाधारणपणे माहिती दिलेली असते. त्याव्यतिरिक्त संदर्भ साधनांची वर्गवारी आणि वर्गीकरण केल्यानंतर एकाहून ज्यादा भाषेतील संदर्भ साधने वापरली असतील तर प्रत्येक साधनांची वर्गवारी स्वतंत्रपणे करावी. तसेच इतर कागदपत्रांचा वापर केला असल्यास त्याचीही यादी स्वतंत्रपणे देणे गरजेचे असते. अशा विश्लेषणात्मक यादीमुळे संशोधक आणि वाचकांमध्ये संशोधनाबद्दल जिज्ञासा निर्माण होते. तसेच अशा यादीमुळे संशोधकांच्या संशोधनाचा दर्जा स्पष्ट होतो.

५) संदर्भ ग्रंथ यादी तयार करण्याची पद्धत :

संशोधनासाठी संदर्भ ग्रंथाचे वाचन करताना संशोधकास याची जाणीस असावी की, संशोधनाच्या शेवटी ग्रंथ यादी द्यावयाची आहे. त्यानुसार वाचनानंतर त्या पुस्तकाच्या नोंदी ठेवाव्या लागतात. वाचनावेळीच ग्रंथाच्या

स्वरूपानुसार त्याची प्राथमिक आणि दुय्यम अशी विभागणी केल्यास शेवटी यादी तयार करताना सुलभ होते. त्याची सर्वसाधारण पद्धत पुढीलप्रमाणे -

१. संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करताना सर्वप्रथम पुस्तक/ग्रंथाच्या लेखकाचे/संपादकाचे/भाषांतरकाराचे नाव लिहावे. लेखकाचे नाव लिहिताना सुरुवातीस आडनाव व त्यानंतर त्याचे नाव किंवा नावाची अद्याक्षरे लिहावीत. एखाद्या ग्रंथास दोन लेखक असल्यास दोघांचीही नावे लिहावीत. दोनपेक्षा अधिक लेखक असल्यास केवळ पहिल्या लेखकाचे नाव लिहावे. जर लेखक अनुवादक असेल तर अनुवादक (Tr.) आणि संपादक असेल तर संपादक (Ed) असे लिहावे.

२. लेखकाच्या नावानंतर स्वल्पविराम देऊन ग्रंथाचे नाव लिहावे व स्वल्पविराम द्यावा. त्यानंतर ग्रंथ अनेक खंडात असेल तर त्याचा खंड क्रमांक लिहावा व स्वल्पविराम द्यावा. ग्रंथाचा खंड क्रमांक रोमन लिपीत असावा.

३. ग्रंथाच्या एकाहून अधिक आवृत्ती असतील तर तो आवृत्ती क्रमांक लिहावा. त्यानंतर प्रकाशकाचे नाव, प्रकाशन ठिकाण आणि शेवटी प्रकाशन वर्ष लिहून पूर्णविराम द्यावा.

६) संदर्भ ग्रंथ तयार करताना घ्यावयाची दक्षता :

संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करताना काही गोंधळ, अडचणी निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करताना काही वेळेस दक्षता घ्यावी लागते. लेखकाचे नाव लिहिताना येणारी अडचण म्हणजे आडनाव आणि नाव लिहिण्याची वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळी परंपरा असते. महाराष्ट्रातील परंपरेनुसार स्वतःचे नाव, वडिलांचे नाव आणि शेवटी आडनाव लिहतात. परंतु देशाच्या इतर प्रांतातील परंपरा वेगवेगळ्या असल्याचे दिसते. दक्षिण भारतात सुरुवातीस गावाचे नाव, त्यानंतर आजोबांचे नाव, नंतर वडीलांचे आणि शेवटी स्वतःचे नाव लिहिण्याची प्रद्धत आहे.

उदा. व्ही, व्ही.एस. लक्ष्मण या प्रसिद्ध क्रिकेटपटूचे मुळ नाव वांगीपुरम वेंकटा साई लक्ष्मण असून नावामधील 'वांगीपुरम' हे त्याच्या गावाचे नाव, 'वेंकटा' हे आजोबांचे, 'साई' हे वडिलांचे आणि शेवटी 'लक्ष्मण' हे त्याचे स्वतःचे नाव आहे. अशा दक्षिण भारतातील नावांचा यादीत समावेश करताना विशेष काळजी घ्यावी लागते. याउलट उत्तर भारतात केवळ नाव आणि आडनाव लिहिण्याचा प्रघात प्रचलित आहे. उदा. पंकज कुमार अशा वेळी यादी तयार करताना काळजी घ्यावी लागते.

संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करण्याचे तंत्र भारतात आणि जगभरामधेही वरीलप्रमाणे आहे. तरी काही सूक्ष्म बदल आढळून येतात. काही ठिकाणी प्रकाशनाचे ठिकाण. लिहिण्याचा प्रघात असतो. तर काही ठिकाणी प्रकाशकाचे नावही लिहिण्याची पद्धत रुढ आहे. थोडक्यात, संशोधकाची संदर्भ ग्रंथाची यादी ही सतत वाढत असते आणि ज्यावेळी त्या संशोधकापुरते संशोधनाचे कार्य पूर्ण होईल त्यावेळी ही यादी पूर्ण होते. ती त्या संशोधकापुरती असते. कारण 'संशोधन' ही सतत चालणारी प्रक्रिया असल्याने नव्याने संशोधन करणारा संशोधक त्या यादीत नव्याने भरच घालत असतो.

७) संदर्भ ग्रंथ यादीची 'आधुनिक मुक्त पद्धत' :

सर्वसाधारणपणे आपल्या एम्.फिल., पीएच.डी संशोधनात लघु किंवा दीर्घ संशोधन प्रकल्पासाठी संदर्भ ग्रंथाची यादी विभागवार केली जाते. आधुनिक काळामध्येही संशोधनाव्यतिरिक्त संशोधन पेपर, ऑनलाईन लिहलेले लेख, ब्लॉक यामध्ये मुक्तपणे फारसे नियमाच्या बंधनामध्ये न राहता संदर्भ ग्रंथाची यादी दिली जाते. ही यादी सुत्रबद्धपणे, विभागवार असेलच असे नाही. त्याचे कारण म्हणजे ब्लॉक लिहिणारा, मुक्तपणे लिखाण करणारा हा संशोधक असेलच असे नाही. त्यामुळे तो नियमानुसार वर्गवारीनुसार संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करेलच असे नाही. नव्याने मुक्तपणे विविध विषयावर रोखठोक लिखान करणारे लेखक नियमाने अशी यादी तयार करण्याची शक्यता कमी असते. त्यामुळे आधुनिक काळात मुक्तपणे संदर्भाची यादी देण्याची पद्धत रूढ होत आहे.

अलिकडे संदर्भ ग्रंथाची यादी देताना पुस्तकाच्या नावासमोर 'क्यू.आर.कोड' देण्याची पद्धत रूढ होत आहे. क्यू.आर.कोड म्हणजे 'Quick Response Code' (QR Code) कोड स्कॅन केल्यानंतर कोडींगचे डीकोडींग होऊन क्षणात आपणासमोर पुस्तक, लेख, विविध सूचना, वेबसाईट लिंक, यु.ट्यूब लिंक, व्हीडीओ, ऑडीओ येतात. संशोधनातही अशी पुस्तकांची यादी क्यू.आर.कोड द्वारे देऊन नवसंशोधकांना सहजपणे संदर्भ उपलब्ध होऊ शकतात. नुकतेच यु.नो. (UNO) मार्फत ग्लोबल टीचर ॲवॉर्ड २०२० भारतातील महाराष्ट्रातील रणजीत डिसले यांना मिळाला. हा ॲवॉर्ड त्यांना पाठ्यपुस्तकातील क्यू.आर. कोडच्या नाविण्यपूर्ण वापरासाठी मिळाला. एकूणच संशोधनाच्या सुत्रबद्धतेमध्ये परंपरागत संदर्भ ग्रंथ यादी देण्याच्या प्रकाराबरोबर मुक्तपणे यादी देण्यात येते.

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संदर्भ ग्रंथाची यादी म्हणजे काय?
२. संदर्भ ग्रंथाच्या यादीचे सर्वसाधारण किती प्रकार पडतात?
३. इंटरनेट संदर्भ साधनांतर्गत कोणत्या बाबींचा समावेश होतो?
४. संदर्भ ग्रंथाची यादी करताना आरंभी कोणत्या घटकाची नोंद करावी?
५. संदर्भ ग्रंथाची यादी करताना दक्षिण भारतीय नावाबाबत कोणती अडचण येते?

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. संदर्भ ग्रंथाच्या यादीच्या निर्मितीसाठी चा वापर करतात.
२. संदर्भ ग्रंथ यादीत दोनहून ज्यादा नावे असल्यास नाव समाविष्ट करावे.
३. संदर्भ ग्रंथ यादी तयार करण्याच्या जगभरात पद्धती आहेत.

४. संदर्भासाठी उपयुक्त यादीमुळे ला प्रेरणा मिळते.

५. ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

१. टिपणे : संशोधनासाठी आवश्यक, महत्वाच्या मुद्द्यांच्या नोंदी.

२. पूर्ण अवतरण : संदर्भ ग्रंथ/पुस्तकातील जसाच्या तसा परिच्छेद, ओळ.

३. अँडरॉईड मोबाईल : अनेक ॲप/सुविधा असलेला भ्रमणध्वनी.

४. लिंक : संक्षिप्त/संकेताची ओळख (जी क्लिक करताच त्यासंदर्भातील माहिती, व्हीडिओ उपलब्ध होतो.)

५. तळटीपा/अंत टीपा : संशोधन पूर्णत्वानंतर त्याच्या समर्थनासाठी पुस्तक, ग्रंथाविषयी विस्तृत विवेचन करणारी १-२ ओळीतील माहिती.

६. सूची : संशोधनामध्ये वापरलेली यादी (व्यक्ती, स्थळ, ग्रंथ, काल इ.)

७. परिशिष्टे : ग्रंथाच्या अखेरीस पुरवणी स्वरूपातील माहिती.

८. संदर्भ ग्रंथाची यादी : संशोधनासाठी वापरलेला उपयुक्त पुस्तके, ग्रंथांची यादी.

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - १

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संदर्भ ग्रंथांचे वाचन करताना संशोधनास उपयुक्त माहिती लिहून घेण्याच्या पद्धतीस टिपणी घेणे असे म्हणतात.

२. एकाच वहीत एकत्रित मुद्दे असल्याने, मुद्दे नजरेसमोर नसल्याने महत्वाचे मुद्दे विसरले जाण्याची शक्यता असते. हा महत्वाचा नोटबुक पद्धतीचा तोटा आहे.

३. कार्ड पद्धतीमध्ये लेखक, पुस्तकाचे नाव शीर्षकस्थानी असते.

४. डिजिटल स्वरूपामध्ये संदेशाची देवाण-घेवाण करण्यासाठी ईमेलचा वापर केला जातो.

५. गुगल डॉक द्वारे आपण टाईप करण्याऐवजी बोलून नोटस् लिहू शकतो.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. ८ X ६

२. स्लीप / कार्ड

३. गुगल प्ले बुक

४. ट्रान्सलेट

५. फोटो

● स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे – २

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. तळटीपा प्रत्येक प्रकरणाच्या अखेरीस किंवा झाल्यानंतर दिल्या जातात.
२. तळटीपा देताना आरंभी आडनाव, नंतर लेखकाच्या नावाचे आणि वडीलांच्या नावाचे अद्याक्षर देतात.
३. इंग्रजी पुस्तक लिखाण, विज्ञानाच्या पुस्तक लिखाणासाठी 'latex' या ॲपचा वापर केला जातो.
४. संशोधनात तळटीपा देण्यासाठी Mender, Zotero, Endnote अशा ॲपचा वापर करतात.
५. तळटीपा देण्यासाठी शिकागो युनिवर्सिटी मॅन्युअल, मॉडर्न लँग्वेज असोसिएशन पद्धतीचा जास्त प्रमाणात वापर होतो.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. रोमन	२. कित्ता	३) आर्टिकल
४. स्कॉलर	५. वेळ, श्रम, पैसा	

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे – ३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संशोधक ज्या विषयामध्ये संशोधन करणार आहे किंवा जे संशोधन पूर्ण झाले आहे अशा सर्व विषयांची माहिती एकत्रित स्वरूपामध्ये दिलेली असते.
२. एखाद्या व्यक्तीच्या कार्यकर्तृत्वाचा अभ्यास करावयाचा आहे, त्याव्यक्तिचा एखाद्या ग्रंथामध्ये कोठे उल्लेख आलेले आहेत हे जाणून घेण्यासाठी व्यक्ती सूचीचा उपयोग होतो.
३. एका दृष्टीक्षेपात व्यक्तीचे जीवनचरित्र समजण्यासाठी कालसूचीचा वापर होतो.
४. सूचीचे सर्वसाधारण चार प्रकार पडतात.
५. ग्रंथ सूचीत पूरक ग्रंथांसोबत इतर संदर्भ उदा. मासिके, पाक्षिके, वृत्तपत्रे, गॅझेटीयर, अहवाल, वृत्तांत इ. ची माहिती ग्रंथसूचीमध्ये उपलब्ध असते.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. मुक्तसूची	२. भूगोलशास्त्र	३. कालसूची
४. ग्रंथसूची	५. संदर्भ	

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - ४

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. परिशिष्टाचे स्थान हे मुख्य संशोधन, संदर्भ साधनांच्या यादीनंतर येते.
२. परिशिष्टांतर्गत शोधग्रंथामध्ये अधिक माहिती दिली जाते.
३. विशिष्ट अर्थाच्या शब्दांचा कोश म्हणजे स्पष्टीकरण कोष होय. यामध्ये मजकूर, परिच्छेद, स्पष्टीकरण, ज्यादाची माहिती, पुस्तकांची यादी, विविध वेबसाईट, लिंक्स याचा समावेश होतो.
४. अनुभवी संशोधक आपल्या लिखाणामध्ये परिशिष्टांचा वापर करतात.
५. पी. पी. टी. द्वारे सादरीकरण करत असताना प्रश्नोत्तरावेळी अधिक माहिती परिशिष्टामध्ये समाविष्ट करून ती गरजेनुसार सादर केली जाते.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. पुरवणी	२. अपेंडिक्स	३. आकृत्यांचा
४. परीशिष्टांचा	५. लिंक्स	

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - ५

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संदर्भ ग्रंथांची यादी म्हणजे संशोधकाने कोणते ग्रंथ संशोधन कार्यासाठी वापरले आहेत याची एक यादी होय.
२. संदर्भ ग्रंथ यादीचे सर्वसाधारण दोन प्रकार पडतात.
३. इंटरनेट संदर्भ साधनांतर्गत विविध वेबसाईट, ऑनलाईन प्रकाशित लेख यांचा समावेश होतो.
४. संदर्भ ग्रंथांची यादी तयार करताना आरंभी लेखकाचे नाव, त्यातही आडनाव आधी लिहण्याची पद्धत आहे.
५. दक्षिण भारतीय नावांमध्ये सुरवातीला गावाचे नाव, त्यानंतर आजोबा, वडीलांचे आणि शेवटी स्वतःचे नाव लिहण्याचा प्रघात आहे.

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. विविध संदर्भांचा	२. पहिले	३. विविध
४. नवसंशोधकांना	५. संशोधन	

४.५ सारांश :

इतिहास लेखन ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. काही साधनांच्या वापरामुळे इतिहासास शास्त्राचा दर्जा प्राप्त होतो. संशोधनासाठी आवश्यक कागदपत्रांच्या पुर्ततेनंतर टिपणे काढण्याचे तंत्र सरावातून आत्मसात करता येते. टिपणे घेण्याच्या परंपरागत आणि आधुनिक पद्धती विकसित झाल्या आहेत. संशोधन पूर्ण झाल्यानंतर तळटीपा द्याव्या लागतात किंवा संपूर्ण संशोधनाच्या शेवटी टीपा द्याव्या लागतात. तसेच शेवटी सूची उपलब्ध करून दिल्यास नवीन संशोधक, जिज्ञासुंना याचा फायदा होतो. संदर्भ साधने, ग्रंथ यांच्या नोंदी शेवटी दिल्या जातात. अशी संदर्भ साधनांची यादी तयार करण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीचा वापर केला जातो. तसेच पुरवणी स्वरूपात ज्यादा माहितीसाठी परिशिष्टे जोडली जातात. एकूणच या विविध तंत्रांचा वापर करून संशोधन प्रक्रिया पूर्णत्वास येते.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय.

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. संशोधनातील टिपणी देण्याच्या पद्धतीची चर्चा करा.
२. तळटीपा आणि शेवटी दिलेल्या टीपा याविषयी माहिती द्या.
३. संशोधन प्रक्रियेमधील सूचीचे महत्त्व स्पष्ट करा.
४. परिशिष्टाचे संशोधनातील स्थान याविषयी विश्लेषण करा.
५. संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करण्याची पद्धत सांगा.

ब) टिपा लिहा.

१. टिपणे घेण्याच्या आधुनिक पद्धती.
२. तळटीपांचे उपयोग आणि दुरुपयोग
३. सूचीचे महत्त्व
४. परिशिष्टातील नोंदी घेण्याच्या पद्धती.
५. संदर्भ ग्रंथाची विभागणी.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

१. देव, प्रभाकर, इतिहास एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, २००२
२. सरदेसाई, बी.एन्., इतिहास लेखन परिचय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २०१२
३. आगलावे, प्रदीप, सामाजिक संशोधन: पद्धती शास्त्र व तंत्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २०१२

४. इंटरनेटसाधन (वेबसाईट, लिंक्स)

- i) www.bibliography.com
- ii) workspace.google.com
- iii) www.acronymfinder.com
- iv) www.searchmetrics.com

